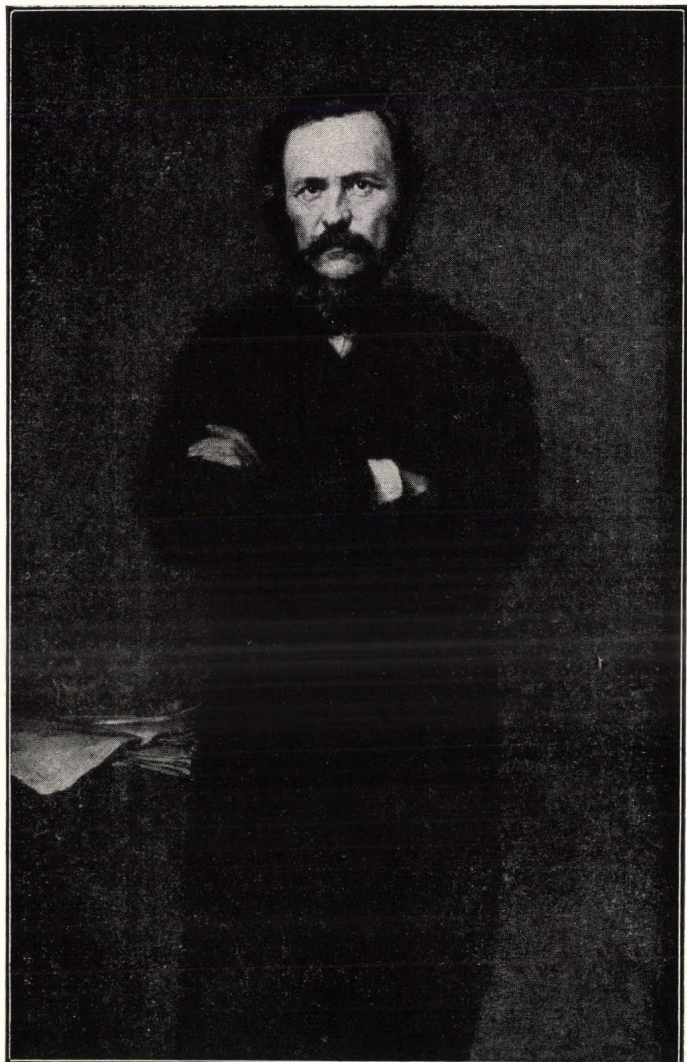

B. EÖTVÖS JÓZSEF

NAPLÓ

GONDOLATOK

B. F. F. F. F. F.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

NAPLÓJEGYZETEK — GONDOLATOK

1864—1868.

KÖZZÉTESZI, BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL
ELLÁTTA

LUKINICH IMRE

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1941.

Sylvester Rt., Budapest. — Felelős vezető: Schlitt Henrik.

ELŐSZÓ.

Azok számára, akik br. Eötvös József életével behatóbban foglalkoztak, a most közzétett naplójegyzetek és gondolatok nem jelentenek meglepetést. Tudomásuk volt ugyanis arról, hogy Eötvösnek kora ifjúságától fogva szokása volt kis zsebkönyvekbe írni munka vagy séta közben támadt gondolatait és ötleteit, melyeket azután műveiben felhasználta. A *Gondolatokat* is ilyen feljegyzésekből állította össze. Az eredeti zsebkönyvecskéket azonban kevesen látták. Mindössze Csengery Antalról tudjuk, hogy azokat — kétségkívül br. Eötvös József halála után — látta és olvasta, mert irodalmi hagyatékában olyan kivonatok maradtak reánk, melyek Eötvösnek az 1867-i kiegyezésről szóló véleményét, továbbá a Deák Ferencről és Ferenc József császárról mondott megjegyzéseit tartalmazzák. Ezekben személyekkel és tényekkel szemben itt-ott erős kritika nyilvánul; bizonyára ez volt az oka annak, hogy családja nem foglalkozott az egyébként értékes feljegyzések közzétételének kérdésével. Azok a szempontok azonban, melyek évtizedeken át akadályai lehettek a kiadásnak, időközben elvesztették jelentőségüket. Eötvös jellemzéseiről vagy bírálatáról ma már senkit sem sértenek, sőt éppen ellenkezőleg, törté-

IV

neti forrásértéket nyertek, melyeket a kiegyezés korának történetírói okulással olvashatnak. Ez a tárgyi szempont készítette a Magyar Tudományos Akadémiát is arra, hogy közreboesássa br. Eötvös József feljegyzéseit és azokat a gondolatait, melyek az 1864-ben megjelent *Gondolatok* kiadása után támadtak benne. Néhai nagy elnöke halálának hetvenedik esztendejében ezzel hálás kegyeletének is jelét akarta adni.

BEVEZETÉS.

Br. Eötvös József 1864-ben kezdett naplót írni. Szalay Lászlónak, leghívebb ifjúkori barátjának ez év július 17-én történt halála, másfelől a nemzeti-ségi kérdéssel való tüzetesebb foglalkozás és nem utolsó sorban az osztrák-magyar közjogi viszonyoknak tanulmányozása, mely újból időszerűvé vált, voltak azok az indítékok, melyek számára az írást, érzelmeinek és gondolatainak lerögzítését, szükségessé tették. Eötvös különben sem tudott elfoglaltság nélkül élni. Mindig voltak tervei és elgondolásai; családja, gazdasága, olvasmányai és levelezése állandóan foglalkoztatták és megfigyelésekre, összehasonlításokra, töprengésekre és szárnyaló gondolatokra, éles kritikákra vagy a történetekben való csendes megnyugvásra adtak neki alkalmat. Az élet, az irodalom, de különösen a politika a maga izgalmaival és fordulataival szintén arra ösztönözték, hogy papírra vesse a közvetlen hatások alatt támadt benyomásait, részben azért, hogy felhasználható anyag álljon rendelkezésére, részben azért, hogy módja legyen magát utóbb ellenőrizni. Ezek a feljegyzések hosszú ideig személytelenek voltak. Ha kifejezték is Eötvös felfogását és véleményét, azokat általános érvényű megállapítások és igazságok formájában

fogalmazta meg, nem pedig mint elmélkedéseinek vagy tanulmányainak egyéni leszűrődését. Arra sohasem gondolt, hogy magával is foglalkozzék, vagy a maga lelki világát és egyéniségét, esetleg életének történetét tegye vizsgálat tárgyává. „Elmondta véleményét vallásról és természetről, politikáról és emberről, társadalomról és költészetről, az emberiség hivatásáról és saját koráról, csak önmagáról mondott keveset.“¹ Valóban, 1864-ig feljegyzései semmi olyat nem tartalmaznak, miből reá, terveire és céljaira, belső életére vagy külső körülményeire következtetnünk lehetne. Ettől az évtől fogva azonban — legalább is egy ideig — valóságos naplót vezetett.

Úgy látszik, ázzal a gondolattal is foglalkozott, hogy emlékiratokban számol be eseményekben és élményekben gazdag életének eredményeiről, de utóbb elejtette ezt a gondolatot és rendszeres naplóírássra határozta el magát. „Igen feleslegesnek tartom, — írta 1864 szeptembere előtt, — hogy oly ember, ki nagy eseményeknél fontos szerepet játszott, emlékeit az érdekes közönség számára feljegyezze. Még az is kérdés, vajjon ily feljegyzések által mennyiben nyer az igazság, mert hisz nagy események főszereplői nem mindig a legrészrehajlatlanabb tanúk s szint annyi-szor csalódnak, mint bárki más... Felfogásom szerint, ha valaki valami nagyot tett, legjobb, ha annak leírását másokra bízza; nemcsak saját dicsősége nyer az által, hanem az emberek is, kiknek nagy emberek példájára szükségük van. A detailok között a nagyság mindig eltűnik.“

Eötvös különösnek tartotta, hogy 51 éves korá-

¹ *Voinovich Géza*: B. Eötvös József, Budapest, 1904. 48. l.

ban naplóíráshoz fogott, „mint a gyermek“, éppen ezért valószínű is, hogy nem könnyen határozta el magát a naplóíráásra, olyan értelemben, hogy abban ne kizárólag gondolatai és elmélkedései szerepeljenek, mint idáig, hanem ő, az író, a politikus, a férj és családapa, a gazda és városi polgár is helyet kapjon, sőt olykor éppenséggel főhelyet. Azt hisszük, Eötvös elhatározásában nagy szerepet játszott az a példa, melyet politikus kortársainál látott. Mert sajátságos, hogy a kiegyezés korának számos kitűnősége 1865 körül naplóírással határozta el magát, érezvén a politikai helyzet jelentőségét és azt a felelősséget, melyet azoknak kell viselniök, akik a sok ellentétes érdeket kiegyenlíteni hivatott nehéz időkben fontosabb szerepet vállaltak. Lónyay Menyhért, Gorove István, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Szász Károly és Csengery Antal naplófeljegyzései — már amennyiben azok azóta ismeretesekké váltak — kétségkívül ennek a korszaknak becses kútforrásai közé számítanak, mert bár a kiegyezés kora régi politikai jelentőségét már elvesztette, történeti jelentőségét azért továbbra is megtartotta.

Eötvös naplójegyzeteit és most közzétett gondolatait kétféle szempontból vehetjük közelebbi vizsgálat alá: mit jelentenek azok *Eötvösnek*, az *embernek* s mit *Eötvösnek*, az *államférfiúnak* közelebbi megismerése szempontjából. Eötvös a maga számára írt; bizalmas vallomásait nem szánta a külvilágnak, mert nem hitte, hogy tépelődései, különböző okokból származó panaszai, esetleg a sorsában való megnyugvást visszatükröző sorai, egyáltalában, hangulatának változó képei bárkit is érdekelnének. Feljegyzései pillanatfelvételek különböző időkből és helyzetek-

ből, nincs bennük érzelmi vagy hangulati folytonosság vagy fokozatosság; azok inkább egy érzékeny léleknek szélsőségek közt való csapongásai, olykor indokolatlan kitöréseknek és csendes lemondásoknak érdekes és tanulságos változatai. Volt benne egy kis félénkség és némi bizalmatlanság is embertársai iránt s bár elméletben kész volt elveiért és eszméiért harcba szállani, a valóságban minden küzdelem izgatta és fárasztotta. A közügyekben való részvételt polgári kötelességnek tekintette ugyan, de megriadt, amikor látta, hogy a politikai élet arénájában törtéők érvényesülnek. Lelki alkatának ebből a sokrétűségéből mindegyikünkben van egy és más vonás; ezért megértjük és átérezzük mindazt, amit ifjúkoráról, ifjúkora céljairól és ábrándjairól, gyermekeiről és korán bekövetkezett öregségének szerény kilátásairól őszinte és keresetlen szavakban, mintegy hangosan gondolkodva, magának elmondott. S az öregkornak küszöbén vele együtt hányan számolnának be ugyanúgy ifjúkoruk álmairól, nagy akarásairól, vágyaik sólyomszárnyairól és elért kicsiny eredményeikről, mint Eötvös. Ez a sorsközösség az, ami a naplójegyzetek sorai közt előttünk megjelenő Eötvös egyéniségét oly közel hozza hozzánk, a nélkül azonban, hogy valamit is veszítene értékéből és abból a tiszteletből, melyet iránta, mint ember, mint költő és államférfiú iránt eddig is éreztünk.

Eötvösnek *mint államférfiúnak* érdeklődését 1848 előtt a magyar belpolitikának megoldásra váró sok kérdése, az abszolutizmus korában pedig Magyarország jövő helyzetének kialakulása és a Duna-völgyében való elhelyezkedése foglalkoztatta. Tartósan és mélyebben tulajdonképen mindig a poli-

tika kötötte le. Tudta, hogy a politika a XIX. század derekán többet jelent az időszerű államelméleti kérdésekkel való foglalkozásnál; tudta azt is, hogy a politika súlypontja az adott viszonyok között azoknak a feltételeknek tisztázására és pontos megállapítására esik, melyek az egyes nemzetek életét és fennmaradását lesznek hivatva biztosítani. Eötvöst főleg a politikai elméletek gyakorlati vonatkozásai érdekelték és különösen érdekelte az a kérdés, hogy a megalázott és levert Magyarország, mint a nyugati kultúrközösség egyik tagja, hogyan illeszkedik bele az európai eszmeáramlatokba és hogyan tud azok felhasználásával talpraállani. Bármilyen elméletek kötötték is le pillanatnyilag Eötvös figyelmét, a háttérben mindig megtaláljuk azt a kérdést, mit lehet belőlük Magyarország vagy a magyarság javára felhasználni.

Amikor az 1859-i olaszországi hadjárat során kitűnt Ausztria gyengesége és elszigetelt volta, a magyar értelmiség ösztönösen megérezte, hogy az osztrák politika válaszütra került. Választania kell az idáig gyakorolt merev abszolutizmus és az időközben történt változások által követelt engedékenységek között. Az előbbi csak „összbirodalmat” ismert, melynek tartományai a birodalmi érdekeket tartoznak szolgálni, a nélkül, hogy nemzeti jellegük megőrzésére, vagy éppen megerősítésére gondolhatnának. A másik lehetőséget: az engedékenységek útját senki sem látta világosan. A félalkotmányosság módszere, melynek állomásait az 1860. október 21-én kibocsátott ú. n. októberi diploma és az 1861. februárius 26-i pápens jelezte, a gyakorlatban nem vált be. Kevesebbet adott, mint amennyit adhatott volna a birodalmi ér-

dekek sérelme és a tartományok centrifugális törekvései megerősödésének veszedelme nélkül.

Eötvös ezeket a kísérleteket élénk figyelemmel, sőt tagadhatatlan izgalommal kísérte. Azóta, hogy 1859-ben maga is tervezetekkel akarta a várt új rend útját egyengetni,¹ állandóan a legkülönbébb megoldási lehetőségek váltogatták egymást pihenést nem ismerő képzeletében. Erre kiváltképen alkalmas volt a provizórium kora, mely látszólag visszatért a kormányzásnak 1859 előtti formájához, a valóságban azonban — ha nem is éppen a nagy nyilvánosság előtt — nem ellenezte volna a kibontakozást, ha az nem a mult teljes megtagadását, hanem a válságnak birodalmi szempontból is elfogadható megoldását jelenti. Eötvösnek az volt a meggyőződése, hogy a kibontakozást magyar részről is elő kell segíteni; a magyar politikai világnak is közre kell működnie a megegyezés akadályainak elhárításában és az adott körülmények közt lehetséges utak és módok megtalálásában, esetleg némi áldozatok árán is. S itt tért le arról az útról, melyen Deák Ferenc igyekezett célhoz jutni. Mint előbb idézett feljegyzésében megfigyelte, maga sem tudott egész elfogulatlan lenni másnak az övétől eltérő felfogása és módszere iránt, még ha Deák Ferenc volt is az. Idegzete nehezen viselte el azt a visszahúzódó, tétlenséget mutató és semmivel törődni nem látszó magatartást, mely Deákot 1861 után is jellemezte. Attól tartott, hogy az országot helyrehozhatatlan károk érhetik olyan politika követése által, mely nem számol azzal, hogy a várakozás bizony-

¹ Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig, 1850. és Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands. Leipzig, 1859.

talan ideje alatt magyar szempontból minden rosszabbra fordulhat, mert közben lényeges változások történhetnek. Eötvös azonnal megérzett minden politikai fordulatot s élénk képzelőtehetsége azonnal az új problémák egész sorozatát vetítette lelki szemei elé, hogy azokat vizsgálva alapot találjon új megállapításokra és cikkeiben és röpirataiban új következtetésekre. Hullámozó kedélye, gondolatainak folytonos áramlása teljes ellentéte volt Deák szilárd kitarításának s ez benne aggóató félelmet keltett, hogy elmúlik a kínálkozó alkalom. Érthetetlen volt előtte Deák passzív politikája és azt semmi egyébnek, csak pusztá kényelemszeretetnek volt hajlandó minősíteni. Pedig szerinte „a népek érdekeire nézve a legveszélyesebb a kényelem“. „Hányszor nem mulasztatik el a legjobb alkalom csak azért, — írja naplójában Deákra gondolva, — mert azok, kik azt felhasználhatnák, nyugalomból kilépni nem akarnak s az erőfeszítést restellik, mellyel az rájuk nézve járna. S hányszor áldoztatik fel így a haza jövője a nélkül, hogy azok, kik azt teszik, a megvesztegethetetlenségnek hitét elvesztenék, vagy csak önmagoknak is szemrehányásokat tennének, mert azon öntudattal vigasztalhatják magukat, hogy pénz és dicsváagnak határozataikra nem volt semmi befolyása s mert végre is nem tettek semmit, mi a hazának árthatna“. Eötvös az ilyen halogató politikát nemcsak „az első polgári bűnnek“, hanem valósággal a lelki betegség egy nemének tartotta. „A comicus dolgok közé tartozik, — írja másutt — hogy Deák, midőn híres *mi várhatunk*-jét kimondá, senkit nem kapacitált oly egészen, mint Schmerlinget, ki miniszterialis karszékében a várást sokkal kellemesebbnek találja, mint gondolta s egé-

szen egyetért a semmit nem tevés politikájában“. Mikor azután „négy évi hallgatás után“, 1865-ben az ókonzervatívok lapjában, a *Debatte*-ban megjelent Deák nagy feltűnést keltő programja, Eötvös örömmel üdvözölte, mint Deák munkakészségének megnyilvánulását, — bár egyébként tartalmával nem értett egyet, — mert „minden, mi a nemzetet jelen marasmusából kiemeli, valóságos jótétemény“.

Deáknak a nagy nyilvánosság előtt való megjelenése csak növelte azt a népszerűséget, mely őt évek óta körülvette. Eötvösnek nem esett ugyan rosszul ez a népszerűség, melyben saját beismerése szerint neki soha sem volt része, de tartott a hízelgők káros hatásától. „Kivel az egész világ úgy bánik, mint királlyal, végre a királyok hibáiba esik“. Számított azonban arra, hogy Deák Programja nagy ellentmondást fog kelteni és hogy miatta Deákot támadások fogják érni. „Talán az, hogy most durvábban fog megtámadtatni, hogy hallgatásából kilépve egy tért foglal el, melyről becsülettel visszavonulnia nem lehet, a küzdelemnek szüksége talán visszaadja elvesztett energiáját. A jövő meg fogja mutatni, csak egy nagy reputatiót, vagy egy valóban nagy egyéniséget bírtunk-e benne“.

A kiegyezés után következő korszak — mint tudjuk — Deák álláspontját igazolta. A kortársaknál azonban általában hiányzott az időbeli távlat Deák politikájának helyes megítéléséhez. Eötvös sem tudott mindig tárgyilagos lenni vele szemben. Mikor 1865. júliusában megindította a *Politikai Hetilapokat*, hogy politikai eszméi és elgondolásai számára szabad tere legyen és hogy vele egyúttal anyagi helyzet is megjavítsa, azt hitte, hogy vállalkozása széle-

sebb körökben fog visszhangot keltetni. „Hazánk oly rendkívüli helyzetben áll, hogy itt csak rendkívüli eszközök segíthetnek s ilyen talán az, hogy valaki, ki egész életén át politikával foglalkozhatott, egész meggyőződését leplezetlenül adja elé. Merész feladás, hálátlan, de megkísértem, mert ha tudom is, hogy e mód nem az, melyen az egyén hatalomhoz vagy népszerűséghez jut, az eszme csak így juthat mindkettőhöz s nekem, ki egész éltemen át eszméknék szenteltem magamat, ez a fődolog.“ Néhány hét mulva azonban látta, hogy kísérlete „csalódással fog végződni“. Azzal vigasztalta ugyan magát, hogy „annyival nagyobb az eredmény tapasztalásokban“, de nem titkolta, hogy a lap iránt mutatkozó részvétlenség, mely mögött sajátságos módon Deák, báró Kemény Zsigmond és mások közömbös magatartásának hatását kereste, erősen bántotta. Deáknak Eötvös által feltételezett barátságtalan szerepe a naplójegyzetek tanúsága szerint meglazította azt a különben sem szoros baráti viszonyt, mely ezt a két nagy embert egymáshoz fűzte. 1865. őszén még bizalmas tárgyalásokat folytattak egymással a megoldásra váró politikai kérdésekről és Eötvös megnyugvással jegyezte fel naplójában, hogy „kivétel nélkül mindenben megegyezünk“. Mindamellett már beismeri maga előtt azt a tényt is, hogy Deák magatartása vele szemben „nem szívélyes, sőt éppen ellenkező“. Az okokat vizsgálva, arra a megállapításra jutott, hogy Deák féltette tőle népszerűségét, mert elhidegülésének más oka nem lehetséges. „Ingerlékeny természetem mellett — olvassuk bizalmas vallomását — vigyáznom kell, hogy magamat el ne ragadtassam; vigyáznom arra is, nehogy azok, kik Deáknál job-

ban szeretnek, azáltal, hogy dícsérnek, helyzetemet még inkább rontsák. De el vagyok határozva, hogy tenni s tűrni fogok mindent, csak hogy a jó alkalmat, mely hazánknak nyílt, felhasználhassuk. Úgy is mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz“.

Azokon a tárgyalásokon azonban, melyeket az 1865 december 14-i trónbeszédre adandó válaszfelirat megszövegezése végett, vagy azokon, melyeket az ú. n. kilences bizottság s a hatvanhetes bizottság tizenötös albizottsága 1866 májusában és júniusában tartottak a közös ügyek rendezésének tárgyában s amelyeken Eötvös tevékeny részt vett, Deák és gróf Andrassy Gyula vitték a főszerepet. Eötvös, bár az Ausztriával kötendő megegyezés közjogi vonatkozásaiban, különösen ami a közös ügyeket illette, tökéletesen tájékozott volt, sőt kidolgozott kibontakozási tervei is voltak, mégis kénytelen volt azokhoz a megoldási módokhoz alkalmazkodni, melyek nagy részét Deák Ferenc javasolta s amelyeket a bizottságok is magukévá tettek. Eötvös elvileg most sem adta fel álláspontját és most is azt vallotta, hogy a Deák által vitatott jog-continuitás elve hamis és hogy a restitutio in integrum egyszerűen lehetetlen, — de akkor, amikor 1867 februáriusában időszerűvé vált az új magyar kormány megalakulásának kérdése, s ebben Eötvösnek a kultuszminiszteri tárcát szánták, kötelességének tartotta a minisztérium munkájában való tényleges részvételt. „Nem érzek semmi vágyat utána, — írta ekkor naplójában, — sőt tisztán személyes szempontból jobban szeretném, ha e megtiszteltetés elmaradhatna, mert a jelen pillanatban minden esetre csak másodrendű szerepet játszhatok s

ily dicsőség nem éri fel azt, mit személyes kényelméből áldoznom kell s azor kívül kevés bizodal-mam van társaim képességéhez, Horváthot saját szakjában kivéve. De éppen ezért jobban ítélnék helyzetünkről, mint társaim“.

Kultuszminiszterségének négy esztendeje alatt (1867—1871) azonban nem volt ideje és alkalmá arra, hogy tovább foglalkozzék azokkal a politikai kérdésekkel, melyek az elmúlt évtized alatt politikai és írói tevékenységének szinte legfőbb rúgói voltak, annyira elfoglalták a magyar közoktatásügy megoldására váró elméleti és gyakorlati kérdései. Hanyatló erejének minden megfeszítésével dolgozott, mert teljesen át volt hatva a kultúra nemzeti jelentőségétől; ismételve hangoztatta is, — ami azóta szállóigévé lett, — hogy „a magyar nemzet jövője kultúra kérdése“, mert „azon állam, melyet geográfiai s etnográfiai helyzetünk következtében képe-zünk, magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk“.

Eötvöst mindig izgatta a magyar jövő kérdése. Ez a magyarázata annak is, miért foglalkozott olyan kitartóan és következetesen a kiegyezés ügyével, illetőleg a kiegyezést feltételező közjogi kérdések lehetőleg sokoldalú vizsgálatával. Nem Ausztria sorsa érdekelte közvetlenül, — bár az sem volt előtte közömbös, hanem az a viszony, melynek, meggyőződése szerint, az adott helyzet minden sivársága ellenére is Ausztria és Magyarország közt igazságosan és méltányosan rendeződnie kell. A multba visszatekintve, Magyarország függetlenségét papiros-függetlenségnek tartotta, olyannak, mely „tettleg nem létezett“. A bajok pedig, amelyek az örökös tartomá-

nyok és a magyar királyság kapcsolatát századokon át zavarták, onnan származtak, hogy sohasem volt tisztázva az a közjogi viszony, mely a Lajtán inneni és túli országokat egymással összekötötte. Amikor 1865-ben azzal az eshetőséggel lehetett számolni, hogy az idáig függőben hagyott közjogi kérdések rendezésére belátható időn belül mégis sor kerül, Eötvös, különösen a *Politikai Hetilapok*-ban, ezt a mindkét fél részére egyaránt nagy jelentőségű kérdést részletesen megtárgyalván, arra a következtetésre jutott, hogy „egy új sanctio pragmaticára van szükségünk, vagy legalább is sanctio pragmaticánk magyarázatára“. Csakhogy e tekintetben figyelembe kell vennünk a következőket: Ausztria fennmaradását jelenleg európai szükségnek tekintik; a magyar állam a történeti jogon alapszik, e történeti jog pedig az uralkodó családhoz köti; „Magyarország népeit részint műveltségi fokuknak következésében, részint azon hibák miatt, melyeket irányukban elkövettünk, most csak a koronának egysége tartja össze; hazánk a jelen pillanatban nincs azon helyzetben, hogy Ausztriától elválva, önálló államot alkosson; arra, hogy az idővel lehetőségessé váljék, Magyarországnak még minden tekintetben fejlődni s erősödni kell, mit csak rendezett viszonyoktól s az alkotmányos szabadságtól várhatunk“. Mindamellett, a monarchia két felének egymásra utaltsága ellenére „sem fogadhatunk el semmit, mi által Magyarország állami önállása csak kérdésbe jöhetne; egy birodalmi parlamentumba nem léphetünk s mindent, mi ehhez vezetne, vissza kell utasítanunk, bármily anyagi s más előnyökkel kapcsolatban ajánlatik is“. De viszont „oly organumokról kell gondoskodnunk, melyekre a

birodalom közös ügyeinek alkotmányos vezetése bízathatik, sőt, ha ezt tőlünk senki nem követelné, saját érdekünk parancsolná“.

A közjogi viszony rendezésének ügye azonban nagy változást szenvedett az 1866-i osztrák-porosz háború következtében. Eötvös úgy látta, hogy amennyiben az osztrák fegyvereket döntő vereség érné, a Monarchiában Magyarország vezető szerephez fog jutni s az uralkodóház már csak saját érdekében is „Magyarország emelésén és erősítésén fog dolgozni“. Meg volt arról győződve, hogy Ausztria németiségének kapcsolatai a német birodalommal a vereség után lazulni fognak; Ausztria német elemeinek a magyarsággal való együttműködést kell keresniök, hogy megvédhessék érdekeiket az előretörő szlávság ellen. Ha azonban ez az együttműködés nem vezetne eredményre, akkor a Monarchia német tartományai számára nem marad egyéb hátra, mint a német birodalomba való beolvadás. Eötvös őszintén hitte, hogy Magyarország teljes függetlenségének megszerzésére minden lehetőség adva van. „Ha Magyarország erre elég erős s elég magosan állunk műveltségünkben, hogy államot alkotni s feltartani képesek vagyunk, az utolsó események (vagyis az osztrák-porosz háború) a magyar állam jövőjét alapították meg“.

Eötvös figyelmét nem kerülte ki az a nagy lendület sem, mely 1848. után a német birodalmat Európa egyik vezető államává emelte. Aziránt nem volt kétsége, hogy a jövő fejlődés útján „Ausztria német része Németország által abszorbeáltatik“, azonban az ekként megnagyobbodott Németbirodalom szomszédságában nem látott veszedelmet számunkra. „Ma-

gyarország mindig elfogadá Németország szellemi hatását, — írja naplójában — s bizonyosan ennek köszönhető, hogy egész történetünk folyama alatt nem találunk egy nagy háborút a magyar s német nemzet között. Minden nagy küzdelemnél, melyben Németország léte kérdésben forgott, Magyarország nem Németország ellenei, hanem azok közt állt, kik Németországot védelmezték.“ Politikusaink szerinte e két országnak természetes viszonyát mindig úgy fogták fel, hogy „a két nemzet nem nélkülözheti egymást“.

Eötvös azok között az indítóokok között, amelyek Európa térképét a XIX. század második felében megváltoztatták, előkelő szerepet juttatott a nemzetiségi *eszmének*. Fontosságát az 1848. évi nemzeti forradalmak történetében már felismerte s ettől fogva, — mint azt naplójegyzeteiben említi, — nagy figyelmet fordított a nemzetiségi eszmének fejlődésére, jelentkezési formáira és a politikai életre gyakorolt hatására. Ismert nagy állambölcséleti műve is ennek a tartós érdeklődésnek emléke. Megokoltta tette előtt a kérdéssel való foglalkozást az a tény is, hogy Magyarország nemzetiségi állam lévén, melyben a magyar elem nem volt feltétlen többség, számolt az itt élő nemzetiségek centrifugális törekvéseivel, mert erre azok részéről a multban is hajlandóságot látott. Eötvös ezt érthetőnek találta. Minden nemzetiség egyéniség; „minden egyéniségnek természetében fekszik, hogy mindig teljes önállás után törekedjék“. Az egyéniség viszont a szabadságon alapul, ez utóbbit pedig Eötvös minden ember és minden faj legtermészetesebb jogának tartotta. Naplójegyzeteiben számtalanszor tér vissza az egyé-

niség, a szabadság és nemzetiség eszméire; mert ha akár az ország közjogi helyzetére gondolt, akár pedig az ország néprajzi térképét képzelte maga elé, Magyarország fogalmi képétől nem tudta elválasztani Ausztriát s a magyar királyság területén élő, de kitartóan a határokon túlra tekintő nemzetiségeket. Ezek voltak azok a kérdőjelek, amelyek a küzdelmes multból és a zavaros jelenből mindig feléje meredeztek és amelyekre a válaszokat kereste.

A nemzetiségeknek azt a jogát, hogy azok egy állam keretei között egyéni életüket folytatni akarják, elismerte. A nemzetiségi elv elismerése — szerinte — alapfeltétel az államok jövője szempontjából, de a nemzetiségi elv pusztá elismerése még nem jelenti a kérdés megoldását is. Tartós eredmény csak akkor várható ezen a téren, ha „a birodalom polgárainak a jólétnek és szabadságnak nagyobb fokát biztosítjuk, mint melyet a szomszéd államokban élveznének“ és ha „a birodalom lakói között a lehetőségig érdekegységet, vagy legalább mentől több közös érdeket idézünk elő“. Vagyis szerinte „kielégítő politikai állapot és az anyagi érdekek azonos-sága“ azok a feltételek, melyek a nemzetiségi kérdés megoldását lehetővé teszik. „S ugyanezek szükségesei arra is, — írja — hogy a különböző nemzetiségi elemek, melyekből Magyarország áll, együtt tartásának s a faji rokonság, mely köztök s a szomszéd tartományok népei között létezik, a magyar állam feloszlását ne vonja maga után.“ A magyar politikának lehetőleg el kell távolítani azokat az akadályokat, melyek a nemzetiségi elv gyakorlati alkalmazásának útjában állának. „Így például — olvassuk a naplójegyzetek között — miután csakugyan

áll az, hogy megyéink jelen felosztása mellett egyes nemzetiségek a joggal, hogy nyelvöket a municipiumok körében használhassák, nem élhetnének, egyes megyéknek a nemzetiségek szerénti felosztása, mely által az administratio is nyerne, józanul nem ellezhető.“

Az a visszhang, melyet Eötvösnek a nemzetiségi kérdésről 1865-ben megjelent könyve keltett, mutatja, hogy akkoriban a nemzetiségi kérdéssel mások is foglalkoztak ugyan, a nélkül azonban, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldását az állam magyar jellegének veszélyeztetése nélkül megtalálták volna. Eötvös töprengései és papírra vetett jegyzetei is arra mutatnak, hogy tulajdonképen nem találta meg az összhangot az általa oly nagy meggyőződéssel vitatott elmélet és a gyakorlat között. Folyton újabb és újabb módozatokat keresett, csak-hogy a magyar belpolitika legsúlyosabb és legkönynyebben válságossá válható kérdésére megnyugtató választ adhasson; mert nem azt tartotta fontosnak, hogy állhatatosan ragaszkodjék egyszer már kimondott véleményéhez, hanem azt, hogy önzetlenül, csak a magyarság érdekeit tartva szem előtt, keresse az igazság útját.

Nem lehetetlen, hogy Eötvös naplójegyzeteinek áttekintése után, azokban a kritikus szem következetlenségeket, vagy épenséggel ellentmondásokat fog találni. E feljegyzések eszmei gazdagságuk, sokszor meglepő mélységük és szépségük ellenére is, csak rögtönzések, pillanatnyi hatások alatt létrejött gondolatsírák vagy elgondolások voltak, melyek abban a formában, ahogyan most megjelennek, valószínűleg nem láttak volna napvilágot. Éppen azért,

tartalmuk és hangjuk sokféleségénél fogva különböző értékeket is képviselnek. Maga Eötvös vállalta a következetlenség vádját, mert hitte, hogy az hozzátartozik a politikus jellemrajzához. „Nem foglalatoskodott senki politikával, ki ellen ellenei s főkép barátai, akiknek szeme, mi hibáinkat illeti, élesebben látnak, a következetlenség vádját nem mindég emelték volna. Miután következetlenség alatt a nagy többség igen hibásan azt érti, hogy bizonyos kérdésekre nézeteinket megváltoztattuk, ezen vád... többnyire igazságos s nincs okom, hogy panaszt emeljek, ha azt ellenem is felhozzák. Ha nem törekvéseim célját, nem az irányt, melyet folytattam, hanem egyes lépéseimet tekintjük, csakugyan kevés ember van, ki a politika mezején eljárását többször s oly lényegesen megváltoztatá, mint én.“

Naplójegyzeteiből kitűnik, hogy politikai tevékenységének legfőbb rúgója mindig a magyar föld és faj iránt való nagy szeretete volt. S ha annak a bizonyos következetlenségnek okai után kutatnánk, az indító okok között bizonyára megtalálnók a legnemesebb értelemben vett hazaszeretetet, mely tetteiben és elhatározásaiban irányította. A magyar jövőben nem is kételkedett. Egy alkalommal többen megjegyezték, hogy annyi másban pesszimista lévén, hogyan lehetséges, hogy a haza ügyeit rózsaszínben látja. „Feltűnőnek látszik — jegyzi meg erre a naplókban, — s mégis természetes. Amit az ember nagyon szeret, ahhoz nagy, határtalan bizodalma van“.

Külső és pillanatnyi lelki hatások alatt születtek meg *Gondolatai* is. Egy-egy hír, esemény, olvasmány, érzelem vagy élmény rögtön kezébe adta a ceruzát, hogy a hatásuk alatt támadt gondolatot, ötlet-

tet, képet vagy hangulatot lerögzítse. 1864-ben megjelent *Gondolatai* is többnyire pillanatnyi hatások alatt támadtak benne, de kiadásuk előtt gondosan átdolgozta azokat. Innen az az általános nagy hatás, melyet könyve nemesak a korabeli magyar társadalomra, hanem évtizedeken át a későbbiekre is gyakorolt. „Magasztalnak — írja naplójegyzeteiben, — hogy oly gazdag vagyok reflexiókban. Ez körülbelül ép olyan, mintha valaki az őszt a száraz levelekért dícsérné, melyek lábai alatt esörögnek, midőn az erdőn átmegy. Mindezen levelek egykor zölden függtek az ágakon s a tömeg, mely a fa alján összegyűlt, csak azt mutatja, mennyit vesztett egykori díszéből.“ A most közzétett gondolatok első fogalmazásukban kerülnek a nagy nyilvánosság elé. Értékük természetesen különböző. Vannak köztük közhelyszerű igazságok, melyek mellett a megszokottság érzésével megünnelünk el, s melyek kiadását bizonyára maga Eötvös is feleslegesnek tartotta volna, s vannak, melyeknek mélységei felett megilletődött lélekkel haladunk át, érezvén, hogy azok egy nagy gondolkodó szárnyaló lelkének megnyilatkozásai. Sok változatban, de mindig új tartalommal, magát nem ismételve találunk nála gondolatokat Istenről, vallásról, boldogságról, szeretetről, szabadságról, kötelességtudásról, a természet, vagy a társadalom és a politika köréből, melyek — legalább is nagy részben — ma is azzal a közvetlenséggel hatnak az olvasóra, mellyel hatottak volna évtizedekkel ezelőtt.

*

A naplójegyzetek eredeti példányait a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi. A feljegyzéseket tartalmazó zsebkönyvek ceruzával írott szövegét betűhíven

adjuk, úgy ahogyan azokat br. Eötvös József sebtében maga leírta, következetlen, hiányos helyesírással. E tekintetben a Magyar Történelmi Társulat által kiadott forráskiadó szabályzatot vettük irányadónak, mely az eredeti szöveghez való ragaszkodást írja elő olyankor, amikor kiváló egyének levelezésének, vagy általában szellemi hagyatékának közrebocsátásáról van szó. Fel-tüntettük azonban azokat a szövegváltoztatásokat, melyek magától Eötvöstől származtak, ha azok a kifejezések vagy a gondolatok létrejöttének módját és körülményeit világították meg, vagy a szöveg helyesebb megértéséhez nyújtottak segítséget. Meg vagyunk arról győződve, hogy e szellemi hagyaték közzétételével nemcsak kegyeletos munkát végeztünk, hanem szolgálatot tettünk a magyar irodalomnak és tudományosságának is.

1864.

Haszontalan dolog az élet, ha azt magunk hasznossá tenni nem iparkodunk.^{a)} Sz[alay].¹ Ki egész életét nemzete dicső emlékeinek feltárásának szentelé, azt a nemzet nem feledheti el.

Nemzetiség. ^{b)}

Korunk nemzetiségi törekvései csak azon nagy mozgalomnak folytatása, mely a mult században az emberi jogok kivívását tűzte ki célul, a különbség csak a subjectumban fekszik, mely akkor az egyes ember volt, s most az egyes nép. Az elvek, melyeknek nevében a mozgalom megindult, az okok, melyek e küzdelemben használtatnak, ugyanazok s így hasonlóak lesznek eredményei is. Senki e mozgalom jogsultságát nem tagadhatja s ép ebben fekszik ellentárhatalma, mely, bár mit tegyünk, a létező viszonyokat minden bizonyal megfogja változtatni, de miként, az az iránytól függ, melyet e mozgalom-

a) *A jegyzőkönyv kezdőlapján: „Jul. 26. 1864“ áll; az évszám a jegyzetek keletkezésének idejét mutatja. Eredetije a M. Nemzeti Múzeum Kézirattárában, 767. oct. Hung. 2.*

b) Az eredetiben aláhúzva.

¹ Szalay László (1813—1864) történetíró és politikus, 1864. július 17-én halt el Salzburgban. (V. ö. Pesti Napló 1864. júl. 19.) Br. Eötvös József ifjúkori barátai közé tartozott; a M. Tud. Akadémiában is ő tartott fölötte emlékbeszédet 1865. dec. 11-én.

nál követünk. Ha a nemzetek szabadságát tűzzük ki feladásul, e mozgalom eredménye a népek szabadsága lesz; ha a nemzetek nem jogi, hanem tényleges egyenlőségét, elfogjuk érni talán ezt is, de bizonyosan csak a despotia árán, mert mint a történet bizonyítja, hogy valamint a szabadság mindég egyenlenségekhez, úgy az egyenlőség mindég a despotiához vezetett s fog vezetni mindég, akár egyesek, akár népek törekedjenek a tökéletes egyenlőség után.

Mint ki a vizeket gátok közé szorítja, szükségkép azt idézi elé, hogy az ár magasabbra emelkedjék s tartalma nagyobb, rombolóbb legyen. Oly mozgalomnál, mely a dolgok természetében fekszik, észszerűen használva fel eszközeinket, néha megváltoztathatjuk az irányt, melyben az veszélyesé válhatnék, de a mozgalmat elnyomni nem fekszik senkinek hatalmában.

Oly irányban haladunk, hogy az eszménykép, melyet keresztényeink a bibliában találnak, s melynek követését magoknak ki tűzik, ma holnap Esau lesz a patriarchák hosszú sorában az egyedül józan, korunk fogalma szerént az egyedül bölcs, ki első szülőtti jogát egy lencsetálért adta el.

1864. augusztus 1.

Hogy a nemzet s így a törvényhozás, mely azt képviseli, azon viszonynak megváltoztatására, melyben az osztrák birodalomhoz állunk, jogosítva van, ez nem csak a dolgok természetében fekszik, hanem megegyezik historiai jogunkal is; mert ha multunkra tekintünk vissza, azon tanúság mellett, hogy vala-

mint minden változás, mely állami viszonyainkban nem a törvényhozás által az illető felek szabad megegyezésével, hanem egyoldalulag, erőszakkal kísértetett meg, soha elkeseredésnél és bizalmatlanságnál más állandó eredményeket nem idézett elé, — úgy a viszonyok többször lényegesen változtak meg s hogy a változásoknak jogszerűsége, ha az a törvényhozás által, annak szabad megegyezésével történt, soha a nemzet által kétségbe nem vonatott.

Példa erre a fiörökösödés béhozatala¹ és az András szabadságlevele egyik lényeges határozatának megszüntetése, mely 1686-ban történt;² példa *sanctio pragmatica*,³ mely által állásunk a birodalomhoz lényegesen meg módosított, s végre a 848-iki törvény.

A kérdés tehát nem az: valyon azon viszonyoknak megváltoztatása, melyekben a birodalomhoz állunk, lehetséges-e annélkül, hogy a nemzet természeti s azon jogokról lemondjon, melyeket mindig gyakorolt? Mert erre nézve nem lehet kétség s mindenki át fogja látni, hogy ha azon factorok megegyeznek, melyeket állami viszonyaink meghatározása illet, azaz a Magyar Király és magyar törvényhozás, egész államszerkezetünknek s mind azon viszonyoknak megváltoztatása, melyekben hazánk más államokhoz áll, ezeknek jogköréhez tartozik. A kérdés egyszerűen csak az: valjon ily változás

¹ Az 1687-i pozsonyi országgyűlésen a rendek lemondtak a szabad királyválasztás jogáról és elfogadták a Habsburg-ház fiúági örökösödését.

² Ugyanezen az 1687-i pozsonyi országgyűlésen.

³ Az 1722—23-i országgyűlésen a Habsburg-ház női ágának örökösödési jogát iktatták törvénybe.

szükséges-e a jelen viszonyok alatt? Valjon kívánatos-e hazánk érdekében? Valjon történhetik-e annélkül, hogy akár azon jogokról lemondjunk, melyekkel e nemzet önálláshoz birt, lemondjon, a) akár szabadságát s érdekeit veszélyeztessük.

1. *A változásnak szükségessége.* b)

Rövid vázlata multunknak, miolta az osztrák dinastia a koronához jutott és ez által az örökös tartományokkal szorosabb öszveköttetésbe léptünk:

Nem szenved kétséget, hogy személyes érdekek a középkorban a népek sorsára nagyobb befolyást gyakoroltak, mint századunkban. Természetes következése ez azon befolyásnak, melyet egyesek a népek határozataira gyakorolnak s mely akkor sokkal nagyobb vala s némi tekintetben következése azon tagadhatatlan ténynek, hogy a politikai becsület, talán a nyilvánosság teljes hiánya, talán az általános miveltség alantabb foka miatt akkor sokkal alantabb állt. De anyi bizonyos, hogy mennél inkább megyünk vissza a multban, anyival inkább azt látjuk, hogy a nemzetek legfontosabb érdekei, sőt egész jövőjük akkor egyesek személyes érdekeinek áldoztatott fel, oly nyiltan, oly szemtelenséggel, minőről korunkban senkinek fogalma nincs. Így volt az mindenütt, s így hazánkban is, s így senki nem fogja kétségbe vonni, hogy azon határozatnál, mely által a Habsburgi uralkodóház a magyar királyi székre jutott,¹ azon egyeseknek személyes érdekei, kik azt kivítették, nem

a) Így!

b) Az eredetiben aláhúзва.

¹ I. Ferdinándot, a Mohácsnál elesett II. Lajos király sógorát, 1526. dec. 16-án Pozsonyban magyar királlyá választották azok, akik nem akarták királynul elismerni Zápolyai Jánost.

voltak befolyás nélkül. Lehettek, sőt voltak megvesztegetések valamint az egyik, úgy a másik oldalról s én meg engedem, hogy ha az ellentétes pártokat ezen szempontból ítéljük meg, Zápolya hivei magasabban állnak és soraikban többeket találunk, kik tisztán magasabb szempontokból, a nemzet függetlenségének érdekeiből foglalták el állásokat. Mégis, ha az állapotot, melybe hazánk a mohácsi vész után jutott, figyelemmel tekintjük s azon emlékeket, melyekből az egyesek motivumai megítélhetők, előítélet nélkül vizsgáljuk meg, azt fogjuk találni, hogy ezen motivumok, bár mily nagy befolyást tulajdonítsunk azoknak egyesek határozataira, semmi esetre nem voltak az egyedüliek, sőt hogy nem is ezek voltak a legfontosabbak, melyeknek azt, hogy az ország e viszonyt elfogadta, tulajdoníthatjuk.

Ha meggondoljuk a veszélyt, mely e hazát, főkép a nagy csapás után, mely azt Mohácsnál érte,¹ fenyegeté, azon meggyőződést, mely Ulászló,² Lajos³ kormánya alatt, mint az a törvényhozás és kormány egész eljárásából bebizonyítható, csak nem általánosá vált, hogy a magyar nemzet magára hagyva nagy ellenségének ellentállni nem képes, végre a tapasztalást, hogy az ország szomszédainak segédére nem számolhat, bár menyire érdekeikben feküdnek is, hogy a magyar nemzetet, midőn a kereszténység közös ellenségével küzd, támogassák, ha meggondoljuk mondom mind ezt, igen természetesnek fogjuk találni, ha sokaknál azok között, kik nemzetünk sorsa felett akkor határoztak, azon meggyőződés támadt,

¹ 1526. augusztus 29.

² II. Ulászló magyar király, aki 1490—1516-ig uralkodott.

³ II. Lajos (1516—1526), aki Mohácsnál elesett.

hogy hazájok jövőjét semmi által nem biztosíthatják jobban, mint midőn koronáját egy hatalmas fejdelem fejére teszik le s így az ország védelmét személyes érdekévé teszik; hogy pedig erre épen Ferdinand választatott, az, ha a vérköteléktől, melyben e fejdelem a magyar királyi házhoz állt ¹ s régibb országos szerződésektől elvonatkozunk, ² már Ferdinand helyzetében találja indokolását.

Ha az országnak védelemre volt szüksége, e védelmet sehol nem keresheté biztosabban, mint azon fejdelemnél, ki Magyarország szomszéd tartományai felett uralkodott, s mint V. Károly testvére, ³ egyszersmint azon roppant hatalom támogatására számolhatott, mely felett a hatalmas császár akkor rendelkezett. Az osztrák háznak a thrónra meghívása nem más, mint egy az ország érdekében történt intézkedés, mely azon veszélyek által, melyek az államot fenyegeték, szükségesé vált, s melynek elfogadására egyesek talán mellékes motívumok által birattak, de melynél a gondolat, hogy ez által az ország függetlensége veszélyeztetetik s annak egy idegen birodalomba olvadása készítetik elé, még ezeknek sem lehetett szándékában, nem csak azért, mert a birodalmi egységnek eszméje a XVI. században még senki által nem állítatott fel, s a kapocs, mely akkor kü-

¹ II. Lajos felesége, Mária, Ferdinánd osztrák főherceg s későbbi magyar király nőtestvére volt; Ferdinánd felesége, Anna pedig II. Lajosnak volt a nőtestvére.

² Ilyen volt az 1463-i örökösödési szerződés Mátyás király és Frigyes német császár, s az 1491 nov. 7-i szerződés II. Ulászló és Miksa között.

³ V. Károly német római császár öccséről, Ferdinándról van szó.

lönböző országok között létezett, mindenütt csak a personalis unio volt, hanem azért is, mert Magyarország az utolsó századok alatt csaknem mindég hasonló viszonyokban létezett, nem csak lengyel, cseh ország s az osztrák tartományokkal Nagy Lajos,¹ az Ulászlók² s IV. László^{a)} alatt, hanem Zsigmond³ és Albert⁴ alatt a német birodalommal is, annélkül, hogy ez által az ország függetlensége legkevésbé veszélyeztetett volna. Hogy pedig e viszonyt mások is így fogták fel, azt semmi nem bizonyítja inkább, mint azon állás, melyet Európa mai hatalmai e fontos változás irányában elfoglaltak s a legnagyobb bizonyossággal mondhatjuk, hogy sem I. Ferencz francia,⁵ ki a Habsburgi ház terjedő hatalmát irigy szemekkel, követé, sem a Lengyel király,⁶ ezen egész Európára nézve oly nagy fontosságú tényt ellenmondás nélkül nem fogadták volna el, ha azt nem Magyarország feltartására, sőt az egész kereszténység megoltalmazására szükséges intézkedést nem tekintették volna. (Zápolya követségei.)

Menyiben felelt meg az eredmény a várakozásnak, találta-e Magyarország azon oltalmát, melyért a koronát a Habsburgi ház fejére letette, e kérdés megvitatása nem tartozik ide; hogy azonban e lépésnek

a) Így, V. László helyett.

¹ Nagy Lajos magyar király, 1342—1382.

² I. Ulászló magyar király 1440—1444. II. Ulászlóra l. fentebb.

³ Zsigmond magyar király és német császár 1395—1437.

⁴ Albert magyar király és német császár 1437—1439.

⁵ I. Ferenc francia király, V. Károly ellenfele 1515—1547.

⁶ I. Zsigmond (1506—1548), aki II. Ulászló magyar királynak testvére volt.

az vala főindoka, hogy a nemzet határozata így értelmeztetett nem csak a nemzet, de fejedelmei által is, ez mind azok előtt, kik történetünket isméri, éppoly világos, mint azon szavaknak értelme iránt, melyeket az első Ferdinándal kötött szerződés s minden későbbi koronázási diplomáink magába foglalnak, senkinek kétsége nem lehet; s ha a nemzet fejedelmei között már az első osztrák uralkodók: Ferdinand,¹ Miksa,² Rudolf³ alatt surlódásokat, sőt összeütközéseket találunk, ezek nem különböznek semmiben hasonló esetektől, melyek más országokban is előfordultak, főképen azon korszakban, melyben a fejedelmi hatalom az országok rendeinek rovására mindég tovább terjeszkedett. Az alkotmányos szabadságnak, s nem a nemzeti önállásnak a) védelme idézte elé azon surlódásokat, az akkor kétségbe nem vonatott senki által, s ha a fejedelem s az ország rendei között viszongások támadtak, ez nem azért történt, hogy a kapocs, mely hazánk s az örökös tartományok között létezett, szorosabb legyen, hanem azért, hogy a magyar királynak hatalma az országban nagyobb legyen.

De ezen törekvés, mely, miként a 16-ik századtól a 18-ik végéig mindenütt, úgy hazánkban is, félbeszakadás nélkül folytattatott, valamint az ország alkotmányos szabadságára, úgy önállására is maga után vonta természetes eredményeit s főképen miután az örökös tartományok az alkotmányosságtól meg-

a) Eredetileg: *függetlenségnek*.

¹ I. Ferdinánd magyar király, 1526—1564.

² Miksa magyar király, 1564—1576.

³ Rudolf magyar király, 1576—1608. Az ő uralkodása alatt folyt le a Bocskay István nevéhez fűződő szabadságharc.

fosztattak, oda vezetett, hogy ámbár a jog, melyel a magyar nemzet állami különállásához birt, theoriában nem tagadtatott meg, még is tetteleg a különállás mindég szűkebb határok közé szorítatott, s míg senki a tételt, hogy Magyarország s az osztrák birodalom csak personalis unio kapcsai által kötetik öszve, még is a viszony, melyben hazánk a birodalomhoz állt, tényleg mindég inkább a reális unio természetét öltötte magára.

Miután az örökös tartományokban a fejedelmi hatalomnak minden korlátai elvétettek s e tartományok törvényhozása és kormánya a fejedelem kezében központosult, természetes, hogy mindazon tárgyak, melyekre a magyar törvényhozás befolyást nem birt, vagy azt elveszté, mind azok, melyek törvényeink értelmében, vagy a gyakorlat által a magyar király hatalom köréhez tartoztak, az örökös tartományok hasonló ügyeivel közösen intéztettek el s így törvényes állásunk, mely a nemzet telyjes függetlenségét követelé s a dolgok tényleges helyzete mind inkább ellentétbe jutott, míg a viszony, melyben hazánk a birodalomhoz állt, mind inkább zavarba jött s oda értünk, hogy annak természetét^{a)} keresve ép oly joggal állithatjuk, hogy az tisztán personalis unio, mint ez, hogy egy reális unionak minden jellemeit viseli magán, amint vagy a törvények kétségbevehetetlen értelmét, vagy e tények tagadhatatlan állását tartjuk szemünk előtt. S valjon ki tagadhatja, hogy ezen zavar a legkárosabb hatást gyakorolta valamint hazánkra, úgy az örökös tartomá-

a) Eredetileg: *alapjait*.

nyokra, valamint a nemzet kifejlődésére, úgy az uralkodó ház hatalmi állására.

Ha azon negyedfél század történetére visszatekintünk, melyek alatt hazánk az osztrák birodalom többi részeivel öszveköttetésben áll, ezen időszak kevés dicsőséget mutathat elé s kevesebbet tett a népek jólétének biztosítására, mint azt óhajthatjuk. Nem szóllok hazánkról, ez felesleges; hisz az állapot, melyben a 19-ik századba léptünk, bizonyóságot tesz a kormányzási rendszerről, mely ügyeit intézé; a) s bár menyire hajlandó legyen valaki hátramaradásunknak okait másban keresni, nem fogja talán senki állíthatni, hogy az általános tespedés, melyben az egész 18-ik századon keresztül mentek, a törököknek tulajdonítható, kik már a 17-ik században az országból kiűzettek, vagy a nemzet forradalmi hajlamainak, melyeknek a szathmári béke után még nyomai sem mutatkoztak. De b) valjon, ha figyelmünket kizárólag az úgynevezett örökös tartományokra fordítjuk is, alig hozhatunk fel valamit, miből kitünnék, hogy birodalmi öszveköttetésünk csak ezeknek is nagy hasznára vált.

Nem szenved kétséget, hogy Magyarország érdekei, főkép az anyagiak, az örökös tartományok érdekeinek sokszor feláldoztattak. Magyarország nem lévén szabadon megadóztatható, a birodalmi politikának egyik feladása vala úgy rendezni viszonyainkat, hogy az örökös tartományok Magyarország rovására meggazdagodjanak s ekként adóképesebbeké válván, a kincstárba vigyék azon öszvegeket, melye-

a) Ez a mondat az eredetiben áthúzva.

b) A jegyzetek innen kezdve áthúzva.

ket Magyarország közvetlenül abba szolgáltatni nem akart. Anglián kívül nincs ország, mely egy ily nagy s anyi resourceokkal bíró országot birna, mely kizárólag csak érdekében kormányoztatik. Németország minden egyéb tartományai nem részesültek semmi kedvezésben, mely ehez csak távolról hasonlítható volna. S valjon, ha az osztrák tartományok helyzetét 1848-ban Németország más részeivel összevesszük, ki fogja állítani, hogy dacára azon, Németország más részeihez mérve kedvező éghajlati s termékenységi viszonyaihoz, Austria anyagi érdekeinek tekintetében azoknál előbbre állt. Akár a földbirtoknak becsét és miveltetési rendszerét tekintsük, akár gyáriparát, mely századokig Magyarországon biztosított piazzal bírt s nem fejlődhetett annyira, hogy Németország többi részeinek iparával, kik a vám-szövetségben egyesültek, versenyezhetett volna. a) A szellemi kifejlődésről s a polgári szabadságról nem is szóllok, hisz végre éppen azon állapotok, melyek e tekintetben léteztek, okozták, hogy mind azon előnyök, melyeket az örökös tartományok anyagi érdekeik kifejlesztésére bírtak, nem használtattak fel.

Részrehajlatlanul tekintve a tényeket, mindenki meg fogja vallani, hogy Austria 1848-ban Németország csaknem minden egyéb tartományainál anyagi és szellemi kifejlődése tekintetében hátrább állt, s napjainkban nincs többé senki, sem nem ismerné el, hogy e hátramaradás főképen azon kormányrendszernek tulajdonítható, mely az osztrák birodalomban 848 előtt uralkodott. De valjon ezen kormányrendszer nem főképen azon viszonyoknak következtése

a) A jegyzetek fent említett áthúása itt végződik.

volt-e, melyben Magyarország a birodalomhoz állt, s melynek feltartását a kormány Austria nagyhatalmi állása feltételének, az örökös tartományok materialis jólétök egyedüli biztosítékának tekinték.

Midőn a) utolsó országgyűlésünk azon állítással lépett fel, hogy a viszony, mely Magyarország s a birodalom között 848 előtt létezett, mindég csak personalis unio volt,¹ az osztrák kormány hivatkozva a tényekre azt mutatta meg, hogy a birodalmi kormány századokon át egész az említett epocháig oly befolyást gyakorolt Magyarországon, mely a personalis unio elveiből nem magyarázható, s hogy miután az ország, ami annak kül ügyeit, kereskedését illeti, ezekre semmi befolyást nem gyakorolt, a had- s pénzügyre pedig csak annyit, hogy az ujoncoknak számát s szolgálati idejét, s a direct adónak mennyiségét határozta meg s gondoskodott, hogy az adónak új nemei ne hozassanak be, míg a had- s finanszügy ezeken kívül az osztrák kormány által a többi tartományok hasonló ügyeivel közösen intéztetett el, a magyar ország gyűlésnek nem belészóllása, mi nem hiányzott, hanem minden befolyása nélkül; hogy miután mind ez tagadhatatlanul úgy volt, Magyarország a birodalomhoz 848 előtt gyakorlatilag a realis unio viszonyában állt, míg mind az, mire különállásunk bém bizonyítására hivatkozunk: országgyűléseink hatásköre, külön administrationk s törvénykezési rendszerünk stb., — csak azt mutatja, hogy az ország bizonyos kiváltságokkal birt, melyek itt

a) A jegyzetek innen kezdve ismét át vannak húzva.

¹ Ezt főleg Deák Ferenc vitatta első felirati javaslatában, az 1861-i országgyűlés alkalmából.

jobban őriztettek meg, mint más tartományokban, de melyeknek nyomai még ott sem enyésztek el, 1848 előtt alig létezvén tartomány, mely kisebb, vagy nagyobb méreteken hasonló kiváltságokkal nem bírta.

Mind ez nagy részben áll s ha országos sérelmeink hoszú során végig tekintünk, melyeknek orvoslását három századon át, egy nemzedék a másik után, hasztalan sürgeté, mi nem fogjuk tagadni, hogy az ország helyzete tetteleg csakugyan olyan vala, mint az különállásunk ellenei által állítatik. De tagadhatják-e ők, hogy ezen állapotok törvényeink világos szavával, hogy azon szerződésekkel, melyek által az örökös tartományokkal kapcsolatba léptünk, ellentétben álltak, s hogy az, mi viszonyaink szorosba fűzésére okul hozatik fel, semmi más, mint bébizonyítása annak, *hogy a szerződés, melyre Magyarország uralkodó házával lépett s melynek érvényét ez soha kétségbe nem vonta, tulajdonkép soha nem ment teljesedésbe,*^{a)} ámbár minden fejdelem újra elismeré e szerződésnek egyes feltételeit s ugyanazon szavakkal megújítá az esküt, mely után a magyar korona I. Ferdinánd fejére tétetett.

Történetünk csak azon küzdelem története, melyre ezen, a törvény s a tetleges állapotok között létező ellentétből fejlődött,^{b)} s ha a nemzet szintúgy, mint uralkodói, kifáradva a harezban, melyet ezek, hogy e törvényeket kitörüljék, az, hogy teljes érvényt szerezzen, anyszor megkezdettek, végre az erőszakos kísérletekkel felhagytak, bizonyos, hogy az ellentét felmaradt, s hogy a bonyodalom, melynek ott, hol az

a) A dült betűkkel szedett sorok az eredetiben aláhúzva.

b) A jegyzetek áthúzott része idáig tart.

elismert törvény s a kormánynak eljárása, melyet százados gyakorlat, nemzedékeknek megszokása, s a törvényhozás elnézése szentesít, ellentétben állnak, szükségkép fejlődni kell.

Magyarország helyzete mindég érthetetlenebbé, magyarázhatatlanabbá vált s ha bár fejlődelmünk szintűgy, mint a törvényhozás e helyzetnek súlyát érezé, s nem mulasztottak el semmi alkalmat azok, hogy mindent, mi törvényeinkben Magyarország különállását biztosítá, oly módon értelmezzék, mely mellett e különállás illusoriussá válik, ezek, hogy alkotmányokat uj törvényekkel biztosítsák, uj sán-czokkal adják körül, melyeknek többnyire csak azon haszna vala, hogy rajtok, mint burján, uj sérelmek teremjenek; a köztünk s a birodalom között fenforgó kérdés azért nem hozatott tisztába, sőt tisztába hozása sokáig nem is kísértetett meg, a kormány által nem, mert hatalmának fokonkénti terjesztését magára nézve hasznosabbnak látá, mintha az alkotmányt egyenyessen megtámadva, a nemzetet ellentállásra kényszeríti, s nem a nemzet által, mert gyengébbnek érezé magát, sem hogy jogainak tetteleges elismerésének kivívására reménye lehetne, s így jobbnak látszott, ha minden discussio kikerültetvén, legalább a törvény betüje tartatik meg, egy boldogabb jövőre bizatván, hogy annak érvényt szerezzen. De ^{a)} hogy sem a nemzet, sem fejlődemei törekvésekkel nem hagytak fel, s hogy a hoszú viszály végképeni eldöntése csak attól függ, valjon a pillanatban, melyben az ujra megkésértetik, a fejdelem, vagy az ország fog-e birni több hatalommal, ez iránt

a) A jegyzetek ettől kezdve ismét át vannak húzva.

senkinek kétsége nem lehetett, s így természetes, ha a fejdelmek részéről minden törekvés arra irányoztatott, hogy a nemzet gyengeségében megtartassék s a nemzet részéről arra, hogy a kormány felette hatalmasá ne váljék s így feltett szándokait ne vihesse ki. a)

Szomorú időszak, melyre vizatekintve szivünk fájdalommal telik el. Menyi erő s türelem fogyott el, menyi tevéke[ny]ség használtatott fel, csak hogy oly állapotok tartassanak meg, melyeket kielégítőnek senki és sokan még feltarthatóknak sem tartottak, s melyeket mindenki csak azért védelmezett, hogy azokat később saját czéljainak kivitelére eszközül használja s én nem bámulom, ha a történet író ezen időre vizatekintve, egyiránt szigorú ítéletet mond a magyar nemzet és uralkodói felett, kik különböző irányban látszólag csak azon czél felé törekedtek, hogy minden a szokott tespedésben maradjon.

Ha az egyes tényeket tekintjük, a nemzetnek eljárása, mely egyes fejdelmei által megkísértett javításokat szenvedélyesen visszautasít, ép oly menthetlen, mint a kormányé, midőn az ország által indítványozott oly reformok ellen, melyeket a kor igényel, melyek a birodalom többi részeiben rég behoztattak, s melyeknek keresztül vitele egyes uralkodók által Magyarországon megkísértette[tett], a fejdelmi hatalom egész súlyával lép fel. Akár találunk példát, hogy akár kormány, akár nemzet törekvéseinek irányát ily hosszú időszakon át soha nem változtatta meg, mint itt, hol a kormány azt tűzte ki czéljául, hogy népe nem csak szellemi, de anyagi kifejlődése

a) A jegyzetek áthúzott része idáig tart.

akadályoztassék, s hol a nemzet nem ismert fontosabb feladást, mint hogy saját kormányának megtagadja az eszközöket, melyek nélkül saját feladásának eleget tenni nem lehet, s ismétlem, nem bámulhatjuk a szigort, melyel a történet író ezen eljárás felett pálczát tör, mely miatt Magyarország mindenben hátramaradt, s a birodalom soha azon hatalomra nem emelkedhetett, melyre nagyságánál fogva hivatva látszik, s még is mind ez nem azon zavarnak következése, a mely az ország állami állására nézve létezett. Ha a kérdés így, vagy úgy eldöntetik, ha a kormány eltörölve a törvényeket, melyek utjában álltak, az abszolút hatalmat, mely után törekedett, úgy érheti el, hogy annak törvényessége többé senki által kétségbe nem vonatathatik, vagy ha a nemzet egy független s alkotmányos ország természetes állását tetteleg elfoglalhatja, az első esetben a kormány bizonyossan tette volna mind azt Magyarorszáért, mit más tartományaiért tett, s e hon anyagi jóléte legalább azon fokra emelkedett volna, melyen azoké áll; a másodikban a nemzet megadta volna kormányának azon jogokat, melyek feladásának bétöltésére szükségesek, szintűgy mint azt más népek tévék, de mint hogy e lehetőségek egyike sem következett be, mint hogy sem a nemzet, sem fejedelmei saját irányuk keresztül vitelére az erőt magokban nem érzék, a létező bajok, bármi tisztán látták is át sokan azoknak okait, nem voltak orvosolhatók, vagy a nemzet, vagy a fejedelemnek kellett volna lemondani az állásról, melyet elfoglaltak s ki várhatta ezt. ^{a)}

Ki az, ki a nemzetet vádolni merné, hogy az eldő-

a) Eredetileg: *valjon csuda-e, ha az nem történt.*

deitől öröklött jogairól lemondani nem akart, s féltékenyen őrzé szabadságának s függetlenségének romjait, melyek reá nézve legalább egy dicsőbb multnak emlékei, egy szebb jövőnek reményei maradtak; ki vádolhatja jámbor apáinkat, ha Esauként legbecsesebb jogaikat az anyagi jólét lencsetálaiért áruba bocsátani nem akarták? S nem ép oly természetes-e az is, ha azon fejdelmek, kik Magyarországon kívül minden tartományaikban, mint absolut fejdelmek uralkodtak, kik^{a)} azon arányban, melyben hatalmukat Magyarországbán terjeszték, mindég szilárdabbá tették a kapesokat, melyek e hazát a közös birodalomhoz fűzék, s kikre mint egyéb tartományaik absolut uralkodójokra, a magyar alkotmányoságnak példája veszélyes lehetett, ha az a magasabb jólét által nem ellensúlyoztatik, ép oly természetes, mondom, ha Magyarország fejdelmek minden, nélkül az alkotmány által adott hatalmat az alkotmány fokunkénti aláásására használták fel; de ép oly természetes az is, hogy ezen állapot káros következései nem maradhattak el s az ország nem gyarapodhatott, melyben az ellentét a kormány s a nemzet többsége között normalis állapottá vált, hol századokon keresztül alig találunk pillanatot, melyben egy részről a lázadás, a másíkról az alkotmány elleni merények oly lehetőségeknek nem vétettek volna, melyek ellen óvszerről kell gondoskodni, s hol a határvonal[at], mely a fejdelem s a nemzet, a közös birodalom s Magyarország jogkörét elválasztja, nem csak tisztelve, de még tüzetesen kijelelve sem találjuk.^{b)}

a) A jegyzetek ettől fogva áthúzza.

b) Az áthúzás idáig tart.

Kik az ország állapotját isméri, tisztán átláták ezt, s mint a 791. törvényekből látjuk, elkövettek mindent, hogy a létező bajok ezen forrása eltemetésék; de a tapasztalás megmutatta, hogy a baj azok közé tartozik, melyeket egyes elvek szabatosabb kimondása, a régi jogoknak új törvénybe iktatása által orvosolni lehet, s ha az 1791-iki törvényeknek azon állásra, melyet hazánk a birodalom irányában elfoglalt, hatással volt, azt csak abban találjuk, hogy miután a nemzet törvényes jogainak tiszta öntudatához jutott, s az osztrák kormány a veszélyeket, melyek ebből az öszves birodalomra háromolhatnának,^{a)} az ellentét a kettő között még élesebbé vált, s hogy az ellenzés, melyel a kormány minden haladásnak elleneszegült, s a nemzet törekvése, hogy a kormány mindég szűkebb körbe szorítassék, soha nem mutatkozott oly mértékben, mint épen a 791-iki törvények után.

Ily viszonyok alatt folyt le multunk egész 1848-ig, s tagadhatatlan, miként az irány, melyet e nagy mozgalomban követtünk, ép úgy, mint annak későbbi eredményei, csak ezen helyzetnek következése vala. A fő ok, mely miatt nem csak a függetlenség, mely az országot a törvények értelmében megilleté, tetteleg nem létezett, de még azon viszony sem hozatott volna egészen tisztába, melyben hazánk a birodalomhoz áll, az abszolút hatalomban kereshető, melyel fejedelmünk többi tartományain uralkodott, részint azon hatalom miatt, melyel a magyar király az országtól függetlenül rendelkezett, részint azért, mert míg a magyar király e tartományok abszolút uralkodója vala, kinek

a) A mondat befejezetlen.

akaratától ott minden kérdések eldöntése függött. Magyarország s a birodalom többi részei között a kölcsönös jogok s kötelességek szabatos elhatározására szükség nem mutatkozott. Mihent a helyzet változott, s az osztrák császár német tartományait alkotmányal ajándékozta meg, az akadály elhárítatott s a magyar törvényhozás első kötelességének ismeré, hogy mit a mult elmulasztott, pótolja, s végre tisztán s határozottan kijelelje az állást, melyet az ország a birodalom irányában elfoglalni meggyőződése szerint köteles s azért kész is.

Sok ^a vita folyt az 1848-iki törvényekről. Felesleges, hogy azt megujítsuk; egy azonban kétségtelen, hogy e törvények, a menyiben általok Magyarország és a birodalom kölcsönös viszonyai határozatnak meg, csak azon elveknek alkalmazását foglalják magokban, melyekhez a nemzet, mint törvényekre alapult jogainak szükséges következéséhez, azon pillanattól, melyben a Dinastiát a királyi székre emelve, az örökös tartományokkal viszonyba lépett, mindég ragaszkodott.

Midőn a nemzet Szt. István koronáját I. Ferdinand fejére tette le, midőn 686-ban királyválasztási jogáról lemondott ¹ s az örökösödés sorát meghatározá, s midőn a sanctio pragmaticában ezen örökösödési jogot a leányágra kiterjeszté, világosan kikötötte magának, hogy mi az ország önállását s belső dolgaiban függetlenségét illeti, az ország jogaiban ez által semmi változás nem törté[nik], s valamint

a) A jegyzetek ettől kezdve áthúzza.

¹ Fentebb már említettük, hogy az 1687-i pozsonyi országgyűlésben.

az 791-iki törvény[ek] e részben semmi újat nem foglalnak magokba, úgy azok, melyek 1848-ban hozattak, csak azon jogoknak^{a)} újabb megerősítései, azon egy külömbséggel, hogy miután a tapasztalás megmutatta, hogy e jogok bármi tisztán s félremagyarázhatatlanul formulázva, pusztá törvények által nem biztosíthatók, az ország az administratio szerkezetében s a ministeri felelőség elvében garantiákról gondoskodott, hogy azon elvek, melyeknek jogszerűsége eddig sem tagadtatott senki által, végre tetteleg is életbe lépjenek. S épen az az ok, melyért e törvények, melyek által egész közigazgatási rendszerünk rögtön megváltozott, s belviszonyaink, melyeket százados megszokás a nemzetnek kedvesé tévé, tökéletes átalakuláson mentek keresztül, lelkesedéssel fogadtattak azok által is, kiktől e törvény más részei oly nagy anyagi áldozatokat igényeltek, vagy kik beláták, hogy az új közigazgatási forma szükségkép a megyei rendszer megszorítását fogja vonni maga után, melyhez a nemzet egyes osztályai anyi kegyelettel ragaszkodtak.

S mert a 848-iki törvények, mi a magyar állam viszonyait a közös birodalomhoz illeti, semmi újat nem foglalnak magokban, mert a külföld nagy mozgalmainak e tekintetben nem volt semmi befolyása alkotásukra, s mert azok csak egy több mint három százados küzdelemnek eredményei, melyet tíz nemzedék külömböző eszközökkel s külömböző szerenésével folytatott, — ez magyarázza az egyértelműséget, melyel a nemzet, midőn 860-ban political tevé-

a) Eredetileg: az ország régi elveinek.

kenységre felhivatott,¹ a 848-iki törvényeket választá jelszavául, nem mintha hinné, hogy azok tökéletesek s hogy azoknak egyes rendelkezésein változtatni nem lehet, de mert azon elvek, melyekhez minden magyar ragaszkodik, s a melyek a nemzet életével oly szoros kapcsolatban állanak, a) a 848-iki törvényben tisztán fejeztettek ki, s mert bár menyire térjenek el nézeteim másban, a nemzet, ha multunkat meghazudtolni nem akarjuk, mely három század oltá csak ezen elvekérti küzdelemben folyt le, ezekre nézve nem lehet nézészülömbőség közöttünk. S ez anyira kétségtelen, hogy ha a 848-iki törvények nem léteznének, vagy ha — bármi módon — azoknak a magyar országgyűlés által oly módosítása sikerülne, mely által ezen elvek sértetnének, ennek teljes meggyőződéseim szerint nem lehetne más következése, mint hogy a nemzet újra folytatná a küzdelmet, melyet 848-ban bevégezettnek hitt, s hogy az első alkalommal egy új 48-on mennénk keresztül. Mert míg e nemzet multját nem tagadja meg, míg önérzetét nem veszti el s nem mond le nemzetiségéről, azon viszony iránt, mely közte s a birodalom között az egyedül jogszerű, nem tarthat s nem fog más elveket tartani soha azoknál, melyeket a 848-iki törvény felállított s melyeken kívül nemzeti léte nem biztosítható. b)

Ez válaszuk azon ellenvetésre, mely a 848-iki törvények ellen legtöbbször emeltetik: *hogy azok*

a) Az utána következő: *hogy egész történetünk három század oltá tulajdonkép csak ezen elvekérti küzdelemből áll áthúзва.*

b) Az áthúzott sorok idáig terjednek.

¹ Utalás az 1860. okt. 21-én közzétett ú. n. októberi diplomára.

rögtönzöttek. a) Mi ezen törvények formáját illeti, e vád alapos; mi lényegét, azaz azon elveket, melyek a törvény egyes rendeleteinek alapul szolgálnak, teljesen alaptalan, ép úgy azon részekben, melyek az ország állami viszonyait határozzák meg, mint azokban, melyek által a jogegyenlőség elve hozatik be az ország külön osztályai között. Mert valamint ezek csak oly elveket léptetnek életbe, melyek 25 éven át az ország egy nagy pártja által támogatattak, s melyek egész Europa polgári jogának alapját képezik, úgy azok három százados törekvéseink eredményei; s ebben fekszik az ok, melyért e törvények, mi ezen elveket illeti, változhatatlanok, bár menyire változék is a forma, melyben ezen elvek 848-ban kimondattak, s bár menyire valószínűeknek, sőt szükségesnek tartjuk az ily nemű változásokat. Szükségeseknek mondom, mivel a 848-iki törvények, a menyiben általok azon viszony határozatják meg, melyben Magyarország a birodalom többi részeihez ezentúl állni fog, lényeges befolyást gyakorolnak ezekre is; s mert valamint azon elvek, melyekre a 848-iki törvények épülnek, b) köztünk s az örökös tartományok között vitatkozás tárgyát nem képezhetik, úgy csak méltányos és kívánatos, hogy ezen elvek oly formában léptessenek életbe, mely valamint saját, úgy az ő érdekeiknek leginkább megfelel.

A 848-iki országgyűlés nem ignorálta azon viszonyt, melyben a birodalom többi részeihez áll. A külföldön minister, kit a közös ügyek vezetésére felállított.

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az utána következő: *s melyek csak azon viszony követke-
zései, melynél már szerződésének értelmében áthúzva.*

s a mód, melyel a honvédelmi minister hatáskörét körülírá, világosan mutatják, hogy bizonyos ügyek közösségét elismeri s e közösségnek következéseit szem előtt tartja; de ép oly tagadhatatlan az is, hogy e közös ügyek a 848-iki törvényben elősorolva, a határvonal, meddig a közösség terjed, s a jogok s kötelességek, melyek ennek következésében egy részről Magyarországot, s a másiktól a birodalom többi részeit illetik, kijelelve nincsenek és hogy a birodalom népei e törvények alkotására semmi befolyást nem gyakorolnak, s főkép ennek tulajdonitható az elleuszenv, melyet e törvények a birodalom népeinél később találtak.

Mi az elsőt illeti, mondhatjuk, hogy ha a 48-iki törvények épségben maradnak, e hiány később való pótolható s pótoltatott volna minden bizonyal, mint az a 845-iki törvényhozásnak is szándékában volt, mely ezen kérdésekbe csak azért nem bocsátkozott, hogy azok oly törvényhozás által határozottassanak el, mely nem csak egyes osztályokat, hanem az egész népet képviseli. Mondhatjuk a másodikra, hogy e mulasztásnak oka nem bennünk fekszik, midőn a 848-iki törvények alkottattak, a birodalom népei nem voltak képviselve senki által, s ha bár elvben alkotmányosságuk kimondatott, nem volt senki, kit e népek törvényes organumának tekintheténk s kívül országgyűlésünk ez ügyben egyezkedhetett volna, s midőn később e hiány pótoltatott, s az osztrák tartományok törvényhozása egybegyült, nem mi utasítottuk visza az egyezkedést. A magyar törvényhozás, mely a 848-iki törvények ezen hiányát érzé, s részint tapasztalta, részint előrelátá annak veszélyeit, ünnepélyesen felszólítá az osztrák parlamentet, hogy e kérdések-

nek tisztába hozására vele kezét fogjon s e czélbul küldöttséggel járult a) az osztrák népek törvényhozáshoz, de ezen indítvány visszautasítatott s küldöttsége nem fogadtatott el.

De ha ezen hiányoknak nem mi vagyunk is okozói, e hiányok léteznek, s ha azon veszélyeket, melyek azokból támadhatnának, kikerülni, ha az 1848-iki törvények elveit biztosítani akarjuk, szükséges, hogy e hiányok pótoltassanak, azaz, hogy midőn a közös ügyek s Magyarország s a birodalom kölesönös jogai s kötelességei, melyek azokból folynak, tüzetesen kijeleltetnek, a definitiv megállapodás, mely jövőnknek alapjául szolgál, nem csak a magyar király s a magyar törvényhozás, hanem a magyar s az örökös tartományok közös megegyezésével történjék.

Egészen elvonatkozom a jogkérdéstől. Mi személyes nézetemet illeti, meg vagyok győződve, hogy miután azon kérdések, melyeknek elhatározása kívántatik, nem csak a magyar király s a magyar nemzet kölesönös viszonyait illetik, hanem egyszersmint azon viszonyokat, b) melyekben hazánk az örökös tartományokhoz s ezek hazánkhoz ezentúl állni fognak, s miután ezen kérdésekkel együtt mind Magyarország, mind az örökös tartományoknak közös jogai s kötelességei határozatnak el, teljes meggyőződésem szerint e kérdések végleges eldöntése csak akkor jogszerű, ha az mindkét félnek, Magyarország és az Osztrák birodalom többi tartományainak közös megegyezésével történik.

a) Az utána következő: *Bé[csbe], a bécsi parla[menthez] áthúзва.*

b) Az utána következő: *hanem oly jogokat s kötelességeket tárgyalnak, melyek Magyarország s a biro[dalom] áthúзва.*

De elvonatkozom a jogi kérdésről s megengedem, hogy fejdelmünk, midőn a 848-iki törvényeket szentesíté, az osztrák birodalom többi tartományait, melyek felett abszolút hatalommal uralkodott, jogosan képviselé. E nézet kétségen kívül csak az 1848-iki törvényekről áll, de bizonyosan nem azon kérdésekre nézve, melyek a köztünk s az örökös tartományok között e törvények által is fentartott közösségből fejlődnek; s valjon, aki e törvényeket elfogulatlanul tekintí, tagadhatja-e, hogy azokban a felállított elvek alkalmazására nézve ép anyi bizonytalanság maradt, mint azok magok tisztán fejeztettek ki, s hogy ezen törvények gyakorlati alkalmazásánál a zavar csak úgy kerültethetik ki, ha elébb azon kérdésekre nézve jöväünk tisztába, melyek avval szorosán öszvefügnék, s melyekre nézve az 1848-iki törvényben semmi határoztatott el; s valjon ki tagadhatja, hogy mi ezen hiányok pótlását illeti, a 848-iki törvényeknek revisioja szükséges.

Nem az elvekre nézve, mert ezek csak ugyan azok lévén, melyek az öszveköttetésnek, melyben a közös dinastia által a birodalom többi részeivel léptünk, változhatatlanok, s így új discussio tárgyát nem képezhetik, mely ismét csak ugyan ezen elvek ismétléséhez vezethetne, s mert miután a 848-iki törvények ^{a)} által a Magyarország s a birodalom többi részei között jogszerűleg fenállt viszonyok nem változtak meg, senki nem panaszkodhatik a felett, hogy azoknak alkotásánál a birodalom többi részei nem halgatattak meg. Hasonlókép nem szükséges a tör-

a) Az utána következő: *csak azon elveket foglalják magokba, melyek áthúzza.*

vények revisioja azon rendelkezésekre nézve, melyek kizárólag Magyarország törvényhozási s közigazgatási szerkezetét illeti, mert míg e részben is senki a magyar király s törvényhozás kizárólagos jogát kétségsbe nem vonhatja s e részben e kérdések definitiv döntettek el s a törvény revisioja anyival feleslegesebb, menyivel bizonyosabb, hogy annak pótlása és módosítása ugyan azon factoroknak hatalmában áll, kik azt alkoták, de e törvényeknek revisioja szükséges mind azon pontjaiban, melyek az ország s a birodalom többi részeinek közös jogait s kötelességeit illetik. Nem az alapelvre nézve, melyben a 848-iki törvény csak azt ismételte, melyet a 791. 10. törvény szabatosan kimond, — „hogy Magyarország szabad s független ország, mely más országoknak, vagy tartományoknak alávetve nincs s csak saját törvényei szerint kormányozható“, de ezen elvnek alkalmazására nézve, mely a birodalom többi részeinek jólétére, biztosságára s alkotmányos szabadságára elhatározó befolyást gyakor[ol]ván, azoknak beleegyezése nélkül nem határozathatik el s még ha e részben a jogi szempont nem állna ellent, nem volna elhatározandó semmi esetre, mert valamint a birodalom többi részeinek, úgy Magyarországnak érdekei azt kívánják, hogy kölcsönös viszonyaink közös megegyezéssel állapittassanak meg, s minden, mi félreértések és surlódások alkalmául szolgálhatna, elháríttassék.

A ^{a)} magyar nemzet rég belátta a hatást, melyet a birodalom többi részeiben követett kormányrendszer saját helyzetére gyakorol s azon babérok kö-

a) A jegyzetek ettől kezdve áthúzva.

zött, melyeket 847—48-iki utolsó rendi országgyűlésünk tevékenysége által aratott, én nem ismerem szebbet annál, melyet akkor kiérdemelt, midőn ünnepelesen kijelenté, hogy alkotmányunknak legjobb biztossága az leend, ha azon tartományok, melyekkel fejedelmünk egysége által öszvekött[et]ésben állunk, hasonlólag alkotmányosan kormányoztatnak; de éppen azért szükséges, hogy most, midőn ebbeli kívánatunk teljesült, annak következéseit elfogadjuk s a roppant változásról ne feledkezzünk meg, mely a velünk öszveköttetésben álló tartományok alkotmányossága által helyzetünkben történt s ezek között a legfontosabbaknak egyike az, hogy minden változás, mely a köztünk s a birodalom között fenálló viszonyok körében történik, nem történhetik törvényhozásunk s a fejedelem közötti egyezkedés által, mint ez akkor történt, midőn fejedelmünk a birodalom többi tartományainak még absolut uralkodója vala, hanem hogy ehhez a népek megegyezése is kívántatik. Miből világos, hogy mert ily megegyezés eddig nem történt, mert a közös viszonyok iránti kérdések a birodalom két része között eddig tisztába hozva nincsenek, az, minek szükségét a 848-iki törvényhozás átlátá, mit az osztrák törvényhozás akkor elismerni nem akart, most pótoljuk s ily értelemben revideáljuk törvényeinket, hogy mi azokban közös érdekeinket illeti, közös megegyezéssel határoztassék meg. a)

Ily revisio nélkül a birodalom alkotmányossága nem csak nem biztosítja szabadságunkat, sőt csak azon veszélyeket neveli, melyek azt fenyegetik, mert kikerülhetetlen surlódásokhoz és öszveütközésekhez

a) A jegyzetek idáig áthúzva.

vezet, melyek, valamint nálunk, úgy a birodalomban csak a szabadság kárával történhetnek. Arra, hogy a tartományok alkotmányossága, mit tőle vártunk, saját alkotmányosságunk biztositéka legyen, szükséges, hogy azon viszonyok, melyek közösek maradnak, mind két félnek érdekeit szem előtt tartva rendeztesenek el, s főkép hogy azoknak természete, a kötelességek iránt, melyek az egyes félre háromolnak, a legnagyobb világosság létezzen. Mert mit Bacon ¹ az igazságról mond: ...prodibit veritas ex errore, quam ex confusione, az ép úgy áll a szabadságról, mely végre is nem egyéb, mint hogy kötelességeink iránt tisztába legyünk és azoknál túl senki által ne terhelteessünk.

1864. aug. 8.^a)

Telyesen kielégítő állapot az ember számára e világon nem létezik, természete, hogy tovább s többre törekedjék s boldogsága nem abban, amit bir, vagy elért, hanem a haladásban fekszik. Nem csak a tudományban, hanem a birtokban s az emberek becsülésében nem az, amit birunk s minek korlátoltságát s hiányait ismerjük, hanem azon érzés, hogy előbbre megyünk. b) Boldogságunk egyedüli forrása a hala-

a) Eredetije M. Nemzeti Múzeum kéziratárában. 767. Oct. Hung. 3.

b) A homályos értelmű mondat fogalmazványa eredetileg így hangzik: „Nemcsak a tudományban, hanem a birtokban s *azon tekintetre nézve, melyet az emberek között birunk*, becsülésében, nem az, amit birunk, *adja élvezetünket, mert hisz ennek ismerjük* korlátozottságát s hiányait ismerjük“ stb. (A dőlt betűkkel szedett szavak az eredetiben át vannak húzva.)

¹ Baconnel egy angol könyv ismertetése kapcsán Eötvös 1862-ben részletesebben foglalkozott. Baconról szóló tanulmánya megjelent Bárá Eötvös József összes munkáiban. XII. (Budapest, 1902.) 251—256. ll.

dás s így éppen az, mi látszólag boldogságunkhoz hiányzik, annak feltétele, mert törekvésre int s a haladást lehetővé teszi.

A természetben minden rendesen, minden bizonyos törvények szerint folyik le. Minden fejlődés, mind[en] változás ezekből magyarázható. A történetben, ha azt egészben nézzük s nagy időszakokat fogunk össze, hasonló törvényességet tapasztalunk, de az egyes tényeket vizsgálva, ezeket nem magyarázhatjuk ily törvényekből, sőt mennél tovább haladunk tanulmányainkban, annál világosabban meggyőződünk a roppant befolyásról, melyet az egyéniség egyes nemzetek, s általok az egész emberiségre gyakorol.

Nem a legvilágosabb bizonyítványa-e ez azon nagy különbségnek, mely az ember s a természet között létezik, bizonyítványa szabad akaratunknak.

A tökély, melyet a kereszténység az emberektől kíván, természetes gyarlóságunknál fogva elérhetetlen s ha a világ állapotját az evangeliumhoz mérjük, azon gondolat támad bennünk, hogy ez csak *utopia*. a) A legszebb, a legdicsőbb, mely valaha felállítatott, de még is Utopia, mely soha tökéletesen létesíteni nem fog. De hogy az ezer nyolc száz évig ezélul tüzetett ki, hogy anyi századon át miliók egy irányban oly tökély után törekedtek, melyet egészen elérni nem lehet, nem gyakorolt-e elhatározó befolyást kifejlődésünkre s mind az, miben a keresztény civilisatio minden mást, melyet ismerünk, megelőzte, nem ebben találja-e magyarázatát?

a) Az eredetiben aláhúzva.

1864. aug. 10.

Nincs ember, kiben ha vele közelebb megismerkedünk, hibákat nem találnánk, melyeket előbb nem is gyanítottunk. (Ez alapja az állításnak, hogy nincs nagy ember komornyéekja előtt, melyet a komornyéek oly fenhangon hirdetnek), de ugyan ez áll a jó tulajdonságokról is, s én legalább azt tapasztaltam, hogy közelebb ismeretség által nem csak hibák, de még több előbb nem gyanított szép tulajdonságokat fedezünk fel. Általján véve semmi sem módosítja nézeteinket az emberekről annyira, mint a távolyság, melyből azokat látjuk. Valamint a hegynek távolról csak formáját ismerjük, míg közélről csak az egyes sziklák s vizmosások tűnnek fel, de ezek mellett virágai s a dus növényzet, mely kellemét képezi, s egész képzetének megítélése lehetetlen, úgy járunk emberekkel is s azért a legellenkezőbb ítéletek, melyeket azon egy emberről hallunk, egyenlően igazságosak lehetnek, sőt épen ezen ellenkezés bizonyítja az ítélet igazságát.

(Kelet nélkül.)

A megvesztegetésnek sok különböző nemei vannak s alig van oly magányérdek, melynek a közjó néha nem áldoztatott fel. Mind ezek között a) a népek érdekeire nézve a legveszélyesebb a *kényelem* b) s valamint azt hiszem, hogy a közügyek sokkal többször szenvednek egyesek mulasztásai, mint cselekvései által, úgy legalább saját tapasztalásaimból meg-

a) Az eredetiben az e szó után következő: *még a pénzt s díszvágyat sem véve ki* áthúзва.

b) Az eredetiben aláhúзва.

győződtem, hogy e mulasztásnak igen sok esetben egyedül a kényelem vala oka. Hányszor nem mulasztatik el a legjobb alkalom csak azért, mert azok, kik azt felhasználhatnák, nyugalomból kilépni nem akarnak s az erőfeszítést restellik, melyel az reájok nézve járna s hányszor áldoztatik fel így a haza jövője annélkül, hogy azok, kik azt teszik, a megvesztegethetlenségnek hitét elvesztenék, vagy csak Önmagoknak is szemrehányásokat tennének, mert azon öntudattal vigasztalhatják magokat, hogy pénz és dicsvágynak határozataikra nem volt semmi befolyása s mert végre is nem tettek semmit, mi a hazának árthatna s legfeljebb tevéketlenségek által hibázhattak, minek mentségére mindég azt hozhatják fel, hogy a kedvező pillanat nézetek szerént még nem jött el. Közmondása vált német országban, hogy a nyugalom az első polgári kötelesség, s ez a polgárok többségére nézve igaz lehet, azokra nézve, kik népek élén állnak s kiknek ép azért kötelességük, hogy cselekedjenek, *a nyugalom az első polgári bűn.* a)

(Kelet nélkül.)

(Nemzetiség.) b)

Tagadhatatlan, hogy az emberek nem anyira elmebeli, mint kedélyi tulajdonságaikban különböznek egymástól s hogy valamint az egyénnél nem észbeli tehetségei, hanem a kedélyben fekszik jellemének alapja, úgy szintez áll népi egyéniségekről is. Hogy az egyeseknek elmebeli tehetségeik között nagy

a) Az eredetiben aláhúzva. .

b) Br. Eötvös megjelölése.

külömbiségek léteznek s hogy az befolyással van kedélyekre s általa jellemekre, az magában világos s ép ebben fekszik a roppant hatás, melyet a tudomány s általján véve elmebeli tehetségeink mivelése a kedélyre gyakorol; s így kétségen kívül vannak ész tekintetében különösen megáldott nemzetiségek s a haladás, melyet az ismeretek, a miveltség körében tesznek, megteszi hatását a kedélyre, mint egyeseknél, úgy nemzeteknél is, melyeknek jelleme miveltségek emelkedésével folytonos fejlődésen megy keresztül. Valamint azonban a hatás, melyet elménk fejlődése s minden, mi arra hat, s így ismereteink, fogalmaink, ítélő tehetségünk a kedélyre gyakorol, azt tökéletesen nem alakíthatja át, úgy a legnagyobb biztossággal mondhatjuk, hogy a haladás, melyet a miveltség körében tesznek, soha nem fogja kiegyenlíteni azon külömbiségeket sem, melyek az egyéniséget képezik, nemzeteknél ép úgy nem, mint az egyeseknél.

Az elme általjános, közös valami. A külömbiség inkább csak tehetségeinek s kifejlődésének fokában fekszik s így minden, mi azt fejleszt, közelebb hozza az embereket. Mindenben, mi az ész köréhez tartozik, minden lépés, melyet előbbre teszünk, közelebb hozza az embereket s ha civilisationk eddigi fejlődésének eredményeit tekintjük, éppen nem látszik utopiának, ha felteszük, hogy idők jöhetnek, hol az emberek jogi s más fogalmaikra nézve épen oly megegyezés fog létezni, mint most ismereteikben, de e megegyezés soha nem fog kiterjedni érzéseikre s arra, mi ezekkel összefügg. S ép azért állíthatjuk a legnagyobb biztossággal, miként a nézet, mely most any praepotentiával hirdettetik: *hogy korunk nemzeti-*

ségi törekvései a műveltség emelkedésével szükségkép meg fognak szűnni, a) —tévedésen alapszik.¹

A civilisatioval megszűnhetik, sőt meg fog szűnni az ellentét, mely a különböző nemzetek fogalmaiban létezik. Mentül magasabbra emelkedik mindenik, annál közelebb fognak állni egymáshoz valamint ismereteikben, úgy nézeteikben s mi ezekből folyik, törekvéseikben; de valamint az egyes nem veszti el egyéniségének érzetét a civilisatio által, sőt valamint ezen érzet csak erősebbé válik, úgy lesz az egész népeknél is.

Ép azért minden nemzeti törekvés, a menyiben e körben mozog, józan is. Feladásához tartozik minden, *de csak az, b)* mi a kedéllyel öszvefügg s így az erkölcsök, a *poesis. c)* Azon általjánosság, melyet a civilisatio előidéz, nem terjed ki ezekre s bizonyos, hogy a menyiben a *poesis* létezni fog a jövőben, ez csak egyéni, csak nemzeti *poesis* lehet.

(*Kelet nélkül.*)

A Bölcs d) az, ki minden tárgyat nem személyes benyomásai, hanem a valóság szerint itéli meg s cselekedeteiben nem személyes vágyait, hanem azon

a) A dőlt betűkkel szedett mondat az eredetiben aláhúzott.

b) Az eredetiben aláhúзва.

c) Az eredetiben aláhúзва.

d) Az eredetiben aláhúзва.

¹ Eötvöst a nemzetiségi kérdés mindig érdekelte és állandóan foglalkoztatta is, mert felismerte annak magyar szempontból való fontosságát. Ebben az esztendőben fogott a nemzetiségi kérdéstről szóló politikai tanulmányának megírásához, mely tanulmány 1865-ben jelent meg.

törvényeket követi, melyeket bélátása helyeseknek mutat. Ismereteink kiterjedése s helyessége attól függ, hogy benyomásainkat saját s mások tapasztalásai szerint rectificáljuk, erényünk azon uralomtól, melyet szenvedélyeink felett gyakorlunk. Valóban jó ember csak az, ki mások boldogságát a magáénak elébbre teszi, vagy helyesebben mondva: ki saját boldogságát mások boldogításában keresi, vagy midőn saját boldogsága után törekszik, legalább nem feledkezik meg másokról s nem találhat megelégedést semmiben, mi csak mások jólétének árán vásároltatott. S így a *bölcsesség*,^{a)} szint úgy mint a *jóság*,^{b)} azaz minden, miután törekednünk kell, mert megelégedésünk feltétele attól függ, hogy magunk felett uralkodni, hogy önösségünket legyőzni tanuljuk.

(*Kelet nélkül.*)

Ember eldődeink a tudás, s nem az élet fájának tiltott gyümölcsét szakíták le. Már ez mutatja, mennyire hátrább álltak a civilisatióban, mint mi. Napjainkban az ellenkező történnék.

(*Kelet nélkül.*)

S nem valóságos paradicsom-e felsőbb osztálya ink élete? Munka s fáradság nélkül élvezik a földnek gyümölcseit, c) nem ismernek szégyent, legalább nők nem, ha bár ruha testeknek egy részét nem takarja is, nem érzik magányosságukat, mert hisz az

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

c) Az eredetiben az e szó után következő: *szabadon a legszebb egyetértésben az állatokkal áthúzva.*

egyvetértés, melyben állatjaikkal élnek, kipótol más társasságot, s az uralom határtalan, melyet körök felett gyakorolnak, csak a tudás tilos gyümölcse után ne terjeszék ki kezeiket, s valjon nem könnyen, nem minden megerőltetés nélkül telyesitik-e ezen parancsot, mely úgy is csak azért adatott, hogy boldogságuk ne zavartassék.

(Kelet nélkül.)

Nem ismerek nevetségesebbet azon rémülsénnél, melyel sokan eltelnek, mihelyt valahol a Jesuiták letelepednek. Ha mind az igaz lenne, mi mult béfolysukról mondatik, ámbár ezt is nagy részben tulzottnak gondolom, nagyon csalódik, ki e szerzet multjából jelen veszélyességét következteti. Meglehet, a gyertya nagy világot terjeszthetett éjjel, de fényes nappal van s körülhordhatjátok s alig fogjuk észrevenni, hogy ég.¹

(Kelet nélkül.)

Csak ha azon secták hoszu sorára gondolunk, melyekre a kereszténység alkalmat adott s melyeknek mindegyike más, néha a metaphisica legmagasabb köréhez tartozó problémák megfejtésén fáradozt, akkor lehet fogalmunk a roppant eszme mozgalomról, melyre a kereszténység alkalmat adott.

¹ A hatvanas évek közszelleme sokszor nem egyezett a kath. egyház felfogásával. Ez évek folyamán különösen a külföldön, számos támadás érte a jezsuitákat és külföldi hatásra időnként nálunk is megjelent egy-egy támadó cikk ellenük.

(Kelet nélkül.)

Igen feleslegesnek tartom, hogy oly ember, ki nagy eseményeknél fontos szerepet játszott, emlékeit az érdemes közönség számára feljegyezze. Még az is kérdés, valjon ily feljegyzések által mennyiben nyer az igazság, mert hisz nagy események főszereplői nem mindég a legrészrehajlatlanabb tanuk s szint anyiszor csalódnak, mint bárki más. De ha, mint mondani szoktuk, ez által nyerne az igazság, valjon nyernének-e az emberek? Valjon ha a Salamisi ütközetnek minden részleteit ismernők, Periclesnek s Aristidesnek minden gyengeségeit s az egyes mellékes motívumokat, melyek valószínűleg, valamint Scipio, úgy Tiberius Grachus eljárására befolyással voltak, mit nyernénk? Nem tapasztaljuk-e, hogy a régiek közül Cicero sokkal kisebb glóriában áll előttünk s hogy ennek fő oka az, mert leveleiben az egész férfi minden gyengeségeivel áll előttünk. Felfogásom szerint, ha valaki valami nagyot tett, legjobb, ha annak leírását másokra bizza, nem csak saját dicsősége nyer az által, hanem az emberek is, kikre nagy emberek példájára szükségek van. A detailok között a nagyság mindég eltűnik.

(Kelet nélkül.)

Mindent visszanyerhetünk, — mondja Deák, — csak azt nem, miről Önmagunk lemondtunk.¹ Nézetem szerint, nem azt, miről lemondtunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek vissza nyeré-

¹ Célzás Deák Ferencnek az 1861-i országgyűlés alkalmával tartott első felirati beszédére, illetőleg e beszéd azóta sokszor idézett befejező mondataira.

sére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát: mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teoriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes örülség egy neménél alig tarthatom másnak.¹

1864. szept. 3.

Ma léptem 52. esztendőmbe.² Dolgoztam egy beszéden, ez után csak nem az egész napot correcturákkal töltöttem. Képe a jövőnek, mely reám vár. 50-ik évünk után alig teszünk egyebet, mint hogy elébb elkövetett hibáinkat corrigáljuk s még szerencsés, ki nek elég ideje marad, hogy csak e feladást is bevégezhesse. Ma adtam először 150 frtot fiamnak, ki holnapután geologicus utazásra megy.³ Ha gyermekeimre nézek,⁴ elfeledek minden keserűséget, melyet életemben találtam; de látni fogom-e őket felnőve boldogan? Őszi napjaim eljöttek s sokszor fáradtan, kimerülve érzem magamat. Ha isten még néhány évet ad s csak középserű egészséget s alkalmat, még

¹ Eötvös Deák Ferenc politikájának volt ugyan a követője, de módszerével nem mindig értett egyet. V. ö. *Ferenczi Z.*: i. m. 235—36. ll. és *Voinovich Géza*: Br. Eötvös József. Budapest, 1904. 81. s. köv. ll.

² Br. Eötvös József 1813 szeptember 3-án született Budán.

³ Fia br. Eötvös Loránd (szül. 1848. július 27.) akiben e szerint már korán megnyilvánult a természettudományok iránt való hajlam.

⁴ Br. Eötvös József és Rosty Ágnes házasságából *Loránt* fián kívül még három leánya született: *Ilna*, akit 1868 aug. 2-án Návay Lajos vett feleségül; *Jolán*, aki 1870 július 17-én Inkey Istvánhoz ment nőül és *Mária*, aki 1886 óta Plener Ernő felesége volt. (*Ferenczi Zoltán*: Br. Eötvös József. Budapest, 1903. 143. és 282. ll.)

sokat tehetnék s gyermekeim boldogságán kívül nincs semmi, mit anyira kívánok.

1864. szept. 4.

Newton midőn fájáról egy alma esett le, a gravitatio s a világ rendszer törvényeire gondolt. De hány ember van, kinek az egész világ rendszer csak a gyümölcsöt jutatja eszébe, melyet magának szedni remél, ki[ke]t a világ forgása csak azért érdekel, mert saját vetéseket érleli.

Utaztam Csabacsüdre.¹ Olvastam két fejezetet Guizot:² *Histoire de la civilisation*ében.

Guizot nézete szerint a keresztény egyház három dologgal járult civilisationkhoz, mely arra elhatározó befolyást gyakorolt. Oly hatalomnak alkotása, mely tisztán moralis alapokra épült. A világi s egyházi hatalom elkülönítése.

Felfogásom szerint van valami, mit a kereszténységnek köszönünk s mi mindezeknél nagyobb következésü s ez azon eszme, hogy minden földi dolog hiába való; mert ezen eszme az, mely szükségkép az egyenlőség eszméjéhez vezetett, vagy helyesebben mondva, mely azt, hogy az evangeliumba[n] hirdett egyenlőség practicus következésekhöz vezetett, köszönjük; ezen eszme alapja az egyház egész hatalmának s végre azon önérzetnek, melyel az egyes a földi hatalomnak szemébe néz s így szabadságunknak is.

¹ Csabacsüd h. Szarvastól d. Békés megyében. A birtok Rosty Albert békésmegyei alispáné volt; ez a birtok Ilona nevű leányára, Trefort Ágost feleségére szállott.

² Fr. Guizot francia államférfi és író (1787—1874); nálunk is nagy olvasóközönsége volt.

A kereszténység az államot, sőt a socialis viszonyokat érintetlenül hagyá. Adjátok a császárnak, ami a császáré, szolgák legyetek engedelmesek uraitoknak stb. stb., de az ok nem a tisztelet, melyel akár az állam, akár a socialis viszonyok iránt viselkedik, hanem inkább mind ezen viszonyoknak megvetése, azon meggyőződés, hogy mind ezen dolgok nem érdemesek, hogy a keresztény velek foglalkozék, kinek egy magasabb hivatása, szebb s nagyszerűbb célja van s ki a földet csak nyomorúság völgyének tekinti, hol minden csak anyiban bir fontossággal, menyiben általa azon jobb s örök létre érdemeket szerezhet, mely reá halála után vár.

Mire az ó korban egyes bölcsek emelkedtek: a világi dolgok hiúságának béléltására s megvetésére, mi őket a hatalom csábjai s fenyegetései iránt megédzé, azt a kereszténység az egész népnek hirdeté, az mint életszabály állitatott fel s a vallási elvek egész hatalmával practicus hatást gyakorolt életekre. Ki mérheti meg ennek hatását?

Az államra, melyet eddig a vallás támogatott, sőt melyet támogatni az Ókor vallásainak fő-, sokszor egyedüli feladása volt s melyet a kereszténység nem támadott meg, de megfosztott támaszától s az egyesekre, kik között éppen csak ezen eszme állítja fel az egyenlőséget.

Anyira megszoktuk az egyenlőség eszméjét természetesnek tartani, hogy nem is vesszük észre, miként sehol a világon egyenlőség nem létezik s így ezen eszme, melyet most a józan ész postulatumnak tartunk, nem is támadhatott. Ha az embereket egymáshoz viszonyaiban tekintjük, sehol nem találunk egyenlőséget, ez eszme csak úgy támadhat, ha az

embernek istenhezi viszonyait tekintjük s e földi állapotokat fontosság nélkülieknek. Csak miután létünk egész nyomorúsága s minden földi jólét s dicsőség hiábavalósága világos lesz előttünk, ekkor ismerjük el az egyenlőséget, az egyenlőséget isten előtt s nyomorultságunkban. S ez az, mire a kereszténység tanított.

Az élet a siron túl, melynek erős és általjános hite a nagy morális változás, melyet a kereszténységnek köszönünk, ez azon pont, ^{a)} melyre Archimedes szerint szükségünk van, hogy a világot sarkai-ból kimozdítsuk s mind, amivel a keresztény civilizatio másokat meghaladta, annak tulajdonítható, hogy azt bírta.

1864. szept. 5.

Fiatalkorunkban valamint álmlukban, úgy ébren is akár a tudomány, akár a közélet pályáján haladjunk, sokszor repülni érezzük magunkat, csak hogy ezt így is mindég iszonyú lezuhanás érzése követi.

Ugyan azon hegyek, melyek először ragyognak a nap sugaraiiban, később, ha a nap magasbra szállt, setéten kerítik be a láthatárt.

Szent Tornyára jöttem.¹ Javitottam a Falu jegyzőjét;² üres nap.

a) E szó helyett eredetileg: *sarkkő* állott.

¹ Eredetileg Szentetornya, melyet csak a 18. szd. vége óta neveztek Szenttornyanak, a békésmegyei k. Orosháza közelében; Rosty Albert birtoka volt; tőle örökölte Ágnes nevű leánya, br. Eötvös József felesége. — Szenttornyai életmódjára l. *György Vilmos* tárcáját a Reform c. napilap 1871. márc. 19-i számában és *Voimovich G.*: 89—90.

² 1865 ben jelent meg *A falu jegyzője*-nek második kiadása három kötetben.

1864. szept. 6.

Szt. Tornyán elvégeztem beszédemet.

Vannak pillanatok, melyekben a villám is jótémény, mert egy percze legalább világosságot ad.

1864. szept. 7.

Szt. Tornyán gazdaságomban jártam, irtam leveleket. Orosházán voltam adót fizetni. Az utolsó holnapokban három öngyilkossági eset fordult elé mind gyufával. Egy férjmérgezés hasonló módon. Általján véve szomorító, ha az erkölcsi romladást tekintjük, mely az utolsó időkben az alföldi nép között észrevehető. Fő oka részint a szegénység, mely mindig általjánosabbá válik, de még inkább a vallástalanság, mely nem mint máshol, a miveltséget követi, hanem azt megelőzi s azért még több cinizmussal lép fel. Nemzetünk állapotja a jelen pillanatban hasonló oly emberéhez, ki szerencsétlenségére sokkal műveltebb emberek társaságába került s nem csak kissebeltetik, hanem még nevetségesé is teszi magát, midőn őket utánózni akarja. S nekünk ezt néznünk kell kötött kezekkel. Ha a régiek a miénkhez hasonló állapotban éltek volna, Tantalus mellé még egy orkusi kint állítottak fel, mely abban állna, hogy valaki gazembereket látva maga előtt, bottal kezében őket még sem verheti meg. Ez kétségen kívül nagyobb, mint azé, kinek szomjas ajkai előtt a víz leapad, vagy ki hasztalan terjeszti a kínálkozó s mindég visszavonuló gyümölcs után kezeit. Nekem legalább néha úgy látszik.

Az *akarat szabadsága* a) egyike azon kérdéseknek, melyeknek megfejtésével a legnagyobb elmék századokon, sőt ezredeken át hasztalan fáradsnak. Oka ennek az, mert a kérdés nem tisztán állítatik fel. Ha a szabad akaratról, b) mint az emberi természet velünk született tulajdonáról szóllunk, bátran elmondom, hogy azzal nem birunk, kivéven közönös tárgyakra nézve, melyeknek elhatározása reánk semmi fontossággal nem bir. Minden nagyobbakban szenvedelveink, érzésünk s néha gyengeségünk. De ha az akarat szabadságot oly tulajdonnak tekintjük, melyet fáradsággal elérhetünk, nem tagadhatja senki képességünket. A szabad akarat e szerint nem tartozik az emberek természetes tulajdonai közé, de kétségen kívül a legszebb, legméltóbb célja törekvéseinek s ki azt elérte, büszkén tekénthet maga körül, mert legyőzte magát s így bizonyos, hogy az egész világ által legyőzetni nem fog.

A tapasztalás azt mutatja, hogy közönséges kocissal, ki nem gondol másra, mint hogy a nyomon maradjon, a nagyobb zökkenőket kikerülje s lovait mérsékelt üggetésben tartsa, ne hogy valamely hiba által helyét s fizetését elveszítse, sokkal biztosabban járunk, mint ha a kocsis-ülést úr foglalja el, ki a kocsiszkodásban dicsőségét keresi s néha csakugyan rendkívüli viszonyok alatt csaknem bámulatos ügyességet fejt ki, vagy lovait nagy távolyságra hihetetlenül rövid idő alatt hajtotta. Egészen ez áll a kormányról is. Kevés kivétellel mondhatjuk, hogy ta-

a) Az eredetiben aláhúзва.

b) Az eredeti, szerzőtől utóbb aláhúzott fogalmazás így szól „Ha a szabad akaratot oly tulajdonnak tekintjük, melyet természetünknel fogva bírunk“ etc.

nulók s népek nem nyernek, ha a tanári széket és a kormányt lángész foglalja el. Arra, hogy közönséges viszonyok alatt haszonvehetők legyünk, semmi nem szükségesebb, mint egy bizonyos közepszerűség.

1864. szept. 8.

Csabacsüdre jöttem.

1864. szept. 9.

Utaztam Pestre.

1864. szept. 10.

Feljöttem a hegyre¹ a leggyönyörűbb időnél. Családomat egészségesen találtam. Ma van Mariskám születés napja.² Az ég tartsa e kedves gyermeket, ki oly szerencsésen fejlődött eddig, boldogan. Hisz az egészség és a szerencse, melytől földi boldogságunk s minden törekvésünk sikere függ, az égnek adományai. A szülők szeretete vajmi keveset tehet a gyermekekért, még boldoggá sem teheti őket, mint más szeretet; hisz a legjobbak azon korban, midőn e szeretetet magok nem érzik, nem képesek felfogni azt egész nagyságában.

Az emberi nem története egy hosszú fejlődés, mely alatt sehol és soha tökéletes állapotokat, az az olyanokat, melyek által egy elv tökéletesen valósított, nem találunk. Mint a légkörben különböző magasságban különböző irányú folyamokat, úgy az emberi kifejlődés körében különböző irányú törekvéseket észlelhetünk minden pillanatban, sőt ha csak

¹ A Svábhegyre, ahol villája volt. V. ö.: *Voinovich G.*: 88—89.

² 1851. szeptember 10-én született. Említettük már, hogy 1886. március 3-án férjhez ment Plener Ernőhöz.

egyes nemzetek életét tekintjük is, pontosabb észlelés meggyőz, hogy annak minden mozzanatai egy irányú törekvésből nem magyarázhatók, hogy azok soha egy elvet logikai következetességgel tökéletesen keresztül vive nem találjuk.

Senki, ki a történelemmel komolyan foglalkozik, ezt nem vonhatja kétségbe s amennyiben a multról szoltunk, kevesen vonják kétségbe ezen állítást s mégis egyik főbaja politikai haladásunknak, hogy azt, mit minden ember minden korra nézve kétségbe vehetetlennek tart, azt saját koráról elismerni nem akarja. Mert a jelen mi egyébb, mint egy perc az emberiség fejlődésének hosszú folyamában, folytatása a történetnek, mely mihent elmúlt, a történelem tárgya lesz s bár mily kitünő helyet foglaljon el abban, mégis fővonalaiban hasonló lesz azokhoz, melyeken az emberiség eddig keresztül ment s még is nem törekszik-e csaknem kivétel nélkül főképp mozgalmasabb időkben minden párt arra, hogy saját elveit egyszerre tökéletesen, minden logikai következetességekkel vigye keresztül s nem épen az-e legtöbb bajaink kútforrása, hogy elismerni nem akarjuk, miként elveink tökéletes, egyszerre való létesítése a jelenben ép oly lehetetlen, mint mindég az volt, s hogy feladásunk most, mint mindég, csak az lehet, hogy bizonyos elvnek valószínűsítését tűzve ki magunknak célul, ezt megközelítsük s hogy e szerint bár mi helyes az irány, melyet követünk, törekvéseink kivihetése, sőt egész tevékenységünk üdvös eredményei azon mérséklettől fügnek, melyel irányunkat követjük. Senkiről nem szóllunk több megvető sajnálkozással, mint azokról, kik a politikában

utópiákat^{a)} követnek s még is, ha a dolgok practicus folyamát tekintjük, hogy csaknem mindenkor s mindenütt az egymással szemben álló pártok egyiránt valamely utopiát tűztek ki czélukul, azaz egy vagy más elv tökéletes s következetes keresztül vitelét. Ez a conservativekról s haladás embereiről, a monarchia s a szabadság védőiről egyiránt áll.

1864. szept. 11.

Ma ünnepeltük Mariska leányom születés s névnapját.¹ Az idő gyönyörű volt. Feleségem három rosz muzsikust szerzett öszve, a leányaim s cselédjeink, kikhez később a szomszéd majorok cselédjei csatlakoztak, 8-ig táncoltak a legszebb holdvilágnál. Szerény falusi multság volt, melynél senkinek eszébe nem jutott volna, hogy a főváros közelében adatik. Általján véve feltűnő, mi csekély a hatás, melyet fővárosunk eddig környékére gyakorol, a legközelebb faluk, főkép a magyarok, mert a németek, mint Budakesz, sokkal inkább haladtak és sülyedtek a civilisatioval, körülbelül olyanok, mintha 50 mértföldre feküdnének. Egyik fő oka ennek valószínűleg az, mert fővárosunk, bár ott egy idő oltá magyarul szólnak, eredetileg nem magyar s hogy így a városi s falusi erkölcsök között hiányzik azon közös alap, mely minden kölesönös hatásnak egyik feltétele.

Táncz között leginkább kitüntette magát Ilonám dajkája, negyvenen feiüli asszony, ki gyermekeivel csak mert nőm által segitetik s így is elég nehéz vi-

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ L. az 1864. szeptember 10-i feljegyzést.

szonyok között, él. E szegény asszony oly gyermeke-sen tud örülni, mint gyermekei s midőn őt s a többi tánczolókat látám, kik közül szinte többen a 40-et meghaladták, eszembe jutott, mit már többször megjegyeztem, az, hogy a nép s általján véve azon osztályok, melyek a műveltség alantabb fokán állnak s az élet nehézségeivel küzdenek, sokkal tovább tartják meg gyermekdedségeket s néha ősz hajakkal, mihent egy derült sugár vonul el felettük, ép oly ártatlanul örülni s nevetni képesek, mint a gyermekek. S valjon nem compensatio-e ez mind azon nehézségekért, melyeken keresztül mennek s nem bizonyosság-e arra, hogy az örökre való képesség nem gondok s küzdelmek, hanem csak az élvezet által használtatik el s hogy minden ember annál több képességet tart meg az örökre agg koráig, mennél kevesebbet fogyasztott el abból ifjúságában.

Furcsa dolog, hogy most 51 éves koromban, napló íráshoz fogok, mint a gyermek. Oka az, mert ha előérzetem nem csal, ez év lesz a legfontosabb egész életemben. Minden ember életében van egy időszak, mely elhatározó s melyre minden egyéb csak előkészület, vagy következés s nekem úgy látszik, ez időszakhoz értem.

Anyi bizonyos, hogy az aequator alatt a déli órában minden tárgy legkevesebb árnyékot ad, de még nem hallottam senkitől, hogy az aequatorialis vidékek főkép ezen órákban kellemesek.

Svábhegy, 1864. szept. 12.

Egész reggel dolgoztam a Nemzetiségeken.¹ Délután nálam volt Pauler² s Kautz³ kíséretében Roscher Lipséről.⁴ Épen oly ember, minőnek felfogásom szerint, nemzetgazdának lenni kell. Kevés úgy nevezett genialitás, de annál több természetes ész és józan felfogás. Ilyen külseje is, mely inkább a kereskedő, mint a professor typusát viseli magán. Roscher sokat s okosan kérdez, s mint észrevételeiből kitűnik, a közlöttekét hamar s helyesen fogja fel. Általján véve az egész ember reám ép oly jó hatást tett, mint Liszt⁵ maga idejében roszt, midőn e szerencsétlen férfiú mint egy húsz év előtt nálunk utazott. Lisztnél az első pillanatban a projectesináló, a rendszer alkotó tűnt fel. Oly ember, ki mert mindég csak magát s systemáját akarja kitüntetni, mindent csak anyiban vesz figyelembe, a menyiben saját genialitásának megmutatására használható, vagy rendszerével viszonyban áll. Lisztnél kevés óra alatt

¹ *A nemzetiségi kérdés* c. munkájáról van szó, mely 1865 első felében jelent meg Pesten, Ráth Mór kiadásában. (8° IX + 158 l.)

² Pauler Tivadar (1816—1886) egyetemi tanár, Eötvös halála után kultuszminiszter, majd két ízben igazságügyminiszter.

³ Kautz Gyula (1829—1909) egyetemi tanár, politikus.

⁴ Roscher Vilmosról, aki 1861-től a M. Tud. Akadémia kültagja volt (megh. 1894), 1896-ban Kautz Gyula tartott emléke szédet: „Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban“ címen. Roscher pesti látogatására l. Pesti Napló, 1864. szept. 10. sz.

⁵ Liszt Frigyes 1844 őszén Pesten is megfordult, hol nagy melegséggel fogadták (Pesti Napló, 1864. szept. 10.). L. azonfelül *Földes Béla*: List Frigyes és hazánk. 6—7. ll. (Magyar Közgazdasági Könyvtár etc. XVIII. k.)

azon meggyőződéshez jutottunk, hogy ez ember legfeljebb rendszerét hagyá maga után, Roscherről felteszem, hogy befolyása által talán egy pár hasznos intézkedést visz keresztül.

Sokat beszéltünk egymással politikáról, hazai viszonyainkról is, őszintén s elfogulatlanul, mint oly emberek, kiknek legkissebb érdekek nincs, hogy egymást ámítsák. Roscher az osztrák-magyar viszonyok rendezésének módjáról szólva, figyelmessé tett azon viszonyra, mely a 849-i alkotmány szerint Dánia s a hercegségek között fenállt. Utána fogok nézni.

A politika, melyet követünk, előtte is ép oly megfoghatatlan, mint mind azok előtt, kikkel e részben szoltam. Hogy a kormány érdekében látja, hogy az általános csend a nemzetet elaltassa s hogy ha bár törvénytelenül a közélet minden eszközeit kezébe kerítve, végre tehetetlené váljunk s a most türhetetleneknek hirdetett állapotokat megszokjuk, vagy legalább azoknak megváltoztatására elveszítsünk minden reményt, ez természetes; de hogy azok, kik a szabadságot akarják, kiknek egész élete annak volt szentelve, hogy az alkotmányosságot e hazában feltartsák, biztosítsák, kifejleszék, ugyan ezen politikát követik, sőt hogy e politikának ők voltak megkezdői, az csakugyan a rendkívüli jelenségek közé tartozik, legalább nem tudok esetet, hogy a szabadságnak előküzdői győzelmeiket attól várták volna, hogy a törvényesség zászlóját kitűzve, kezeiket zsebükhöz dugják.

Helyzetünk idegennek ép oly nevetséges lehet, mint nekünk szomorú, mert valóban a comicus dolgok közé tartozik, hogy Deák, midőn híres *mi vár-*

hatunk^{a)} jät kimondá,¹ senkit nem capacitált oly egészen, mint Smerlinget,² ki ministerialis karszékében a várast sokkal kellemesebbek találja, mint gondolta s egészen egyetért a semmit nem tevés politikájában.

Svábhegy, 1864. szept. 13.

Pesten voltam. Ma 22 éve, hogy megházasodtam.³ Talán nincs ember, ki ha enyi idő után azon pillanatra vizatekint, melyben mátkáját az oltárhoz vezette, nem látná át, hogy csalódott. A leány,^{b)} kit szerettünk, már csak azért is, mert sociális állása változik s mert anyival idősebbé vált, ép úgy megváltozik, sőt még inkább, mint magunk s midőn azon tulajdonait, melyek egykor elbájoltak, néha mind elveszti, olyanokat fejt ki, melyekről akkor fogalmunk sem volt, s ez történt vélem is, csak hogy szerencsémre s hogy Ágnesemet sokkal jobbnak tapasztalom, mint azt egykor gyaníthatám. Általján véve, ha életemre viszagondolok s látom, hogy a közönséges értelemben nem tartozok a szerencsés emberek

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Eredetileg, de utóbb áthúzva: *hölgy*.

¹ *Tóth Béla* írja (Szájmul szájra. Budapest, 1895. 98—99. l.): A közhit szerint Schmerling mondta volna ezeket a szavakat, amikor 1861-ben a magyarok nem akartak képviselőket küldeni a Reichsratba; felemlíti azonban azt is, hogy egy német forrás magától Schmerlingtől tudja, hogy ezt ugyanakkor Deák Ferenc mondta volna. Eötvös feljegyzése arra mutat, hogy ez a kijelentés valóban Deáktól származik.

² Anton Ritter von Schmerling 1860—1865 birodalmi miniszter.

³ 1842. szeptember 13-án esküdött meg Rosty Ágnessel. (V. ö. *Voinovich*: 18—19.)

közé s anyagi tekintetben nem sok sikert mutathatok elé, ellenben talán nincs senki, ki azon viszonyokra nézve, melyek szívünkhöz legközelebb állnak, nálamnál szerencsésebb. A legjobb szülék gyermeke,¹ a legbecsületesebb emberek körében nőve fel, testvéreimnél s barátaimnál csak szépet s jót tapasztaltam s ha most nőm mellett testben s lélekben ép gyermekeimre nézek, szívem mély hálával telik el a gondviselés iránt, mely enyi javakkal ajándékozott meg.

Svábhegy, 1864. szept. 14.

Dolgoztam. Nálam volt Károlyi Sándor,² sokat beszéltünk az ország kilátásairól s feladásunkról.³

Felfogásom szerint, az út, melyet politikánkban követni kell, tisztán áll előttünk. Megtartani az ország integritását s a lehetőségig nagyobb autonómiát szerezni magunknak, hogy ez által a határvonal, mely Magyarországot a birodalom német tartományaitól elválasztja, élesen jeleltessék ki s a függetlenségre mindég képesebbé váljunk. S nem bolygatni a birodalommal való összeköttetésünk kérdését. Miután ezen összeköttetés a jelen pillanatban vagy épen nem, vagy csak forradalom által oldathatnék fel s ez a magyar nemzetiséget mindennél inkább veszélyeztetné, minden törekvés ez irányban csak

¹ Br. Eötvös Ignác és br. Lilien Anna.

² gr. Károlyi Sándor (1831—1906).

³ Eötvöst állandóan foglalkoztatta az Ausztriával létesítendő megégyezés ügye. Ezzel a kérdéssel több politikai tanulmányban és cikkben foglalkozott; naplófeljegyzései is azt mutatják, hogy Ausztria jövő helyzetének kialakulása is izgatta képzeletét, mert úgy érezte, hogy annak hatása lesz Magyarországra.

kárunkra lehet. Ez öszveköttetés megszakitása csak a német kérdésnek megoldása által, de akkor bizonyosan meg fog történni s minthogy ez később, vagy előbb kikerülhetetlen, legjobb, ha ebbeli vágyaink teljesítését az időre bizzuk, csak arra törekedve, hogy a pillanat, mely bizonyosan bé fog következni, készen találjon. Azaz, hogy mikor Ausztria német része Németország által absorbeáltatik s a Duna völgyének birodalma alakulni fog, a magyar elem birtokban, miveltségben s erőben a többieket meghaladja. Nemzetiségünk jövője tisztán cultura kérdés.

Svábhegy, 1864. szept. 15.

Dolgoztam a Nemzetiségeken.¹

Svábhegy, 1864. szept. 16.

A városban voltam s dolgaimat végeztem. Délután corrigáltam.² Olvastam.

A színészkedés anyira természetünkben fekszik, hogy sok ember egész életén át egy szerepet játszik, ámbár tudja, hogy a művészi előadásnál magán kívül senki nem tapsol.

Svábhegy, 1864. szept. 17.

Dolgoztam a Nemzetiségeken, végeztem a VII. fejj., corrigáltam. Délután sétáltam családomal.

Volt egy idő, midőn a biblia minden kézen forgott s az emberek többsége csak nem kizárólag eb-

¹ L. erre vonatkozólag az 1864. szept. 11-i feljegyzést.

² L. az 1864. szeptember 5-i feljegyzést.

ből meritette tudományát; midőn e könyv mintegy házi barátoknak tekintet, a) melyhez vigasztalásért s tanácsért fordult mindenki s mely az egyesnek viszonyaira közvetlen befolyást gyakorolt. Ezen irány egyoldalú volt, talán káros lehetett, ámbár az utóbbi alig mondhatjuk, ha látjuk, hogy az emberi elme soha nagyobbyszerűen nem haladott, mint éppen azon korszakban, melyben a bibliának befolyása legnagyobb vala: a Reformatio korszakában, de bizonyos az, hogy még ez egyoldalúságnak is kevésbé károsak következtetései, mint azon elhanyagolásnak, melyet a szentkönyvek irányában főképp catholicus országokban jelenleg tapasztalunk. Azon könyv, mely egész civilisationk alapjául szolgált, az egyedüli, mely iránt milliók egyenlő tisztelettel viseltetnek, megérdemli most is, hogy a gondolkozó által komoly figyelembe vétessék. Elhanyagolása nem a tudományos szabadságot mozditja elé, hanem legfeljebb oda vezet, hogy még azon egyetlent is elvesztjük, mely szétágazó irányainknak egyesülési pontul szolgálhatna.

Svábhegy, 1864. szept. 18.

Dolgoztam, corrigáltam, leveleztem.

Svábhegy, 1864. szept. 19.

Dolgoztam. Ben voltam a városban. Meglátogatott Flegler.¹

a) Így, tekintetett helyett.

¹ Flegler Sándor (1803—1892) német történétíró, ki előbb Zürichben volt tanár, később Nürnbergben a Germanisches Museumnak volt őre; nyelvünket is megtanulta. V. ö. Századok, 1893 és Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. (Budapest, 1928) 496. l.

Svábhegy, 1864. szept. 20.

Feleségem születés napja. Tartsa az ég boldogul. Reggel Zichy Ferdinánd¹ volt nálam az angol Beaumontal.² Délután Zichy János.³ Egyébiránt a nap nyugottan folyt el. Dolgoztam a Nemzetiség 8-ik fejezetén.

Valamint sétáinknál, ha az est közelg, ugy az élet bizonyos korában tevékenységünk céljainál nem csak erőnköt s a távolyságot, hanem azt is tekintetbe kell vennünk, valjon ha a cél elértük, lesz-e időnk, hogy becsületesen hajlékunkba viszá-
térjünk. a)

Az 1-ső kérdés: akarjuk-e a kiegyenlítést,⁴ azaz, fekszik-e az érdekünkben? Ha igen, akkor oly feltételekhez kell azt kötnünk, melyek kivihetők. b)

A 2-ik kérdés tehát az: valjon azok, melyeket a 861. országgyűlés kijelölt, kivihetők-e, s ha nem

3-szor: melyek azon feltételek, melyek Austria részéről elfogadhatók, s melyek által saját érde-

a) E szót a következő befejezetlen és áthúzott mondat követi:
Ne fogjon senki oly dologhoz, mely...

b) A mondatvégi pont után az eredetiben kérdőjel áll.

¹ Gr. Zichy Ferdinánd (1829—1911) a kiegyezés utáni időkben a magyar kath. politikai élet megszervezésében tevékeny szerepet vitt; a néppárt megalapítója.

² Sommerset-Beaumont angol parlamenti tag, aki a dunai kereskedelem létesítése ügyében tartózkodott a magyar fővárosban. V. ö. Pesti Napló, 1864. szept. 24.

³ Gr. Zichy Nep. János cs. és kir. kamarás, főrendiházi tag.

⁴ Az imént említettük (l. szept. 14.), hogy Eötvös mindig erősen érdeklődött a kiegyezés ügye iránt.

keink, azaz függetlenségünk s az ország jövője legkevesbé veszélyeztetik.

Austria részéről minden kiegyenlítésnek első s alap feltétele az: hogy bizonyos tárgyakra nézve, melyekben a birodalom hatalmi állása a közös kezelést megkívánja, e közösség biztositassék. S mint hogy ez két módon történhetik: absolutismus által, minő e tárgyakra nézve legalább practice előbb is létezett s alkotmányos uton, a kérdés legnagyobb egyszerűségében csak az: mi fekszik inkább jövő függetlenségünk érdekében (mert a jelen haszonról egészen abstrahálok), az-e, hogy a monarchia legfőbb érdekei, mint előbb, absolut módon, vagy egy oly törvényhozás befolyásával intéztessenek el, melyben Magyarország követjei által nevezetes részt vesz?

Kétféle érdekel. A jelen s a jövő érdekei.

A jelen. a)

Oly rendszernek, melynél, — mint azt ó conservativeink kívánják, — a birodalomnak legfontosabb érdekei absolut módon kormányoztatnának, vagy melynél a fejdelem azokra körülbelül oly hatást gyakorolna, mint 48 előtt Magyarorszáiban, mi lenne következése

I. a materiális érdekekre. b)

Hogy erről tiszta felfogásunk legyen, nem szükséges más, mint hogy azon hatást tekintsük, melyet a 848-ik előtti állapotok anyagi érdekeinkre gyakoroltak. Miután Austria német s mi magyarok, józanon nem sympathiát, hanem csak igazságot kíván-

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

hatunk fejedelminktől, miután a fejdelem Bécsben lakik s így az osztrák érdekek befolyása alatt körül adva legalább nagy részben németek által; miután az egész birodalmat egybevéve, az osztrák résznek anyagi érdekei az egészre nézve fontosabbak:

Mind ezekből egybevéve világos, hogy azon hatalom, melyet a közös ügyek elintézésére a Magyar Királynak, azaz az Austriai császárnak adunk, valamint 1848-ig, úgy ezután nem Magyarország, hanem a német tartományok érdekében fog felhasználtatni, csak azon különbséggel, hogy ennek most, miután a kereskedelmi és ipar érdekek Magyarországra sokkal több befolyást gyakorolnak; miután az aviticitás megszűnt; a vámsorompók elvették; terhes adó alá vetettünk a) s az indirect adó rendszere behozatott; miután egy szóval Magyarország s a birodalom többi részeinek anyagi érdekei sokkal szorosabb összekötetésbe jöttek, mint előbb voltak; miután az anyagi érdekek mezején történő törvényhozási intézkedések az egyesek jólétére sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak, s miután mind az megszűnt, mi hazánkat előbb megoltalmazá, hogy az osztrák érdekek pártolása telyjes elnyomásunkat ne vonja maga után, hogy a dolgok ezen állásában — mondom — az, ha a birodalom osztrák részeinek érdekei igazságtalanul pártoltatnak s mi csak oly kíméletre számolhatunk, melyel bornírozott financialis administrationk egy fontos Steuerobjectre b) iránt viseltetik, minden előny s kedvezés, melyben az osztrák tartományok részesülnek, Magyarországra

a) *Vettettünk* helyett.

b) így, Steuerobject helyett

sokkal károsabb következtéseket fog előidézni, mint előbb.

Erre nézve is az, mi hazánkban 49 oltá történt, a nagy veszteségek, melyeket szenvedtünk, a súlyedés, melyet tapasztalunk, elszegényedésünk, mely mindég ijesztőbb formában lép fel, minden kétséget kizár.

II. Az alkotmányos szabadság. a)

Egy kétségbe vehetetlen s ez az, hogy az államban létező elemek mindegyike, az aristocratiai és demokratiai elem szintúgy, mint a monarchiai, saját hatalmának kiterjesztésén dolgozik, s hogy ennél fogva az alkotmányos szabadság biztossága ezen elemek egyensúlyától függ, s hogy ott, hol ezen elemek valamelyike s főkép a monarchicus elem, melynél a tapasztalás szerint a niusus, hogy hatalmát kiterjesze, nagyobb s mely mindég következetesebb, határozottan tulsulyra emelkedik, az alkotmányos szabadságnak nincs semmi garantiája.

Ha ezen kérdést állítjuk fel, valjon létezhetik-e alkotmányos szabadság oly országban, hol a had, kül, a kereskedelmi s a finantzügynek nagyobb része a fejdelem rendelkezésétől függ? kétségen kívül azt fogjuk válaszolni, hogy ily országban a constitutionalismus formái lehetnek meg, de hogy annak lényegéről szó nem lehet. És valjon mit várhatunk, ha a fejdelem mind azon tárgyakra nézve nem csak hazánkban, de a birodalomban is szabadon rendelkezik.

Valjon oly fejdelemmel szemközt, ki az egész

a) Az eredetiben aláhúзва.

osztrák birodalom kül és kereskedelmi ügyeit intézi s az egész birodalom hadi s financz erejével rendelkezik, a magyar alkotmányosság mily biztosságot ígérhet magának, valjon mily eszközökkel áljon elene fejdelmének, ki a hatalmat, mely neki a közös ügyekre nézve adatott, az ország külön ügyeire is ki fogja terjeszteni, míg végre alkotmányosságunk azon proportiokra szorul öszve, melyben azt az örökös tartományok Landständeinél találtunk. (Így!)

III. *A nemzetiség érdekei. a)*

Vannak, kik a nemzetiségnek érdekeit a szabadságnak elébe teszik s hazánkban talán a többség gondolkozik így. Sokaktól hallám, hogy semmi nem fekszik inkább érdekünkben, mint jó absolutismus, ha kis despotiával jár is, csak hogy e despotia magyar legyen. Tagadhatatlan, hogy Európának minden nagy nemzetiségei ily absolutismus.^{b)}köszönik támadásokat s meg foghatom, hogy egy magyar II. József sokak előtt igen kíváncsnak látszik. De kérdem, létezik-e arra csak a legkisebb valószínűség, hogy az absolutismus nálunk a magyar nemzetiség érdekében fog felhasználtatni?

Dinastiánk nem magyar, 1848-ig bizonyosan nem mutatott semmi sympathiát a magyar nemzetiség iránt s mi azolta történt, bizonyosan nem volt alkalmas arra, hogy a nemzet s dinastia között hajlamot ébreszen s ennél fogva a dinastiánk sympathiájára nem számolhatunk és valjon nem éppen az ellenkezőt kívánják-e a dinastia érdekei?

a) Az eredetiben aláhúзва.

b) Így, *absolutismusnak* helyett.

Megengedem, hogy az egész birodalom meg-németesítése, melyen egy ideig dolgoztak, nem fekszik a dinastia érdekében, sőt én hiszem azt, de bizonyosan még kevésbé fekszik a dinastia érdekében, hogy Szt. István koronájának minden tartományai-ban a magyar elem uralkodjék. A dinastia, azaz az absolutismus érdekében az fekszik, hogy a nemzeti-ségek közötti ellentétek fennmaradjanak s kétségen kívül erre fogja fordítani öszves befolyását.

Ha a birodalom közös alkotmánnyal bír, mihent egyszer elismertetett, hogy Magyarország germanisatioja lehetetlen, a birodalom többi tartományainak nem fekszik érdekében, hogy a nemzetiségi ellentét fentartassék, sőt amenyiben ez az absolutismusnak eszköze lehetne, éppen az ellenkező érdek létezik, azonkívül az osztrák tartományok nemzetiség tekintetében körülbelül ugyan azon állásban vannak, mint mi s így valószínű, hogy a magyar s német nemzetiség között, mihent egyszer a jelen surlódások okai eltávolítatván, érdekeit tisztán fogják fel, szövetkezni fognak azon veszélyek ellen, melyek őket a slávok részéről fenyegetik. Sőt ha a birodalom alkotmányos módon szerveztetik; még a dinastia pártolására is számolhatunk. Mert miután ennek hatalmát semmi nem veszélyezteti inkább, mint ha a birodalom minden részei közös oppositióban egyesülnek s miután hatalmának kiterjedése az ellentétek erejétől függ, melyek a birodalom két része között léteznek, feltehető, hogy a dinastia nem csak ezen ellentétek, s így a különbségeknek kiegyenlítésére, melyek azoknak alapul szolgálnák, semmit tenni nem fog, sőt mindent el fog követni, hogy az egyes részeknek egyenysége feltartassék s a magyar elem oly állásra

emelkedjék, hogy azt szükség esetében a birodalom többi alkotmányos részei ellen felhasználhassa.

A jövő. Függelenségünk érdekei. a)

Mi biztosítja a jövőben függetlenségünket, mely minden törekvéseink végcélját képezi s melynek reményéről lemondani nem akarnánk még akkor sem, ha az, hogy e reményt megtarthassuk, a legnagyobb áldozatokba kerül.

D[eák]-nak nézete szerint azon pillanatban, melyben az osztrákokkal közös szabadságban részesülünk, le kell mondani különállásunkról s még azon reményről is, hogy hazánk valaha még a független államok sorába vissza lép. Mentől nagyobb a jólétnek s szabadságnak foka, melyet ezen uton várhatunk, annál nagyobb a veszély jövőnkre nézve. Maga az elnyomás biztosítja önállásunkat. A lánczok, melyeket viselünk, nem csak symbolumai, de biztosítékai különállásunknak. Mentül nagyobb a különbség, mely köztünk s az osztrákok között politikai helyzetünkre nézve látszik, mentül több jólétet és szabadságot élveznek ők s mentül nagyobb elnyomás alatt állunk mi, annál nagyobb s áthághatatlanabb a válaszfal. Mig ellenben a közös szabadság ki fogja egyenliteni a még létező ellentéteket s a közösség, ha azt egyszer egyes tárgyakra nézve elfogadtuk, ki fog terjesztetni többekre s azon arányban, melyben azt az ország polgárainak érdeke kívánja, mindég többekre, mig végre észrevétlenül a teljes beolvadás pontjához értünk.

Nézetem szerint, ha a kérdést tisztán theoretice tekintjük s feltevésekből indulunk ki, a jövőnek ezen

a) Az eredetiben aláhúzva.

képe valószínűnek látszik, hanem félig sem anyira az, mint azon tétel, hogy: jövő függetlenségünk mindenek előtt attól függ, hogy Magyarország azon időben, midőn Németország egységes alakulásáról az alkalom eljön, egy független állam alapítására képes legyen s hogy e szerint minden, mi anyagi kifejlődésünket elősegíti, mi alkotmányos szabadságunkat biztosítja s a magyar nemzetiségnek állását szilárdítja, egyszersmint függetlenségünket is biztosítja, s hogy minden, mi e tekintetben kártékonyan hat jelen viszonyainkra, ép úgy veszélyezteti, sőt lehetetlené teszi jövő függetlenségünket is.

De nem sokat adok politikai kérdéseknél tisztán theoretikus okoskodásokra s oly feltevésekre, melyek mellett legfeljebb a valószínűség szól, főkép midőn oly viszonyokról van szó, melyekről a történelem a tapasztalásoknak egész sorát állítja élénkbe s ilyen ez. Az eset, hogy különböző nemzetiségek, különböző tartományok egy birodalomban egyesültek, nem tartozik a ritkák közé. Vannak esetek, hol az egyesülés egy közös alkotmány által eszközöltetett s vannak még számosabbak, hol az egység az absolutismus által történt.

Már ha ezen eseteket figyelemmel tekintjük, a tapasztalás nem csak nem igazolja azon plausibilisnek látszó állítást, hogy a közös szabadság a külön állókat egybeolvasztja, sőt éppen az ellenkezőt bizonyítja s hogy míg minden államok s tartományok, melyek egy közös alkotmány által egyesítettek, azon mértékben, melyben az alkotmány szabad volt, megtarták egyéniségöket, holott valóságos belé olvadás soha nem eszközöltetett máskép, mint az absolutismus által. Példák: Sveitz, Belgium, Hollandia. Sőt még hazánk-

ban is nem tartotta-e meg Horvátország egyéniségét, holott azt a rokon Steier tartományok elvesztették.

Ha Posen elnémetesedett, nem egy felvilágosított absolutismus idézte-e elé e nagy eredményt itt is etet.

Mind ezekből világos előttem, hogy érdekünkben fekszik, hogy a közös ügyek alkotmányos úton kezeltessenek. A nagy kérdés csak az, mily módon.

Svábhegy, 1864 szept. 21.

Nálam ebédelt Flegler¹ és Hunfalvy,² délután kaptam az iparegyesület³ megerősített szabályait.

Svábhegy, 1864 szept. 22.

A városban voltam s dolgaimat végeztem. Nem eresztettem^{a)} Almásy Pálhoz.⁴ Corrigáltam.⁵

Svábhegy, 1864 szept. 23.

Dolgoztam, corrigáltam, irtam leveleket. Eckstein Rudolf⁶ látogatott meg.

a) „Eresztettem“ helyett.

¹ Flegler Sándorra l. az 1864 szept. 19-i feljegyzést.

² Hunfalvy Pál (1810—1891) 1851 óta a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka, 1849-ben a békepártnak volt a tagja.

³ Az Országos Iparegyesület alapszabályait Csengery Antal dolgozta ki Eötvös felhívására. (Csengery Antal hátrahagyott iratai etc. 11. l.)

⁴ Almásy Pál 1848-ban a képviselőház egyik alelnöke volt; utóbb a debreceni parlament elnöki tisztét egyedül ő látta el.

⁵ L. az 1864. szeptember 5-i feljegyzést.

⁶ Ehrenbergi Eckstein Ferenc budapesti egyetemi tanár (Szinnyei J.: Magyar Írók. II. 1177—78) fia, aki 1845-ben pestmegeyi főszolgabíró volt; nőtestvére Anna, Rosty Albertné, anyja volt Eötvös József feleségének. (Nagy Iván: Magyarország családai. IV. 8.)

Minden kiegyenlítésnél két dolgot kell szemünk előtt tartanunk. 1. Az ország dignitását. 2. Az ország érdekeit.

Az ország dignitása. a) Kivánja mindenk előtt azt, hogy a kiegyenlítésnél mellőztessék minden, mi bár mily nemű kényszerítés színét viselné magán. 2°: Hogy Magyarország a közös törvényhozás és a közös kormány irányában formális tekintetben is az örökös tartományokkal a legtökéletesebb egyenlőség viszonyába állittassék.

Az ország érdekei b) kívánják

1°. Hogy az öszbirodalom, melynek állásától saját érdekeink védelme a külföld irányában függ, akként szerveztessék, hogy az feladásának eleget tehesen.

2°. Hogy az öszves birodalom ügyeinek elintézésénél Magyarország érdekei tekintetbe vétessenek, az az, hogy azon testületeknél és hatóságoknál, melyek a birodalom közügyei felett rendelkeznek, Magyarország kellőleg képviselve legyen.

3°. Hogy Magyarország biztosítva legyen az iránt, hogy telyjes önállása a birodalom közös ügyeinek ürügye alatt szűkebb körökbe ne szoritassék, mint az a közös ügyek czélszerű kezelésének érdekében szükséges.

Az elsőre nézve. c) Azon kérdés megfejtendő: Valjon a birodalom hatalmi állásának biztosítására elégséges-e, ha közös ügyeinkre nézve a birodalom

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

c) Az eredetiben aláhúzva.

többi népeinek képviselőivel csak *esetről-esetre* érintkezünk.

A másodikra nézve. ^{a)} A 48-iki törvények nem adták Magyarországnak azon befolyást, melyet az joggal igényelhet.

A külügyekre nézve ^{a)} (a külügyek fontossága az alkotmányos életben. Guizot XI.)

A kereskedelmi ^{a)} ügyben.

A hadügyben. ^{a)}

A finanszügyben ^{a)} s ez éppen az ok, melyért a 48-iki törvények forradalomhoz vezettek.

A harmadikra nézve. ^{a)}

Minden hatalom terjeszkedik.

Két garancia található e terjeszkedés ellen: ^b Vagy úgy kell ^{c)} elosztani az egymással szemben álló hatalmak között a teendőket, hogy azok egymással ne találkozzanak s mindenikének egészen különös határozottan kijelelt hatásköre legyen, vagy úgy kell organisálni az egyes hatalmakat, hogy azok egymást ellensúlyozzák s egyik se legyen oly erős, hogy a másikat elnyomhassa.

Az első minden foederativ rendszernek alapfeltétele.

A második alapfeltétele az alkotmányosságnak.

Mintán azon törvényhozás és azon kormány, mely a birodalom közös ügyeit vezeti, a dolgok természetére szerint több hatalommal bír, mint a magyar törvényhozás és kormány, ha ez utóbbiakat azoknak

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Eredetileg, de utóbb módosítva, e mondat így hangzott: *A garancia e terjeszkedés ellen csak két módon.*

c) Az e szó után következő: *organisálni az egymással szemben álló az eredetiben áthúzva.*

terjeszkedése ellen biztosítani akarjuk, szükséges, hogy e garantiáknak mind két neméről gondoskodjunk.

Autonomiánk garantiája a közös és országos tárgyak teljes elkülönözése által.

Autonomiánk azon garantiája, mely a közös hatalom szervezetében fekszik. A közös törvényhozás csak az egyes törvényhozások követjeiből áll, mik az egyes törvényhozásoknak tagjai maradnak s ezért az ország közvéleményének pressioja alatt állnak. Ha azon tárgyak közös elintézése biztosítatott, melyeknél azt a birodalom érdeke kívánja, nem fekszik senkinek érdekében, hogy a közös tárgyak sora kiterjesztessék.

Az állam ministerek állása és felelősége az egyes törvényhozásokkal szemközt.

Svábhegy, 1864. szept. 24.

Pesten voltam dolgaimban, beadtam folyamodványunkat a vasút ügyében a helytartó tanácsnál.¹ Dolgoztam, corrigáltam.

Svábhegy, 1864. szept. 25.

Dolgoztam.

Svábhegy, 1864. szept. 26.

Ben voltam a városban Reviczky Szevér temetésénél,² kit 25 éves korában párbajban agyonlőtek.

¹ Az alföld-fiumei vasútvonalra vonatkozik, melynek nagyváradi—szegedi szakasza 1871-ben nyílt meg. V. ö. az 1864. okt. 18-i feljegyzéssel.

² Reviczky Szevér (1840—1864) hírlapíró. (*Szinnyei József: Magyar írók. XI. 911—12. V. ö. Pesti Napló, 1864 szept. 25., 27. s köv. számaival.*)

Szép, jó s nagy tehetségű fiatal ember, egyike azon keveseknek fiatal íróink között, kik reményekre jogosítottak.

Svábhegy, 1864. szept. 27.

Dolgoztam, corrigáltam.

Svábhegy, 1864. szept. 28.

Ma jött meg fiam utazásából.¹ Flegler, ki épen nálam volt s a gyermekek véghetlen örömét látta, mellyel testvéreket fogadták, mondta, hogy boldog apa vagyok s neki igaza van.

Svábhegy, 1864. szept. 29.

A városban voltam, dolgoztam.

Svábhegy, 1864. szept. 30.

Dolgoztam, corrigáltam.

Svábhegy, 1864. okt. 1.

Dolgoztam. Feleségem bement a városba s igen kellemes estvét töltöttem 4 gyermekemmel magam.

Svábhegy, 1864. okt. 2.

Dolgoztam. Ülés Pesten a palota dolgában.²

Svábhegy, 1864. okt. 3.

Városban voltam az Akadémia dolgában,³ dolgoztam.

¹ L. az 1864 szept. 3-i feljegyzést.

² A M. Tud. Akadémia palotájáról van szó, mely 1865 elejére készült el.

³ Br. Eötvös József 1855 óta a M. Tud. Akadémia másod-elnöke volt.

Svábhegy, 1864. okt. 4.

A városban voltam. Gerjén¹ eladására nézve szerződést kötöttünk.

A monarchiának tagadhatatlan érdeme, hogy jelen államainkat alkotá. A roppant államok, melyeket Európában találunk, a nagy nemzetiségek, (s talán mindkettő nélkül civilisationk nem emelkedhetett volna jelen fokára) a monarchiának productumai. Érdemei a civilisatio iránt ugyan azok, minők a nevelője, ki sokat kinezott, sokat vert, de kinek pálczája alatt férfiakká nőtünk; de valjon az, mi a multban a monarchiának hasznait békonyítja, bizonyítja-e annak szükségét a jövőre nézve is? Korunkban e kérdés talán idő előtti. Tagadhatatlan, hogy eddig, míg nagy államaink, s ezekben a centralisatio s főkép a nemzetek közötti ököljog, a *háború* a) megmarad, ezekkel, miknek a monarchicus forma általános elfogadását köszöni, meg fog maradni ezen institutionnak szüksége is; azonban ki tagadhatja, hogy mind ezek ellen újabb időkben egy napról-napra hatalmasabb reactio támad.

Svábhegy, 1864. okt. 5.

Dolgoztam, corrigáltam. Délután rokonaink voltak nálunk.

A popularitás nem más, mint azon kötelék, mely köztünk s számtalan egyesek között létezik; már ebből is világos, hogy ki ezt bírja, nem mozoghat szá-

a) Az eredetiben aláhúзва.

¹ Gerjén tolnamegyei község.

badon. Ki popularitását meg akarja tartani, arra minden egyesek véleménye fontossággal bír. Kincs az, de apró pénzben, mely annál terheesebb, minél nagyobb.

Pest, 1864. okt. 6.

Ma hagytam el a Svábhegyet. Valahányszor oly helyről megyek el, hol egy időt töltöttem, szívem szorul s ez érzés, mentül öregebb leszek, annál erősebbé válik. Fiatalabb koromban, ha tőlem függ, egyre utaztam volna. Nem tartoztam az elégedetlenek közé, sőt minden helyzetben többnyire sokkal jobban éreztem magamat, mint most, csak mozogni akartam, maga a mozgás élvezetet adott, sőt nem volt akkor kedvesebb élvezetem, — s ilyen nekem most a nyugalom. Úgy látszik, a jótékony természet úgy rendelé, hogy mentül inkább közeledünk a célhoz, melynél, ha más nem, legalább nyugalom vár reánk, annál inkább érezzük e kincsnek becsét, annál inkább vágyódjunk utána.

Ma voltam Kern Jakab temetésén.¹ Jóra való becsületes ember, ki, ha tehetségeire nézve nem volt is oly kitűnő, mint a temetéseknél közönséges tulzással barátjai ma hirdették, legalább mindent magának köszönt s éppen mert eszméit, melyekben semmi rendkívüli nem vala, mind fáradságos munkával maga kereste, mert mit mások locus communisoként használtak, nála sok gondolkozás resultuma volt, erőssen hitt saját eszméiben s egész életét annak szentelte, hogy azokat reálisálja. Mi vallásának

¹ Pesti nagykereskedő, aki élénk részt vett Pest kereskedelmi életében. Pesti Napló, 1864. okt. 6. és 8. sz.

dogmaticus részét illeti, Kern zsidó maradt utolsó napjáig, egyébiránt nem ismertem senkit, ki e néptől inkább eltért, a menyiben annak egyik jellemző vonása a közszellem telyes hiánya s Kernben éppen ez volt kifejtve a tulságig. Neki közézelokra dolgozni szükség vala. Nem láttam őt soha s alig képzelhetném máskép, mint valamely egyesület tagjaként. Ennek szentelte életét s ha bár e mellett nem gazdagodott meg, élete sok nemes czél előmozdítására nagy befolyást gyakorolt s főkép hitsorsosainak állására nézve nagy változást idézett elő, nem az által, mint ő gondolá, mert két együletet alapított, melyeknek egyike azt, hogy a zsidókat kézmiveseknek, másika azt, hogy őket mezei gazdáknak nevelje, tűzte ki czéljául. A mi azt illeti, hitsorsosai a soherozást most is kényelmesebbnek tartják s Kern legközelebb rokonai nem fognak felhagyni üzletekkel. De mert, — mit a szerény férfiú nem gyanított, — a tisztelet, melyel igen sokan iránta viseltettek, minden hitsorsosait a közvéleményben emelé s mert hasznos, fáradhatatlan s önzés nélküli törekvése ellentmondott az előítéletnek, melyel sokan a zsidók ellen viseltetnek s még polgáraink is, kiknél ezen előítélet a legerősebb, általa practice elszoktattak a megvetéstől, melyel elébb minden zsidót tekinteni szoktak.

Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Maissel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csak nem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cedrushoz és leviathanhoz hasonlított, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, me-

lyek előttök elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt s az elhunytak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipationnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el s hol találjuk okát, vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?

Csabacsüd,¹ 1864. okt. 7.

Ma érkeztem baj nélkül ide.

Calumniare audacter, semper aliquid haeret, igaz, csak hogy ugyan ezt mondhatjuk nem csak a rágalomról, de a dicséretéről is. Valamint a gyűlölet és megvetés, melyel a közvélemény egyesekről nyilatkozik, úgy a jó hír, melyben mások részesülnek, sokszor csak így alakul s ha vissza gondolok, nem határozhatnám meg, nem számosabbak-e az utóbbi esetek.

Szt.-Tornya,² 1864. okt. 8.

Ma érkeztem ide. Gazdaságomban jártam s irtam néhány levelet.

Az az egy jó minden esetre van a világon, hogy gömbölyű s így akár meddig menjünk, végét még sem érhetjük el.

¹ L. az 1864 szept. 4-i feljegyzést.

² L. az 1864 szept. 5-i feljegyzést.

Szt.-Tornya, 1864. okt. 9.

Körüljártam gazdaságomban, dolgoztam, olvastam Guizot:¹ *Historie de la Civilisatio[n] en France.*

Guizot nézete szerint minden civilisationnak ketős feladása van: kifejleszteni az államot s az egyént; oly állapotok, melyek vagy az egyik, vagy a másik feladásnak nem felelnek meg, nem érdemlik a civilisatio nevét. S ez egy bizonyos értelemben igaz, a menyiben ott, hol rendezett állam nem létezik, vagy az állam az egyénnek szabad kifejlődését nem biztosítja, az egyén nem fejlődhetik ki. Senki a kölcsönös hatást nem fogja tagadni, melyet az állam szervezete az egyének kifejlődésére gyakorolt, csak hogy a civilisationnak e két célja közül a fontosabb minden esetre az egyén a) kifejlődhetése.

A municipális szervezet hasznairól lásd, mit Guizot 2-ik leczkájében a curialisokról mond. Politikai szabadság nélkül megyei rendszerünk mellett idővel oda juthatnánk, hol a szegény curialisok álltak.

Szt.-Tornya, 1864. okt. 10.

Dolgoztam s jártam gazdaságomban. Ma volt nálam adó executioért az aradi inspector Kremka. Alkítása szerint együtt voltunk az egyetemen s öt évig együtt tanultunk. Bár menyire kerestem emlékeim között, verhenyös képének nem akadtam nyomára. A szegény ember — úgy látszik — meg elégszik helyzetével. Az egész világ fél tőle, jötte a parasztok kö-

a) Eredetileg, de később áthúzva: egyéni szabadság.

¹ L. az 1864 szept. 4-i feljegyzést.

zött borzadást idéz elé s ez is egy neme a tiszteletnek. Mily helyzet van a világon, melyben egyesek nem keresnék s találnák hiúságok kielégítését.

Csabacsúd, 1864. okt. 11.

Érdekes feladásnak tartom, ha valaki civilisationk történetét komoly tanulmányok tárgyává választaná. Eddig történetiróink e tárgyra nézve úgy szólván nem tettek semmit s annak felderítése annyival fontosabb, miután kétségen kívül a civilisationnak e hazában s más európai országokban kifejlődése között lényeges különbség létezik.

1°. Az által, mert azon két elem közül, mely csak nem minden europa[i] civilisatio fő factorát képezi: a római civilisatio maradványai s a barbar népek befolyása, — az első hazánkban egészen hiányzik s a másik attól, melyet más országokban találunk, lényegesen különbözik, miután nomád eldódeink kétségen kívül ép oly barbarok voltak, mint a german népek, de más eszméket, más szerkezetet hoztak magokkal, mint melyel a german nép új színhelyén megjelent.

2°. Az által, mert a hűbéri rendszer, mely az egész középkori fejlődésnek irányt ad, nálunk nem létezett soha. Nem állítom, hogy főképp az Anjouiak alatt¹ a hűbéri szerkezet formái nem utánoztattak nálunk is, s hogy a 14. és 15. században nagyobb dinastáink nem álltak körülbelül oly viszonyban a királyhoz, mint más országokban, de a hűbéri viszonyoknak azon jellemző sajátága, hogy ott, hol az lé-

¹ Az Anjou-családból származó magyar királyok: Károly Róbert (1308—1342), Nagy Lajos (1342—1382) és Mária (1382—1395).

tezett, az állampolgároknak nagyobb része az állammal csak közvetve állt érintkezésben, a menyiben mindenek előtt másnak, kitől hűbérét birta, tartozott hűséggel, nálunk nem létezett soha. Az hogy nálunk minden nemes membrum sacrae coronae-nak neveztetett s az volt, a menyiben közte s a korona között nem volt senki, kivel közvetlenebb viszonyban állna, egészen sajátosságos.

3-io. Városaink egészen idegen elemet képeztek s így az ország általános műveltségére kevesebb hatást gyakoroltak, mint bár hol a világon.

Civilisationak két factora a.) az egyház, b.) a királyi hatalom, melynek tiszta fogalmát eldődeink magával hozták (a pusztaszeri szerződés).

A királyi hatalom s az állam egysége, mely más országokban századok küzdelmeinek volt eredménye, nálunk állami életünkkel együtt kezdődik. Századokig a királyi hatalom nem támadtatott meg s a küzdelem, mely más országokban a korona s hatalmas hűbéresei között folyt, nálunk nem létezett. (Enyiben áll az, hogy a magyar a legmonarchicusabb nemzet Európában.) S ebben, az az mi az állam alkotást illeti, Magyarország megelőzte Europa más népeit.

Ép oly tagadhatatlan azonban, hogy általános civilisatiojára nézve minden másoknál hátrább állt, már csak azért is, mert a földön, melyet elfoglalt, az ó világ civilisatiojának semmi maradványait nem találta.

Ebben fekszik azon óriási hatásnak magyarázata is, melyet egyes képtelen uralkodó, mint II. Ulászló,¹ a nemzet életére gyakorolt. Éppen mert a királyi

¹ II. Ulászló magyar király (1490—1516).

hatalom volt az egyetlen, mi az egészt öszvetartá, mert sem hűbéri viszonyok nem léteztek, melyeknél fogva az, mit a korona vesztett, egyes hatalmas hűbéresek által foglaltatott volna el, sem városi szerkezet, mely az országra hatást gyakorolhatott volna s mert minden, mit a korona vesztett, nem valakinek hasznára szolgált, hanem egyedül a chaost nagyította, az az ok, melyért két uralkodás elég volt, hogy századokra semmivé legyünk.

Szt.-Tornya, 1864. okt. 12.

Megszerkesztem beszédemet az Ir[ó] segélyl egy[lete] gyűléséig.¹ Irtam Jolánnak,² Bánó Józsinak³ s még néhány levelet.

Ha két út áll előttünk, mely nézetünk szerint egyiránt célhoz vezethet, vagy határozoznunk kell két eljárás között, melynek mindegyike mellett ugyan anyi okok szólnak; a legbiztosabb, ha azt választjuk, mely nekünk személyesen kellemetlenebb. Az okok, melyek minket arra bírnak, hogy oly valamit, mi nekünk terhes, vagy kellemetlen még is czélszerűnek ismerjük el, bizonyosan a legerősebbek.

Szt. Tornya, 1864. okt. 13.

Az egész reggelt avval töltöttem, hogy pusztámnak azon részét, melyet Gabovicsnak bérbe adok,⁴

¹ A Magyar Írók Segélyegyletéről van szó, melynek Eötvös elnöke volt.

² Jolán leánya (szül. 1847 július 14.)

³ Bánó József országgyűlési képviselő. (*Szinnyei J.*: I. 530.)

⁴ A szenttornyai birtok 2500 hold volt, melyből 1500 hold bérbe volt adva, ezer holdat pedig házilag kezeltek. (*Győri Vilmos*: Br. Eötvös egyik alföldi magánya. Pesti Napló, 1871. márc. 19. sz.)

egy mérnök segítségével felmértem. Később maga Gabovics is. Székács ügyvéd¹ jött hozzám s este pár levelet irtam s így elég kellemetlenül töltöttem a napot. Mikor reggel a határ mellett a mérnökkel jártam, két helyen a lopásnak tagadhatatlan nyomára akadtunk, s lett a jelenlevők között nagy fohászkodás a parasztok roszasága felett, kik a lopástól teljességgel nem tudnak elszokni. Főképen tisztem tünette ki magát szent borzadása által, melyel ez undok vétekről szólt.

Csabacsüd, 1864. okt. 14.

Gazdaságommal foglalkoztam; megkötöttem a haszonbéri szerződést Gabovicsal.

Pest, 1864. okt. 16.

Tegnap érkeztem haza.

1864. okt. 18.

Ma és tegnap el voltam foglalva az alföldi vasút dolgában,¹ az Academiával s egyleti dolgokkal.

1864. okt. 19.

Segéd egyleti ülés. Corrigáltam s irtam több levelet s egy felterjesztést a vasút dolgában.

Mentül elevenebb a gyermeknek képzelő tehetősége, mennél sebesebb felfogása, annál szükségesebb, hogy komoly tanulmányokra szorítassék; éppen azon hajónak legszükségesebb a ballaszt, a mely magas árboczokkal s duzzadt vitorlával halad előre.

¹ Székács Pál orosházi ügyvéd. (*Szinnyei J.*: XIII. 569.)

² L. az 1864 szept. 24-i feljegyzést.

1864. okt. 20.

Dolgoztam. Fiam professorainál voltam. Irtam leveleket.

Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol az istenség nagy férfiak vetését hintette el.

1864. okt. 21.

Ma vettem sógorom Vieregg Károly halálának híré¹. Jó nemesszívű ember volt, ki gyengeségeit, minőktől egyikünk sem ment, nagy becsületessége által bőven kipótolta.

1864. okt. 22.

Ma végeztem a falu jegyzőjének korrekturáját²

1864. okt. 23.

Trefort³ érkezett Bécsből; telegrammot kaptam, melynek következtetésében Münchenbe kell utaznom⁴

Sok társaság van, hol valóban szép asszony, vagy okos férfi nem található, de asszony, ki a legszebb s férfi, ki a legokosabb, vagy kik legalább azoknak tartatnak, minden társaságban létezik s ez ama hiányt csaknem pótolja.

¹ Gr. Vieregg Károly bajor kir. kamarás és lovassági ezredes; felesége Julia, Eötvös József néne volt.

² L. az 1864 szept. 5-i feljegyzést.

³ Trefort Ágoston, Eötvös sógora. Ő vetette fel az alföld—fiumei vasút gondolatát és sürgette a vicinális vasutak kiépítését. 1872-ben kultuszminiszter lett. (*Szinnyei*: XIII. 532—38.)

⁴ Eötvös müncheni útja sógora, gr. Vieregg Károly 1864 okt. 18-án történt halálával (*Ferenczi Zoltán*: i. m. 9. l.) függ össze. Erre vonatkoznak az alábbi feljegyzések is.

Bécs, 1864. okt. 25.

A napot uton töltöttem elég unalmasan két pap-pal s egy Gendarmeria ezredessel. Furcsa tulajdona az embereknek, hogy mindig beszélnek, ha semmi nincs is, mit közleni akarnának. Úgy látszik, a beszélgetésnek valamely physikai haszna van: a tüdő-s gégének commotioja, mely az egészség feltartására szükséges.

Salzburg, 1864. okt. 26.

Ma érkeztem ide s megszáltam a Hajónál. Szomorú napot töltöttem. Első nagyobb utazásom volt. E vidék 23 éves koromban oly mély benyomást tett reám,¹ hogy az egyes helyek neveit s fekvését soha nem felejtettem el. Később éltetnre nézve nevezetes holnapokat töltöttem e városban. Szalay itt halt meg,² s így emlékek között jártam s járok még e vendéglőben is s ha bár egy része kellemes, szivem szorul. Mi boldog voltam, midőn e ház küszöbén először át léptem s menyi keserűség várt reám! s mi vár reám ezentúl még? Mi boldog az ifjú kor! Nem mert élvezetre képesebb, de mert reményleni tud s mert a jövőtől, melyben minden pillanatban élünk s melynek kilátásaitól a jelen megelégedésünk függ, csak örömöket vár. Nem mert örömeinkben szegényebbeké leszünk, de mert gazdagabbak leszünk tapasztalásokban, nem mert kevésbé szeretünk, de mert kevesebbet hiszünk s reménylünk, ez baja későbbi életünknek.

¹ 1836-i külföldi útjára l. *Ferenczi Z.*: i. m. 32—34. és *Voinovich*: 15. l.

² 1864 július 17-én.

München, 1864. okt. 27.

Négykor délután érkeztem. Szomorú, ha küszbön lépünk át, melyen kevés nappal előbb valamely ismerősünk, vagy barátunk koporsóját vitték ki; de a legszomorúbb még is, ha a házban, melyet a gazdának halála zavarba hozott,¹ való fájdalmat nem találunk. Kevés ember van, kinek halála tágabb körökre hat. Az emberek nagyobb része szűk körökben él s idejének s tehetségeinek kis részét szenteli a köznek s a világ többnyire csak igazságos, ha a halottakról oly hamar feledkezik meg. De ha még azon körben sem nélkülöztetünk, mely éveken át tevékenységünk köre volt, ha a hézag, melyet kilépésünk okoz, csak az által vétetik észre, hogy a többiek szabadabban mozognak, az valóban szomorú! S még is, nem ez-e sorsa számtalanoknak s pedig nem nagy bűnök, hanem csak azon kis hibák s gyengeségek miatt, melyek nem az emberek becsülésétől, hanem szeretetétől fosztanak meg s melyeket magunk alig veszünk észre, vagy apróságoknak gondolunk.

München, 1864. okt. 28.

Az egész napot néném² dolgainak rendezésével töltöttük. A fiú s anya szerződést irtak alá s bíróilag érvényes módon rendezték el a viszonyt, melyben egymáshoz állni fognak. Az emberek felfogása szerint ez egészen rendén van s nem is lehetne másképp, de reám mind ez mondhatatlanul kínosan hat. Mind

¹ L. az 1864 okt. 21. és 23-í feljegyzéseket.

² Ferenczi Zoltán: i. m. 9. l.

e formalitások anyja s fiú között, e pecsételt szerződés, melyben az egyik igéri, mit fog tenni, hogy a másiknak jólétet szerezzen s jövőjét biztosítsa, nekem úgy látszanak, mintha azon szent viszony, mely az anyja s gyermeke között létezik, általok befertőztetnék. Alig várom, hogy ismét családom körébe jöjjenek. Ezen éghajlat nem nekem való, erkölcsi tekintetben még kevésbé, mint másképp. Mondják, Münchennek klímája azért oly zordon, mert magasban fekszik s e fé[le] törvényes formások sokaknak nézete szerint szinte csak azt bizonyítják, hogy az emberek itt a civilisatio magasabb fokán állnak. S megengedem mind ezt, de Münchennek, ámbár magas térségen fekszik, azért még szines kilátása s nem tapasztalom, hogy a civilisatio azon emelkedése mellett, melyre a németek büszkék, nagyobb látkörök nyílnának. Jobb nekem otthon, hol minden tekintetben több meleget találok.

Kik az osztrák-magyar viszonyokról szólnak, többnyire hoszasan okoskodnak a felett: mennyire kívánatos, hogy Magyarország a birodalommal egy államá egyesüljön, mennyivel hatalmasabbá válnék ez által a birodalom s mennyivel boldogabbak minden részei. S mind ez áll, én legalább egészen osztom e nézetet. A csalódás csak abban fekszik, hogy azt, a mi kívánatos, egyszersmint elérhetőnek, sőt szükségesnek tartatik; holott népek mint egyesek életében, e kettő között többnyire nagy hézag áll, s hogy valamint az egyest bolondnak tartunk, a) ki azt, mit kívánatosnak tart, élete czéljául tüzi ki még akkor is, ha az elérhetetlen, ugy oly államférfiak, kik na-

a) Így: *tartjuk* helyett.

gyobb körben ugyan azt teszik, nem érdemlik, hogy józanaknak tartassanak. Talán a legnehezebb, de minden esetre a legfontosabb feladás, miként az egyes, úgy népek s államok életében, hogy az iránt, ami helyzetekben elérhető, tisztába legyenek. Enélkül minden tevékenység, erőnknek legnagyobb megfe-szítése s a legbámulatosabb tehetségek csak arra va-lók, hogy erőnket hasztalan küzdelemben emésztsük fel és anyival többet szenvedjünk, menyivel nagyobb erélyel fáradtunk a boldogság után, melyet egy el-érhetetlen állapottól várunk.

München, 1864. okt. 29.

Körüljártam a városban s benéztem a házakba, melyekben 48- és 49-ben családommal laktam.¹ Az egyiknek ablakain gyermekek néztek ki, körülbelül oly koruak, minők akkor az enyimek voltak. Lel-kemben száz emlék támadt fel. Életem egyik legne-hezebb korszakát töltöttem e városban s alig van va-lami, mire visszatekinteni jól esnék. Mi egészen más-kép alakult életem, mint akkor gondolám. De épen ezért nincs hely a világon, hol magamat kellemetle-nebbül érzem, örülni fogok, ha ismét tovább állhatok.

Bécs, 1864. okt. 31.

Ma reggel érkeztem meg. Szóltam Sch-l,² Falke-val,³ H-val,⁴ S-val.⁵ A viszonyok a lehetőségig ro-

¹ *Voinovich*: 63—65. és *Ferenczi Z.*: i. m. 170. s. köv. 11.

² Valószínűleg Schmerling államminiszter.

³ Külügyminiszteri tisztviselő. V. ö. *Szalay Imre*: Vissza-emlékezés Trefort Ágostonra. Budapest, 1909. 37. l.

⁴ Lehet Hasner Lipót, vagy br. Hock Károly Ferenc, mind-ketten osztrák politikusok..

⁵ Nem tudjuk, kiről lehet szó.

szak. Mindenki érzi, hogy a jelen állapot feltarthatatlan, hogy oly finanzeziák, melyek béke idejében 50 milio deficitet mutatnak, banquerothoz, s oly politikai állapot, mely mellett a birodalom polgárai mind elégedetlenek, s csak elégedetlenségek fokoztatára nézve találni köztök különbséget, végre felbomlást von maga után s a birodalmat minden megtámadásnál védtelenül adja ellenének kezébe. De végre a dolgok mennek talán egy, talán több évig még s azok, kik a birodalom ügyeit kormányozzák, jól érzik magokat s a változás, melynek szükségét mindenki belátja, elhalasztatik egy holnapra, egy fél évre, több évekre, — mentül továbbra, hisz oly kellemes Ministernek, Ka[n]czellárnak, Kormányzónak lenni s végre józanul véve, azon emberek, kiknek nincs nevek, melyet veszthetnének s kiket más baj ellen gyávaságok biztosít, mit is veszthetnek, ha a birodalom felbomlik.

Pest, 1864. nov. 1.-én.

Családomat egészségesen találtam, ez pótolja a sok kellemetlen levelet, melyet találtam. Sufficit diei nequitia sua áll a bibliában, elég kellemetlenséget hoz minden nap, de így még tűrhető; ha azonban több nap, vagy egész hetek kellemetlenségei öszve jönnek, a legjámborabb elveszti türelmét s ez az ok, melyért szinte félek haza jönni s egyik legkedvesebb ábrándaim közé tartozik egyszer oly országban élni, hol posta nincs.

1864. nov. 2.

Kin voltam a sirkertben s körüljártam barátaim hantjain. Ma holnap több lesz ott, mint a városban.

Anyám,¹ fiam,² Reguly,³ Eckstein,⁴ most Szalay. Menyi pótolhatatlan veszteség! S amint éltem nehezebb lesz, amint megszorodott gondjaimal több vigasztalásra, több segedelemre lenne szükségem, fogynak azok, kiknél azt találhatom.

1864. nov. 3.

Ma reggel ment el nőm leányaival Csabacsüdre. Reggel a küldöttség volt nálam, mely az iparbanknál⁵ elnöke lett megválasztásomat tudtomra adta. Rég nem örültem semminek inkább, mint e megtisztetésnek. Az hogy az iparos osztályban 404 szavazó között 322 engem választott meg, a bizodalomnak oly jele, melyre büszke vagyok. Hoszasan szóltam Deákkal, ha nem csalódtam, véleménye nagy átalakuláson ment keresztül oly anyira, hogy mi az elveket illeti, egészen egyetértünk.

1864. nov. 4.

Először voltam az iparbankban. Később az alföldi vasút,⁶ az Academia⁷ s más köz tárgyakkal voltam elfoglalva, úgy hogy mind eddig még nem jutott időm saját ügyeim rendezésére.

¹ Meghalt 1858. július 15-én s a kerepesi temetőben van eltemetve.

² Valószínűleg Eötvös első gyermeke; Ilona leánya csak 1846. május 21-én született az 1842-ben kötött házasságból.

³ Reguly Antal (1818—1853) nyelvész és utazó; Eötvös tartott róla emlékbeszédet az Akadémiában.

⁴ Eckstein Frigyes egyetemi tanár (megh. 1859), akivel Eötvös Németországot (1839) beutazta. (*Szinnyei*: II. 1179.)

⁵ L. erre a Pesti Napló 1864. nov. 3-i számát.

⁶ V. ö. az 1864. szept. 24-i feljegyzéssel.

⁷ L. az 1864. okt. 2. és 3-i feljegyzéseket.

1864. nov. 5.

Ismét a bankal, takarékpénztárral, biztosítási intézettel, vasutal bajlódtam. A bécsi lapok még mindég a hatásról szólnak, melyet a Deák megérkezéséről terjedt álhír Bécsben okozott.

1864. nov. 6.

Uj hatásköröm az iparegyesületnél, iparbanknál folytonos érintkezésbe hoz polgári osztályainkal s már ezért is nagy becsű reám nézve, nem csak mert befolyást ad, de mert ismereteimet rectificálja. Oly osztályokról, melyekkel folytonos érintkezésben nem állunk, tulajdonkép senkinek sincsenek helyes nézetei. A nép nagy urairól, ezek a népről, a munkás polgár a társaságról s viszont, eszményképet alkotnak magoknak, néha szebbet, néha csunyábbat, de mindég mást (?) ^{a)} mint melyet a természetben találunk. Valamint egyeseket, úgy egész néposztályokat csak folytonos érintkezés által ismerhetünk meg, s így nem bámulható, hogy tudósok, kik csak könyveikkel érintkeznek folytonosan, tulajdonkép semmi nép osztályt sem ismernek igazán. Sokáig így voltam a polgári rendel s főkép fiatal koromban, a legnagyobb idealismussal szóltam viszonyairól.

Az idillek nem valóbbak a szabó műhelyben, mint az arkadiai pásztorok között s mentül többet érintkezem polgárainkal, annál inkább látom, hogy főkép mi kedélyességeket s szeretetre méltó tulajdonaikat illeti, nagyon csalódtam. A főkülömbiség, melyet köztök s a magasabb osztályok között tapasztal-

a) Bizonytalan olvasás.

lok 1-ször az, hogy a helyi viszonyok a polgárra nagyobb befolyással vannak. 2-szor, hogy felfogási képessége korlátozottabb. A polgár, főképp ki egész életét műhelyében tölti, igen kis kört fog fel, de e kis kört ismeri tökéletesen, a legkisebb részletekig. Mi ezen belül esik, abban ítélete éles és biztos; oly eszméket, melyek ezen kívül fekszenek, nehezen fog fel s a legnagyobb ovatossággal, néha a nevetségig menő gyanakodással fogad el. A magasabb osztályoknak gondolatai tág körökben barangolnak, de tág körökben nincs néha egy pont, melyet tisztán látnak, melyet igazán ismernek. Még nagy kérdés, a polgárok korlátoltsága nem jobb-e e felületességénél.

1864. nov. 9.

Napjaim egyformán folynak, sok apró munka s kellemetlen foglalatosság között, miolta haza jöttem, még dolgozni sem volt időm. Ma kaptam T-tól levelet,¹ melyben nehéz állapotjairól tudósít. Egész életén át fáradott, nem költött semmit személyére s vagyonának nagy része elveszett. Mily viszonyok, melyek között a legjobb s intelligensebb emberek ily helyzetbe jöhetnek.

Mi kínzó a gondolat, hogy szerelmünk nem viszonztatik s ki nem tapasztalta ezt életében, ha elébb nem, legalább gyermekeinél, kik soha azon érzést, melyel hozzájuk ragaszkodunk, megérteni s viszonzni nem képesek s kik az apának, kinek egész szive rajtuk függ, sziveknek, mely még anyi tárgyhoz ragaszkodik, anyi reményen függ, anyi érzéstől melegül, csak egy kis részét adhatják.

¹ Trefort Ágoston. Az anyagi nehézségekre l. Szalay Imre: i. m. 27. s köv. II.

Sok ember eszének csak oly hasznát veszi, mint diszkardjának, melyet pompára visel s félek, magam is ezek közé tartozom.

Pest, 1864. nov. 11.

Tegnap és ma ismét egész nap el voltam foglalta. Hozzá fogtam ismét könyvemhez a nemzetiségről,¹ de a munka lassan halad. Az estét magányosan levél írással töltöttem. Nem igen jó kedvben voltam; de meggondoltam, ha mind azt, mi helyzetemet kényelmesé teszi, elveszteném, ha nem volna jó szobám, pattogó kandallóm, puha karszékem s fázva egy rossz faggyú gyertyánál kellene folytatni levelezésemet, mit mondanék akkor? S hány ember van hasonló, sőt még rosszabb helyzetben s mivel érdemeltem csak ezen jólétet is? E gondolatok csodálatosan felderítettek.

Pest, 1864. nov. 12.

Dolgoztam a nemzetiségeken. Ma használok először pápaszemet. Itt van, vagy legalább közeledik az aggkor s mi keveset élveztem az élet örömeiből, s tulajdonkép mi keveset tettem. Egész eddigi életem egy hosszú előkészület volt, melynek valószínűleg sem én, sem más hasznát nem veszi. Nagy szándékaim voltak, nemes törekvéseim, de a sors nem kedvezett soha s életem, melyet nagy gondolatokkal kezdtem, valószínűleg számtalan apró gondok között fog végződni. Resignatio és mindég resignatio. Ha minden fáradságnak más jutalma nincs is, egy biztos, hogy a nyugalom, mely mindenikünkre vár,

¹ L. az 1864. szept. 12-i feljegyzést.

utánna jól esik. Csak egy keserü van mind e csalódásokban, hogy ki rajtok keresztül ment, nem tud reményleni gyermekeinek számára sem. Más úton fog-nak járni, de nem lesznek boldogabbak s e gondolat leverő.

1864. nov. 13.

D-nál voltam.¹ Jókor reggel mentem hozzá, hogy magunk legyünk. Egy fiatal ügyvédet találtam ott, kivel magány viszonyairól értekezett. A mód, melyel őt tartóztatá s szivarozásra kényszeríté, mutatta, hogy nem akar velem magányosan szólni. Később Nyáry P.² jöt hozzánk és szokás szerint adomákkal tartottuk egymást. Mint mindég, úgy most is, egy kis politika is vegyült a beszélgetésbe s D. nem ugyan, mint előbb, azt mutatta meg, hogy várnunk kell,³ de ujjabb szokása szerint azt, hogy nem tehetünk mást, mert a kormány részről nem fog semmi történni, mi új positiók elfoglalását lehetségesé tenné. Vannak sokan, kik D-nak ezt rossz néven veszik s közeledni látom az időt, melyben ellene a közvéleményben nagy ellenhatás fog békövetkezni. Felfogásom szerint ez ép oly igazságtalan lesz, mint a tulzó bámulás volt, melyel róla jelenleg még ellenei is szólnak. D. állása jellemének szükséges követke-zése s valamint természetes, hogy oly ember, kinek legkitünőbb tulajdona a logika, a phantasiának azon fokával nem bir, mely arra kívántatik, hogy ma-

¹ Deák Ferencnél.

² Nyáry Pál, az 1848—49-i honvédelmi bizottság, az 1861-i országgyűlésen a határozati párt, az 1865-i országgyűlésen is a Tisza-Ghyeczypárt tagja.

³ L. az 1864. szept. 12-i feljegyzést.

gunknak a jelen helyzet következéseit tisztán formulázzuk, úgy D. fő erényei közé számoltatott mindég, hogy magát lelkesedés által elragadtatni nem engedi. Reá, mint mindenkire, a megszokás ellentállhatatlan hatalmat gyakorol s éppen ebben fekszik jelen helyzetünk legnagyobb veszélye.

1864. nov. 17.

Részint sógorommal,¹ részint saját dolgaimmel folytonosan el voltam foglalva. Tegnap volt nálam Danielik.² Szinleg hogy Csabacsüd eladásáról velem szóljon, de tulajdonkép, hogy nézeteimet kipuhatolja. Hoszasan szoltam vele, mert nincs semmi okom nézeteim titkolására s ujra meggyőződtem, menyire középszerű tehetségű ember ő. Vannak, kik neki nagy befolyást tulajdonítanak, de hibásan. A mód, melyen szóllt, állítólagos revelatiói mind azt mutatják, hogy tulajdonkép nem tud semmit s hogy öszveköttetései nem terjednek beljebb az előszobáknál. A pap ügyesnek tartatik s bizonyos, hogy az ügyességnek egy bizonyos nemével bir, de ez nem olyan, mely nagyra vezet. Megengedem, nem fog soha elmerülni s a legnagyobb vészek között is fenúszik; e kiváltság a) nem igen irigyletre méltó. Fenúszhatik, de bizonyosan nem mint a sorhajó, hanem mint a cserdugasz.

a) Eredetileg a következő szavak következtek, melyeket író utóbb áthúzott: *melyet minden cserdugasz ép úgy bir.*

¹ Trefort Agoston.

² Danielik János c. püspök, a Szent László-társulat elnöke, politikus.

1864. nov. 18.

Ismét két óránál tovább beszéltem D-al.¹ Minden fontos pontokban egyetértünk s így nyugottan néztek az országgyűlésnek elébe.

Sokkal keményebben lakolunk hibáinkért, mint legnagyobb bűneinkért.

Ausztria.

Mit kíván Ausztria? Állítólag oly egységet, mely mellett a birodalom jelen állását, mint Europai nagyhatalom megtarthassa.

S mit kíván az ország? Állítólag, hogy függetlensége és alkotmányos befolyása tekintetében azon állásba helyeztessék vissza, mely őt a sanctio pragmatika szerint megilleti s melyet a 848-iki törvények által magának biztosítani akart.

Az első^a) kérdés: a két rész valóban csak ezt kívánja-e?

A második: b) valjon e két kívánat tökéletes teljesítése lehetséges-e?

Az emberek egy nagy része hasonló a süketekhez, kik ha velek természetesen beszélünk, nem értenek, s ha felemelt hangon szólunk, rossz néven vesznek; ez az, mi velek való érintkezéseinket oly nehézé teszi.

a—b) Az eredetiben aláhúzva.

¹ Deák Ferenc.

1864. nov. 21.

Tegnap kaptam Noszlopy Constantiától „Eszme töredékeit“.¹ Meggondolva, hogy 18 éves leánynak műve, valóban bámulandó mind a gondolatok mélysége, mind főképp a forma helyessége által. De rég nem tett irodalmi mű szomorúbb benyomást reám. Menyi fájdalom, menyi szomorú tapasztaláson kelle keresztül menni annak, ki ily ifjan ily könyvet írhat. Ma Gorovénál, ki nagybátya,² találkoztam vele. Nem szép, de kellemes alak, a fájdalom s betegesség kifejezésével szellemdús arczain. Ha él, szép irodalmi név, de még több keserű fájdalom vár reá.

1864. nov. 23.

Folyvást Tr. ügyei foglalnak³ el oly anyira, hogy alig vagyok képes munkára. Mi hatása van a

¹ Noszlopy Konstancia 1845. körül született Okányban, Bihar megyében. Atyja Noszlopy Antal, anyja Gattajai Gorove Anna. Kisgyermekkorá állandó izgalmak közt telt el, mert a szabadságharc és az ezt követő idők eseményeit az élesesű gyermek már átérzte. Atyja halálra ítéltén bolyongott szerte a nagyvilágban, nagybátyja, a vértanú Noszlopy Gáspár 1852. március 2-án kivégeztetett. Anyai nagybátyja, Gorove István, a későbbi miniszter, szintén halálra ítéltén külföldön tartózkodott. Németül, angolul, franciául tökéletesen beszélt, művészien zongorázott, az irodalmat kedvelte és művelte is. A Gorove-család egyik uradalmi intézőjéhez, László nevezetűhöz ment férjhez. A házasságból Gabriella nevű leánya született, de ennek születése után idegbeteg lett és a budapesti Schwartzter-intézetben halt meg. A pusztaszentlászlói (Jász-Nagykun-Szolnok megye) családi sírboltba temették el. (Noszlopy Judit úrnő szíves közlése.)

² Gorove István (1819—1881) politikus, gr. Andrássy Gyula miniszteriumának tagja. Anna nevű testvére felesége volt Noszlopy Antalnak.

³ Trefort Ágoston.

materiális dolgoknak nem csak helyzetünkre, de még kedélyünk állapotjára, sőt képességeinkre is! A finansziális helyzet csak nem ép oly fontos, mint anyagi egészségünk, mely eszünk s jellemünk szilárdságának fő feltétele s még is menyire gondatlank vagyunk e tekintetben valamenyen s menyire vádolhatom magamat is. Szükség, hogy érzésben rendet csináljak s bár mily megerőltetésembe kerüljön, megteszem.

1864. nov. 25.

Két cikket irtam a b. Lloyd számára.¹ Dolgoztam a nemzetiségeken.² Tegnap volt itt Trefort átutazva Bécsnek, a sok bú és gond szemlátomást hat egészségére. Menyit adnék, ha segítenem lehetne, de a hatalom, melyel birok, s melyért sokan talán irigyenek, nem terjed anyira, hogy legjobb barátomat csak egy órára megnyugtassam s valjon az, ki egész életét pénzszerzésre fordítá, s dúsgazdag, nem jár-e valószínűleg ép úgy, mert barátjai, családja, azok kikért mindent adna, oly dolgokat kívánnak, miket pénzen megszerezni nem lehet? Mi különös dolog az élet? Menyire különbözők törekvéseink s még is egyben megegyeznek, hogy a siker megelégedésünkre egyiránt hiába való.

1864. nov. 27.

Tegnap estve érkezett első Lloyd cikkelyem ide, nagy hatást tett, s minek még inkább örülök, kielégítette Deákot. Mig vele együtt maradhatok, biztos

¹ A Wiener Lloyd c. bécsi napilap.

² L. az 1864. nov. 11-i feljegyzést.

vagyok a sikerről. Ma tréfásan jegyezték meg többen, hogy anyi másban pessimista lévén, a haza ügyeit rózsza színben látom s 50-től egy perczig nem kétkedtem jövőnkön. Feltünőnek látszik s még is természetes. Amit az ember nagyon szeret, ahhoz nagy, határtalan bizodalma van.

1864. decz. 1.

Sógorom dolgai mind inkább bonyolódnak.¹ A gond minden munkára csaknem képtelené tesz.

1864. dec. 2.

Bucsánszkynál voltam.² Veszélyesen beteg. Legrégiebb barátom, Telekynén³ kívül az egyetlen ember, kit már mint gyermek szerettem s most ő is elmegy.

1864. decz. 4.

Bucsánszkyhoz semmi remény, sógorom mind inkább bajba bonyolít engem is.

Megmutatni a világ javainak és törekvéseinek hiábavalóságát, ez az, miben sokaknak nézete szerint a bölcsesség feladása áll s ha ez igaz, van-e e világon valami hiábavalóbb e bölcsességnél, sőt valami károsabb? Ha a keresztény, ki az egész életet csak át menetnek tekinti s a boldogságot csak sirján túl

¹ Trefort anyagi nehézségei, melyek miatt Csabacsüdöt kénytelen volt eladni.

² Bucsánszky József pap-költőről lehet szó, aki a korabeli írókkal élénk összeköttetésben állott (Bucsánszky Bertalan ny. székesfővárosi tanácsnok úr szíves közlése).

³ Személyi adatait közelebbről nem ismerjük.

reményli, a világ kincseit s dicsőségét megveti, ha Kempis elmondja, hogy boldogságunk nem abban áll, hogy mentül több földi javakat birtokunkba keritsünk, hanem abban, hogy mentül többeket megvessünk, ez vallásunk szempontjából helyes, sőt alapelveink szükséges következése, de valjon azok, kik egy részről halhatatlanságunkat tagadják, vagy iránta kételyeket gerjesztenek s még is a vagyon, a dicsőség, a jólét hiábavalóságáról szólnak, szomorú oktatásaikkal ugyan mit érhetnek el, mint hogy még azon kevés élvezetet, melyet a világon találunk, elrontsák s hogy nem adva, sőt nem is ígérve semmit, a) tőlünk mindent elvegyenek, miben boldognak éreztük magunkat. Mert hisz az életben minden anyit ér, menyinek azt becsüljük s éppen ebben fekszik fiatal korunk nagy kiváltsága, hogy mindent, a mit teszünk s mi után fáradunk, még nagy fontosságúnak tartjuk.

Szt. Torna, 1864. decz. 12.

Tegnap érkeztem ide Csabacsüdön át, hol leányaim vannak. Szegény Ágoston! bár a szükséges már megtörtént volna s végkép túladhatna e birtokán, mely csak csalódásokra, saját hibáira emlékezteti.

Nem találtam soha nagy érdemeket nagy szerénység nélkül, főkép tudósoknál s ez természetes. Lehetetlen, hogy valaki bármily tudomány körében mesze haladjon annélkül, hogy minden tudásnak szűk korlátait észre vegye s ez szerényé tesz.

a) Az eredetiben az e szó után következő: *öngyilokhoz vezet-
senek áthúзва.*

Anyira megszoktuk abszolút hatalommal erőszakot, igazságtalanságot, vagy legalább kegyetlenséget kötni össze, hogy ha Istenről gondolunk is, alig szabadulhatunk ezen eszmétől. Az isten fogalma, mint véghetetlen jóságé, a kereszténység nagy vívmánya. Az ó-világ istenei, Jehova, mint a többiek, csak az uralkodók eszményképei, csak hogy még hatalmasabb s azért még kegyetlenebb, boszuállóbb a többieknél.

Szt. Torna, 1865. április 15.

Itt irtam le utolsó napi jegyzetemet. Itt kezdem meg újra. Helyzetem a 4 holnap alatt nem változott.¹ Gondjaim ugyan azok maradtak, bajaim nem kevesbedtek, de reményem sem s az elhatározás, hogy azt, mit életem feladásának ismerek, tenni fogom. Ma végzettem iratomat a nemzetiségről² s vele kezdettem meg újabb tevékenységemet. A lap engedély meg van.³ Redactionom rendezve. Körülbelül rendezve tervem is, melyet az első 3 holnapban követni fogok, a többi isten kezében van. Hazánk oly rendkívüli helyzetben áll, hogy itt csak rendkívüli eszközök segíthetnek s ilyen talán az, hogy valaki, ki egész életén át politikával foglalatoskodott, egész meggyőződését leplezetlenül adja elé. Merész feladás, hálátlan, de megkísértem, mert ha tudom is, hogy e mód nem az, melyen az egyén hatalomhoz, vagy nép-

¹ Eötvös e szerint 1864. dec. 12-től 1865. április 15-ig abbahagyta a naplóírást.

² L. az 1864. november 25-i feljegyzést.

³ A *Politikai Hetilap*-ról van szó, mely 1865. júliusában indult meg, de 1866. június végével megszűnt. V. ö. Br. Eötvös József összes munkái. XVII. 351. s köv. ll.

szerűséghez jut, az eszmé csak így juthat mind kettőhöz s nekem, ki egész éltelen át eszméknek szenteltem magamat, ez a földolog.

A népnek mindig bálványokra van szüksége, de van szüksége oly emberekre is, kik nála okosabbak s midőn e bálványok előtt meghajolnak s nekik tömjéneznek, hogy a tömeget tiszteletében meg ne zavadják, azoknak semmiségét bélássák és azokat eszüközül használják, nevekben a jó ösvényre vezessék. Oly embernek, ki kortársainál csak ugyan magasabban állnak, semmi nem szükségesebb, mint a resignatio, hogy a darabban, melyet ők gondoltak ki s melyben minden gondolat az övék, a főszerepet s a tapsokat, melyekkel az jár, másoknak engedjék át s öntudatokban s azon meggyőződésben keressék vigasztalásukat, hogy a jövő ezen ítéletüket mindig rectificálja s a Pompejusok s Cicerok között, kiknek elsője közmeggyőződéssel Magnusnak neveztetett s kivel szemközt Cicero a maga korában igen alárendelt szerepet játszott, helyesebben választ.

Minden nagyszerű eseménynél akkor, mikor az történik, a kortársak figyelmét csak az anyag átalakulás s a tettek, melyek azt előidézték, vonják magára; az utókorra csak azon gondolatok s eszmék maradnak, melyek azt előidézték s az eset ritka, hol a két szerep egynek jutott. A dicsőségben is választanunk kell rövid életünk s a nagy jövő között.

Ha a hajót szélvész ragadta meg, a legkínosabb nem a veszély, melyben forgunk, de az undor, melyet a legerősebb is érez, ha körül tekintve azokat látja, kiket a hullámoktól hányt hajónak ingadozása betegé tett.

Mint a nap, mely borús egen végezve utját, vi-

lágított, de nem ragyokot^{a)} soha, s melynek helyét az emberek, kik melegét érezték, nem látták, csak midőn lealkonyodott, akkor volt egy derült pillanatja, melyen sugárai kitörve a fátyolon, a fél eget biborba festék, s midőn elment, a mesze téren milio cseppeket látunk s érezzük, hogy egy nagy csillagzat tűnt le egünkről s hogy setét lesz ezentúl.

I. b) Több nyolcz századnál, miolta hazánk németországgal folytonos viszonyban áll.

Az első pillanattól kezdve Németország arra fordítá törekvéseit, hogy Magyarországot, mint Csehországot, birodalmának alávesse és azon ellentét következtetésében, mely e miatt Magyarországból támadt, a viszony, mely a két állam között kifejlődött, ellenséges volt. Meg vagyok győződve, hogy azon látszó antipatiának, mely a magyar s német között csaknem közmondásá vált, alapjai azon háborúkban rakattak le, melyeket III. és IV. Henrik¹ Magyarország meghódítására viselt s melyek által az előbbi időben a magyaroknak Németországban viselt pusztító hadai által kifejtett nemzeti antagonizmus megújítatott; azonban ha történetünkön végig megyünk, azon meggyőződéshez jutunk, c) hogy daczára Németország nyolcz százados törekvéseinek, (mert az, mit Ausztria tett, csak a német császárok politikájának folytatása vala) Németország Magyarországot soha állami létének körébe nem vonhatta be, nem absorbe-

a) Így!

b) A napló ezen része az alább megjelölendő pontig az eredetiben keresztül van húzva.

c) E helyt a lapon átírva: 10. *Julii* 865.

¹ III. Henrik (1039—1056) és IV. Henrik (megh. 1106) alatt német részről erős támadások érték Magyarországot.

álhatta, s hogy daczára azon antagonismusnak, mely a magyar s német nép között tagadhatatlanul létezet, s daczára azon erélynek, melyel a magyar nemzet minden idegen s főkép minden német befolyástól szabadkozott, e két nemzet történetében még is egy bizonyos közösséget tapasztalunk.

A német nemzet mindég érezé a befolyást, melyet Magyarország helyzete saját biztosságára gyakorolt, s Magyarország mindég elfogadá Németország szellemi hatását s bizonyossan ennek köszönhető, hogy egész történetünk folyama alatt nem találunk egy nagy háborút a magyar s német nemzet között. Minden nagy küzdelemnél, melyben Németország léte kérdésben forgott, Magyarország nem Németország ellenei, hanem azok között állt, kik Németországot védelmezik. Hazánk ezen politikáját még a pápa befolyása sem változtathatta meg.

A küzdelem Ottokár ellen,¹ a csehek ellen,² a reformatio.

S bár megnyit beszéljünk a nemzeti gyűlöletről, anyi bizonyos, hogy politikusaink a két országnak természetes viszonyát mindég így fogták fel s hogy még revolutioi törekvéseinél sem ignorálták a közösséget. Boeckay s Bethlen és a német protestansok. Zrinyi, Frangepán és Veselényi törekvései, hogy Magyarország az imperiumba felvétessék.

S ha a gyűlölet öröklött, öröklött azon meggyőződés is, hogy a két nemzet nem nélkülözheti egymást. Ennek manifestatioját látjuk abban, kik a mo-

¹ II. Ottokár cseh király, akivel IV. Bélának, V. Istvánnak és IV. Lászlónak háborúi voltak.

² A Zsigmond-korabeli huszita háborúkat érti.

hácsi vész után az Ausztriai házat megválaszták. Ezt azon lelkesedésben, melyel a magyar nemzet Mária Theresia alatt nem csak fejedelmét, de az osztrák birodalmat védé. Ezt azon áldozat készségben, melyel a francia háborúban részt vett és Napoleon csábító ajánlatait¹ visszautasítá.

Azon pillanattól, melyben az oszmán birodalom alakulásával hazánk veszélyei kezdődtek, világosan azon meggyőződést látjuk nyilvánulni, hogy hazánk érdekében fekszik, hogy más nemzettel szövetkezzék s a magyar erre a németet s nem a lengyelt válassztá. Ha a viszony, mely Magyar- s Németország s később ennek helyében Ausztria között fenállt, mindég ugyan az maradt, Németország soha nem absorbeálhatta Magyarországot, Magyarország soha nem szabadulhatott Németországnak szellemi befolyásától s nem különíthette el anyagi és állami érdekeit Németországtól, hanem a két ország között, melyek soha állami egységet nem képeztek, minden más tekintetben a legnagyobb közösség létezett.

Ha valamely viszony anyi századon át, enyi s ily hatalmas ellentörekvések daczára feltartotta magát, a legnagyobb biztossággal állithatjuk, hogy oly okoknak kell létezni, melyek az emberek akaratánál erősebbek, melyek e viszonyt feltartották,^{a)} s hogy ha ezen viszony megváltoztatása kívántatik, az első kérdés az, valyon ezen okok megszűntek-e, valjon az egyes részek helyzetében oly változások történtek-e, melyek ez az előbbi helyzetben természetes viszonyok megváltozását megengedik. Mert csak a me-

a) Eddig tart a napló keresztülhúzott része.

¹ Az 1809-i ismert kiáltványról van szó.

nyiben ily változásokat látunk, anyiban józan s így jogosult a törekvés is, mely e viszonyok átalakítását tűzi ki feladásul.

Tagadhatatlan, hogy 848^{a)} mind Magyarország mind az Austriai birodalom nagy átalakuláson mentek keresztül. Az első, midőn rendi alkotmányát a democraticus monarchia elvei szerént alakította át, a második, midőn absolut kormány formáját alkotmányossal cserélte fel. De ha valaki ebből azt következteti, hogy a törvényes viszonynak, mely elébb Austria s Magyarország között létezett, változni kell, hogy Austriának egységes államá kell alakulni, mely Magyarországot absorbeálja, elébb meg kell mutatni, valjon ezen átalakulás a történetek után csakugyan fekszik-e Austria érdekében, 1-^o: hatalmi állásának, 2-^o: materialis jólétének, 3-^o: polgári szabadságának érdekében. *Másodszor:* ^{b)} Valjon Austria, miolta 1848-ban alkotmányos államá lett, bir-e több eszközökkel azon czél kivitelére, mely után a német birodalom és utánna Austria, mint absolut állam, anyi századon át hasztalan iparkodott.

II. Austria hatalmi állása nem nyer semmit, ha Magyarország önállása megszűnik. Austria hatalmi állásának alapjai 1-^o: Állása Németországhoz; 2-^o: Népeinek ragaszkodása; ^{c)} 3-^o: A lehetőség, hogy hatalmát a török birodalom szétbomlása esetében kiterjessze.

III. Austria materialis jóléte csak ezeket kívánja. 1-^o: A vám közösségét; 2-^o: Magyarország általános gyarapodását; 3-^o: Hogy Magyarország Austria ter-

a) 1848-ban helyett.

b) Az eredetiben aláhúzva.

c) Ezután következőleg, de áthúzva: *valjon van-e?*

heiben részt vegyen; 4°: Hogy a birodalom kezelése olcsó legyen. S mind erre nem szükséges, hogy Magyarország Austriával állami egységgé alakuljon.

IV. Politikai szabadság első feltétele, hogy Magyarország oly helyzetben legyen, melyben az szabad legyen. A birodalom két részének szabadsága legjobb, sőt egyedüli garantiája a politikai szabadságnak. Valóságos politikai szabadság csak a self-government elve mellett létezhetik. Mért nem lehet azt behozni a birodalomban, ha Magyarország absorbeáltatik.

V. Nincs semmi ok, melyért az absolutio a birodalomnak most inkább érdekében állna, mint annak előtte. Magyarország, miolta democraticus állam, erősebb, de mind a mellett kevesebb eszközzel bír az elszakadásra. A materialis érdekek identitása. Bír-e Austria, mint alkotmányos állam, több eszközökkel az absolutióra.

Öszve fogva a mondottakat: Az absolutio legfeljebb a bureaucrátiának fekszik érdekében, de Austriának nem. Austria kevesebb eszközzel bír az absolutio kivitelére, mint valaha, a viszonyoknak tehát a réginek kell maradni, természetesen módosulva, amint azt mind a birodalom, mind Magyarország megváltozott helyzete kívánja.

VI. A 848-iki törvények semmi más, mint kísérlet, hogy azon viszony, mely 526-tól oltta Magyarországot s Austria között létezett, az újabb kor politikai igények szerént formuláztassék. Menyiben kényszerítettek e törvények. Menyiben rögtönzöttek. Menyiben kívánatos, sőt szükséges e törvények módosítása.

VII. Az Austria s Magyarország közötti viszony csak akkor fekszik jó alapokon, ha Magyarország

belső önállása biztosítatik; ha biztosítatik befolyása a közös ügyekre.

Az első tekintetben a törvények megfelelnek feladásuknak, a másodikban nem.

Felszólítottuk az osztrákokat, de elküldtek. A feladás a jelen pillanatban. Az osztrákoknak van alkotmányuk, a 26. Februarius.¹ Nekünk van a régi. A közös ügyekre nincs s ezt még csinálni kell. Mily módon.

VIII. Szabadság alapján álló nemzetek csak szerződések által változtathatják meg helyzeteket. Egy új sanctio pragmaticára van szükségünk. Vagy legalább sanctio pragmatikánk magyarázatára. Mily alapokon.

Csabacsüd, 1865. április 18.

Az idő csendesen folyik. Ma készítém lapom² első 8 számára a fennebi vázlatot.

Ha egész jelen kifejlődésünket figyelemmel tekintjük, benne két, látszólag ellentétes irányt veszünk észre, melyeknek egyike az egyényi szabadság elvéből indulva ki, az önkormányzat létesítése után törekszik, másika azon meggyőződést vévén kiindulási pontul, hogy az egész emberi nem egy nagy egység, nem a nemzetiségi különbségek megszüntetésén, hanem a nemzetiségi ellentétek kiegyenlítésén dolgozik, s mert az előbbi irány ellentáll nem az unitáshoz, de a foederativ formának mindég tágasabb körökben alkalmazásához fog vezetni. Magyarországnak helyzete olyan, hogy csak ha e két irányt fel-

¹ Az ú. n. februári pátens, mely 1861. febr. 26-án kelt.

² A *Politikai Hetilap*ról van szó. (L. az 1865. ápr. 15-i fegyvezést.)

fogja, biztosíthatja jövőjét. Nemzetiségi helyzetünk az önkormány, viszonyunk Auszriához a foederalismus eszméjének létesítésére kényszerít s éppen ebben fekszik az ok, melyért hazánk kifejlődése jelenleg egész Európára nagy szellemi hatást gyakorolhat.

Ki soha tévedni nem akar, az az igazságnak soha nagy szolgálatokat tenni nem fog; ki mindig attól fél, hogy szándékai félreismerttetetnek s hogy egyesek, s talán a többség által rossz hazafinak tartatik, az népszerű lehet, dicséretet arathat, de bár menyi szobrot emeljenek dicsőítésére, soha jó hazafi nem volt. Nehéz lemondani kortársaink szeretetéről, mely a jobb polgárnak egyedüli, de bő jutalma a legnagyobb fáradoalmakért is; de vannak pillanatok, midőn tőlünk e legnagyobb áldozat kívántatik s az nem érdemli a babért, ki ettől viszajjed.

1865. április 21.

Baj nélkül érkeztünk meg Pestre temérdek munkára. Deákot kerestem, de nem találtam. Szóltam Keményel,¹ úgy látszik mindenből, hogy Deáknak távolról sem volt fogalma a hatásról, melyet cikelye² okozni fog. Maga a hatás olyan, mint a pistoly lövése az Alpok között, melyre a lavinák a mélybe esnek, természetesen csak azok, melyek egy pár órával később úgy is leomoltak volna; azonban így is hálával fogadom ezt is. Minden, mi ezen marasmusból kihoz, valóságos áldás.

Ki népszerűség után vágyódik, az mindenek előtt szigetelje el magát. Minden közelebb érintkezés egye-

¹ Br. Kemény Zsigmond, a Pesti Napló szerkesztője.

² A Pesti Napló 1865. ápr. 16-i számában írt cikke, az ú. n. húsvéti cikk. (Ferenczi Zoltán: Deák élete. III. sz. 11—14.)

sekkel veszélyezteteti a közszeretetet. Ki egy nagy köz által látni akar, annak szükségkép magányosan kell állni. Pótolja-e az, mit a nép szeretetének neveznek, az egyeseknek szeretetét? Az más kérdés, de miután az úgy nevezett nagy férfiuknak mindenek nagyszerű, csak többnyire kedélyek nem, ez felesleges dolog.

Országos férfiak olyanok többnyire, mint országos épületek. Nagyszerűek, fedisítve minden ékeséggel, bámulják, de senki nem érzi magát otthonosnak körében. Fájdalom, még egy hasonlóság létezik: hogy országos férfiak is, mint országos épületek, azon országnak, mely reájok büszke, többnyire sok pénzökbe kerülnek.

1865. május 11.

Tegnap jöttem vissza Penteléről,¹ hol sógoromat meglátogattam. Gözösön mentünk le s fel s midőn Ercsi mellett² áthaladtunk, szívem megszorult, mint mindég. Nagyban kevés változott. Nehány új gazdasági épület, melyet Sina³ emeltetett, a faluban közel a Dunához egy emeletes ház s néhány új fasor, de a falu s környéke ugyan az maradt. Ott áll az új kápolna, hol nagyszülőim nyugszanak,⁴ a régi, hová mint gyermek anyiszor kimentem, a postaház rozzant

¹ Dunapentele.

² Ercsi br. Lilien Józsefnek, Eötvös anyai nagyatyjának volt a birtoka; tőle örökölte leánya, Eötvös Ignácné. Eötvös Józsefet kedves gyermekkori emlékek fűzték Ercsihez.

³ Br. Sina Simon (1810—1876) bankár utóbb megvette az ercsi birtokot.

⁴ Br. Lilien József és gr. Szapáry Júlia.

kerítésével, hol a nagy baraczfaa) alatt Bettivel anyi boldog órát töltöttem,¹ csak hogy a fa, mint mi magunk, kik mint gyermekek alatta ültünk, szinte száradni kezdünk. A másik oldalon a sziget s az újfalu vadászlak² s az innensőn a szárazmalom, melynek gépezetén anyiszor törtem fejemet; minden, amint egykor volt és mi lett belőlem. Ki ösmerne a szomorú utasban, ki a hajó fedezetén körültekint, a gyermekre s ifjúra, kinek vigsága körözetének csaknem terhére vált. Nem a változás, melyet magunk körül látunk, épen az fáj, hogy míg mi tökéletesen át alakulunk, minden régi helyén marad s nem csak a természet, de saját kezünk műve is túléli alkotóját. Még néhány év s hol leszek? Gyermekségem kedves tanyája úgy fog kinézni, mint most s a gyermek helyett egy sir áll a kápolna mellett. Midőn ma hajón átmenék, újra feltámadt bennem a gondolat, melyel sokszor foglalkoztam, hogy egyszer minden kedveseim, kik most szétszórva nyugszanak, öszvegyűjtöm s itt temtettem a kápolna mellett s itt készítetek sirt magamnak is.³ Minden tervek, melyeket etablissemmentom iránt valaha csináltam, füstbe mentek, talán e végső sikerül, de csak akkor viszem véghez, ha valami valóban nagy érdemet szerezhetek magamnak a hazáért s ez is még megnyitól függ. Fáradhatok, de a siker Istentől függ.

Itt a városban Deák programja, mely a De-

a) Így.

¹ Az ercsi póstamesterné Betty nevű leánya. (Ferenczi Z.: 32—33. ll.)

² Újfalú, h. Eresivel szemben a Csepel-szigeten.

³ Eötvöst — kívánságának megfelelően — az ercsi kápolna sírboltjába temették el 1871. febr. 6-án.

batteban megjelent,¹ nagy sensatiót csinál. Hogy D[eák], midőn saját programját az óconservativok lapjában közlé, hibát követett, az kétségtelen, hogy személyes állásának ártott, midőn 4 évi halgatás után most egyszerre nézeteit ily részletesen adja elé, szinte valószínű, de hogy e felszólalás a közügyekre jótékonyan hatott, bizonyos. Minden, mi a nemzetet jelen marasmusából kiemeli, valóságos jótétemény.

1865. május 12.

Hoszasan szóltam Keményel az okokról, melyek D[eáko]t arra birhatták, hogy ugy nevezett Programját² a Debattban közölje és magáról a Programról is, melynek practicus része rendkívül gyenge s nem practicus, mert a mód, mely a közös ügyek tárgyalására ajánltatik, elfogadhatatlan s ha még is elfogadtatnék, szükségkép oda vezet, mit D[eák] ki akarna kerülni. K[emény] meg van győződve, hogy D[eák] ezt maga is hiszi s épen azért teszi indítványát ily formában, hogy tractatus utján s az ellenfélnek teendő engedmények után oda jusson, mit a közvéleménytől félve indítványozni nem mer.

Furesa politika, mely indítványait úgy álitja fel, hogy azokat maga is az ellenfél módosításai nélkül elfogadhatatlanoknak tartja. A közvéleménytől félelem, melyel sokan minden gyengeséget palástolnak, engem az udvaroncok panaszaira emlékeztet, kik mindég urok hibái és igazságtalanságáról szólnak. De valjon ha az úr gyenge s ingerlékeny, ha

¹ L. erre *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. III. 17. s köv. ll.

² Tartalmilag ismerteti *Ferenczi Z.*: III. 19—21. ll.

az igazságot nem bírja el s csak hizelgőket kedvel, nem ti vagytok-e okai, kik őt a hizelgéshez szoktatátok.

Szolnok, 1865. május 14.

Az alföldre utazva öszvejöttem Tisza Lajossal.¹ Mint beszédjeiből kiveszem, a határozati párt a jövő országgyűlésen is az előbbihez hasonló helyzetet fog elfoglalni, azaz oly elvek mellett lépend fel, melyeknek kivihetetlenségéről maga is meg van győződve s melyeket nem is kíván kivinni, csak hogy D[eákot] és pártját oly állásba kényszerítse, mely szinte kivihetetlen. Furcsa politika, de olyan, mely D[eák] egyénisége mellett valószínűleg másodszor is sikerülni fog.

Szt. Torna, 1865. május 15.

Tegnap érkeztem Csabacsüdre, ma Szt. Tornyra. Az alföldön rémülés uralkodik, az emberek mind az 1863. esztendő ismétlésétől félnek.² A nedves tél ettől ugyan meggyőződéseim szerint meg fog oltalmazni, azonban a kilátások elég szomorúak így is, mit már az is bizonyít, hogy az árpának ára egy nap mérőnként 40, a buza 60 krajczárral emelkedett. A nyereség, melyet a kereskedők tenni fognak, ismét roppant lesz s ha ehhez azt számítjuk, melyet a kapitalista nálunk uzsora által szerez s hogy ez mind a földbirtokos kárára történik, az elszegényedést,

¹ Tisza Lajos politikus, utóbb Bihar megye főispánja, Kálmán öccse.

² Ezt az esztendőt a nagy szárazság tette emlékezetessé, hónapokon át nem esett eső az Alföldön, ahol ennek következtében éhínség támadt.

mely ezen osztály között naponként érezhetőbé válik, természetesnek kell találnunk s ne feledjük el, hogy a nemzet nagyobb része ezen osztályhoz tartozik.

Altalján véve, ha az ország anyagi bajain végig nézünk, csak nem mindenik egy kútfőből veszi eredetét s az a capitalisnak hiánya. Ez oka, melyért iparunk még azon ágában sem fejlődhetik ki, melyekben, mint például a vasindus triánál, más körülmények kedvezők. Ez akadályoztatja közlekedési eszközeink kifejlődését. Ez idézi elő főkép azon roppant s szüntelen fluctuatiokat gabonavásárunkban, melyek mezei gazdaságunkban minden számítást lehetetlené tesznek s mert csaknem mindég a kereskedő hasznára válnak, a földmivelőt tönkre teszik.

Nemzet gazdaszáti szempontból egész feladásunk abban áll: Megszerezni a kellő capitalisokat s e tekintet az, melyet sehol szemünk előtt veszténünk nem szabad, s mely életünket minden egyes kérdésnél tetemesen módosítja. Így például a szabad kereskedés kérdésénél is.

Nem szenved semmi kétséget, hogy a vámvédelem, egyes industriák emelésére nagy befolyást gyakorol s így valóban nem veheti rossz néven senki, ha azok, kik hazánkban a vasindus triával foglalkoznak, legalább erre nézve, melynek kifejlődése az egész országnak anyira érdekében fekszik, védelmet igényelnek s a földmivelőket, kik saját érdekökben olcsó gazdasági gépeket kívánnak, szűkkeblűséggel vádolják. Rendes viszonyok között okoskodásaik mind állnának, nálunk tévedésen alapszanak. Miután vasindus triánk minden előnyekkel bir, melyek arra szükségesek, hogy a külföldel a versenyt kiállja (jó

anyag, olcsó munka, gazdag ércz, nagy vízerő s olcsó tüzelő) és csak a közlekedési eszközök s a capitalis hiányzik (s tulajdonkép csak ez, mely ha meg lenne, olcsó közlekedési eszközök helyreállítására használtatnék), nem védvámok segíthetnek industriánkon, hanem csak oly intézkedések, melyek által a hazában forgó tőke megszorítatik s minthogy ez semmi által nem eszközölhető hamarább s biztosabban, mint ha az ország szabad kereskedés által a külföld capitalísának megnyílik, meg vagyok győződve arról, hogy a vasra vetett magas védvám nagy hasznára lehet a birodalom többi tartományinak vasgyártására, melyek velünk egy vámterületet képeznek, de a magyar vasgyártást sokkal kevésbé fogják előmozdítani, mint a szabad kereskedés.

E részben is Széchényi megmutatta mély belátását, midőn az ország regeneratioját tűzve ki magának feladásul, a *Hitelt*^{a)} vette kiindulási pontjául s ennek megalapításában kereste minden Reformjainak sarkpontját, csak hogy a helyzet az olta változott s éppen ebben kereshető az ok, melyért Széchényi Reformjai a várt eredményeket nem idézték elé.

Midőn a Hitel megjelent s még jóval később is, a piacz capitalisok bőségében volt s ha az okok, melyek a hitelt hazánkban lehetetlené tévék, jókor elhárítatnak, bizonyos, hogy hazánk a szükséges capitalis használatára juthatott volna. Ha például Hitel intézetünk 830-ban, vagy 40-ben alakulhat s a hitelezőnek anyi biztosságot nyújthat, mint most, papirjai éppen úgy agioval keltek volna el, mint a gallicziai, vagy más hitel intézetek papirosai. De mert a capi-

a) Az eredetiben aláhúzva.

tálisokat száz és ezer vállalat veszi igénybe, a pénzvásár el van telve keresőkkel s a legnagyobb biztonság nem elég, hogy valakinek olcsó pénzt szerezzen s bizonyosan a szabad kereskedés maga sem segít helyzetünkön s még más intézkedésekre van szükség.

1-o: Hogy a hitelintézet operatioit kiterjesze az által, hogy hitelét a kisebb birtokosnak is megnyitja, mi úgy eszközölhető, ha a kisebb birtokosokra nézve a kölcsönös jót állás elve hozatik be s ezek együtt vesznek fel kölcsönöket.

2-o: A takarékpénztárak és a) féle segélyező intézetek szaporítása.

Ezekre főtekintettel lesznek lapomban.

Szt. Torna, 1865. május 16.

A tegnapi napot gazdaságomban töltöttem. Ma végeztem el Max Müller: *La science du langage*.¹ A menyiben minden könyvnek fő érdeme a világosság, én alig ismerek jobbat. Mi magát a tárgyat illeti, kevesebb philologiai ismeretekkel bírok, sem hogy erről ítélnék, de anyi bizonyos, hogy Max Müller előadásában nincs semmi, mit józan ember meg nem érthetne, vagy mi józan embernek nem látszik valószínűnek s ez minden tudományos haladás becsének egyik legjobb criteriuma. Szaktudósok sokkal könnyebben csalódnak e tekintetben s valóságos haladást látnak ott, hol csak a tudományos forma változik. Ha a philolog saját tudományokat a legérdekesebbnek hirdetik, talán több igazságuk van,

a) Két kibetűzhetetlen szó.

¹ Müller Miksa könyveinek egy része magyarul is megjelent.

mint másoknak, kik azt a matematikáról, vagy historiáról mondják, csakhoggy más okból, mint melyre ők hivatkoznak.

Szerintek a philológiának fő érdeke abban fekszik, mert általa az emberi nem őstörténete derítetik fel s én nem tagadom, hogy a nyelvészet által egyes tényeknek jutunk tudomására, melyekről minden más forrásaink halgatnak. Ilyen az, hogy emlék előtti időben az ásiai népek közös történetet éltek sat. De bár mily érdekesek legyenek ezek, valjon ily egyes tények mit világítanak fel. Örülünk nekik, mint a kis csillagnak, mely setét egünkön felragyog, de e bizonytalan csillogás nem deríti fel az általános homályt s ha e fénypontok száma szaporodik is és tudományunk idővel több ily tényeket hoz is tisztába, van egy bizonyos távolyság az időben, mint a térben, hová szemünk s felfogásunk nem hat s melyen túl a képzelet birodalma kezdődik, a poesisé, bár mily tudományos formába burkoljuk is azt.

A nyelvészetnek érdeke abban fekszik, mert az emberi ész fejlődésének és működésének nincsen közvetlenebb manifestatioja, mert szemünk elmebeli tevékenységének (mi reánk nézve bizonyosan a legérdekesebb) nyelveinkben találjuk biztos emlékeit. Valamint az egyes népek ismereteinek körét nyelveik szókincséből, úgy gondolkozási módjokat, vagy legalább képességeket e nyelvek grammatikájából és syntaxisából ítélhetjük meg s tulzás nélkül mondhatjuk el, hogy minden nép elmebeli tehetségeinek biztos mérlege nyelvében fekszik előttünk.

Minden haladás, mely a philologia körében eddig történt, uj rokonságok felfedezéséhez vezetet. Valamint az asiai és semit nyelvek között, a két nyelv-

családot egyenként s a kettőt egymással összevetve hasonlítva, mindég több érintkezési pontok találtattak fel, ugyan ez történik most a turani nyelvekre nézve is, s közeledünk az időhöz, melyben bé lesz bizonyítva, hogy bizonyos szabályok minden létező nyelvekre alkalmazhatók. Felfogásom szerint ez azonban arra nézve, az egész emberi nép egy pártól származik-e, vagy több helyen s különböző időszakokban fejlődött-e, nem bizonyít semmit. Miután az organumok, melyekkel szóllunk, ugyan azok s a beszédnek szüksége egy minden embernél, természetes, hogy a nyelvekben, melyek által e szükségnek eleget teszünk, ép azon közösség létezik. De a nyelveknek ezen analógiája bizonyos jele annak, hogy az emberek képességében akár egy, akár több pártól származtak, lényeges különbség nem létezik, hogy minden nép elméleti kifejlődésre alkalmas s így hasonló jogosultsággal bír s az egy pártól való származás csak amennyiben ezen meggyőződéshez vezet, bir fontossággal.

Ebből következik, hogy alkotmányos szabadságunkra nézve semmi nem veszélyesebb, mint oly intézkedések, melyek által a birodalom legfontosabb ügyei nem alkotmányos úton intéztetnek el s ezen szempontból kell itélnünk az egyes, a közös ügyek elintézésének módjára nézve tett indítványokról. Lehetséges-e való alkotmányosság, ha a közös ügyek csak esetről-esetre intéztetnek el közösen. Lehetséges-e, ha azok deputatiókra bíztnak, melyek saját belátásuk s önkények szerint majd véglegesen határoznak, majd csak az egyes törvényhozásnak referálnak. Miként hozassék be ilyen esetben a ministeri

felelőség? S ha az absolutismust alapítjuk meg a birodalom fő érdekeiben, nem készítjük azt elé mindenben s nem félhetünk-e ezen esetben inkább az absolutiótól, mint ha meghatározott esetekben az örökös tartományokkal közösen határozunk.

Svábhegy, 1865. május 18.

Ma jöttem fel a Svábhegyre. Gyermekeimet egészségesen találtam. A városba érkezve tudtam meg, hogy Fröhlich csődöt mondott.¹ Nála voltam, a szegény becsületes ember s főkép neje mély benyomást tettek rám. Az országgyűlés, amint mondják, Septemberre hivatik össze.

1865. május 21.

Ma van Ilona leányom 19-ik születés napja.² Az ég tiszta, mint akkor volt, a nap ragyogva emelkedik az égen. Adja az ég, hogy egész élete ilyen legyen. Anyi kívánságokból, melyekkel egykor a jövőre gondolék, most csak egy maradt, hogy gyermekeimet szerencsésen láthassam. Tulajdonképen az is utopia, mert miután e világon igen kevés szerencsés embert láttam, nem valószínű, hogy épen gyermekeim tartozzanak azok közé, de mindenki utopiákban él, én ilyeneknek létesítése után még fáradoztam is, mért ne legyen vén napjaimra e gyönyörűségem.

1865. május 22.

A városban voltam. Hoszassan szóltam Fröhlichel és másokkal állapotáról. A szívtelen mód, melyel

¹ Fröhlich Frigyes, a Fröhlich János Sámuel pesti nagykereskedő cég vezetője. (Pesti Hírnök, 1865. május 19.)

² Ilona leánya 1846. május 21-én született.

azok, kik elébb vele a legszívélyesebb viszonyban álltak, rolla most szólnak, a szó szoros értelmében undorító. Mintha örülnének szerencsétlenségén, mert érezve magokban a képességet minden gazsághoz, itt elmondhatják. Ime banquerout csunya dolog, Fröhliche becsületes embernek tartották s ő mégis elkövette az ocsmányságot és im mi nem banqueroutiroztunk eddig s nem is fogunk, ha csak azért is, mert reánk nem bizza senki pénzét.

Deákat igen kedvetlenül s lehangolva találtam. Ugy látszik, nem volt előkészülve a módra, melyen Programja fogadtatott. Nagy érdekléssel követem e férfiút régtől oltá. A hízegő csoport, mely őt környezi, tagadhatatlanul rossz hatást tett még észbeli tehetségeire is. Kivel az egész világ úgy bánik, mint királlyal, végre a királyok hibáiba esik; talán az, hogy most durvábban fogg a) megtámadtatni, hogy halgatásából kilépve egy tért foglalt el, melyről becsülettel visszavonulnia nem lehet, a küzdelemnek szüksége talán vissza adja elveszett energiáját. A jövő meg fogja mutatni, csak egy nagy reputatit, vagy egy valóban nagy egyéniséget birtunk-e benne.

1865. május 24.

Tegnap midőn leányaimmal a János hegy felé sétáltam, két úr szólított meg s tudtomra adá, hogy a sűrűben két fiatal ember lőtte meg magát.¹ Elmentem az őrházhoz s felküldém az öröket. Ma meg tudtam, hogy még egy harmadik fiatal ember volt ve-

a) Így.

¹ A Normafa mellett történt, az öngyilkosok budai tanulók voltak. Pesti Hírnök, 1865. május 24. és május 27. sz.

lek, ki ugyan azon szándékkal jött fel s az egyik ki-
lőtt pistolyt magával vivé, hogy szándékát más he-
lyen telyesítse. Az örök utánna járnak, hogy őt, vagy
hulláját felkeressék. A szerencsétleneknek egyike fiam
oskola társa. Valamenyien alig 20 évesek. Mily kor,
midőn az ily ifjakat is sem a vallás, sem a remény,
mely legalább az élet kezdetén oly erős, a kétségbe-
eséstől vissza nem tartóztat. E történet mélyen hatott
reám s az egész napon alig voltam munkára képes.

Svábhegy, 1865 május 31.

Megtettem minden készülleteimet lapomhoz¹ s
megirtam a felszólítást. Soha több reménységgel
nem kezdettem még semmihez s reményilem evvel
meg fogom alapítani materiális existenciámat s ez a
fődolog. T[refort]tól mindég rosszabb híreket kapok,²
ugy látszik, financialis állapotja oly pontra jutott,
hogy azon segíteni nem lehet. Itt az aljasság, melyel
az emberek, miután elébb minden becsületes kiegyen-
lítést viszautasítottak, most a hatalom előtt hajlong-
nak, undorodással tölt s így helyzetemben nincs sem-
mi kedvező s még is reményel nézek a jövőbe. Nékem
úgy látszik, mintha a pillanathoz közeledném, mely-
ben hoszú törekvéseim resultatumaít látom s a gyü-
möcsök, melyeket életem hozni fog, élni kezdenének.
Az isteni gondviselés, melynek életemben anyi jeleit
tapasztaltam s mely csudálatos utakon vezetett a
pontra, hol most állok és sok lelki kinok által tett
azzá, ami vagyok, nem fog elhagyni a nehéz küzde-
lemben, melynek élébe megyek, s csak ebben helye-
zem bizodalmamat.

¹ L. erre az 1865. ápr. 15-i feljegyzést.

² V. ö. az 1864. nov. 6-i feljegyzést.

Svábhegy, 1865. június 1.

A városba voltam s egész délelőttöm elég kellemetlenül folyt el sógorom dolgaival. Viszonyai naponként inkább bonyolódnak. Ma adta ki Ráth könyvem a nemzetiségről.¹ Soha a sikerre nem voltam kíváncsiabb s éppen nem lepne meg, ha az senkit nem elégít ki. A nemzetiségi kérdés épen olyan, mint viszonyaink Austriához. Békés megoldásához csak egy kis józanság és jóakarat lenne szükséges, de mit ér, ha éppen ez nem található.

1865. június 4.

Tegnap ismét az egész napot a városba kellett töltenem, az iparbank² s főkép sógorom dolgaival. Soha ember több bajba s kellemetlenségbe nem keveredett rokonai által, mint én. Könyvet írhatnék e tárgyról, mely mindenkinek mulatságos lenne, kivéven nekem, ki e humoros cselekményt eljátszottam. Ha slav (?) a) népeknek elmondhatnám, amit tapasztaltam, jót állok, nem kívánnának együtt élni rokonaikkal.

A városban nagy sürgés-forgás a császár megjelenéséért.³ Lekopasztják a fákat s kerteket, hogy lombfüzéreket fonjanak s a készülő három színű lobogónak nincsen száma, a fekete-sárgákat ovatosan kerüli mindenki, mert e patrioticus szívek nem gyanítják, hogy ezen alkalommal a három szín is azzá

a) Bizonytalan olvasás.

¹ L. az 1864. szeptember 12-i feljegyzést.

² V. ö. az 1864. nov. 3-i feljegyzést.

³ Az uralkodó 1865. június 6-án érkezett a magyar fővárosba. A fogadtatásra l. Pesti Hírnök, 1865. június 6. sz.

válik. Boszantó, de természetes s előre láthattuk, hogy ezen inas természetek, kiket nagy fáradsággal tartóztattunk vissza, hogy magokat ne alázzák meg, mihent erre szabadságot adunk, nem fognak mértéket tartani aljasságukban. De valjon rossz néven vehetjük-e annak, ki népét így látja, az iránt nem érezhet mást, mint megvetést.

Svábhegy, 1865 június 13.

A császár elment,¹ a hajlongó kamarás sereg eloszlott s ismét kedves hegyormomon vagyok s dolgom után láthatok, mely az elveszett hét alatt halomra nőtt. Mily eredménye lesz e nagy állami comedióának, jelenleg talán senki nem mondhatja, anyi bizonyos, hogy Úr és szolgák megismerkedtek egymással s az meggyőződött, hogy minden nagy események után az inastermészet ezekben nem veszít el hatását, s ezek bélátják, hogy a félelemből gyűlött uralkodó nem oly veszedelmes, mint gondolák s ha nem is a jognak férfias védelme által, legalább a hielgésnek megnyerhető s hogy e szerint a kiegyenlítés lehetséges, mert hisz minden rész megtartotta hibáit s gyengeségeit.

1865. június 14.

Olvastam: „La victoire du mond aux états-unis“, melyet Montalembert küldött.² A röpirat szokott rhetori apparatusával irott, de gyengébb, mint az

¹ Ferenc József császár június 10-én tért vissza Bécsbe. (Pesti Hírnök, 1865. június 12. sz.)

² Gr. Montalembert Károly francia publicista (1810—1870), akivel Eötvös sűrű levelezésben állott. (V. ö. *Concha Gyűző*: Eötvös és Montalembert barátsága. Bp. 1918.)

előbbiek. A munka folyamában a kérdést veti fel, honnan van, hogy Amerika, főképp az Unionak éjszaki része a catholicusoknál nem népszerű? Montalembertnél, ki a catholicismust idealis alakjában fogja fel, mely ellen senki nem protestál inkább, mint a pápa, e kérdés természetes, egyébiránt az antagonismus a római egyház és az éjszakamerikai nagy szövetség között csak természetes antagonismus két oly institutionak, melyeknek egyike az auctoritáson, másika a szabadságon alapszik.

Valamint a protestantismus, azaz a szabad vizsgálódás a vallási téren, s azon elvnek elismerése, hogy az egyházat a hivek öszvesége képezi s hogy az egyes keresztény és isten között arra különösen feljogosított egyénekre szükség nincs, később vagy előbb a polgári s politikai szabadságot vonja maga után, — úgy a polgári s politikai szabadság maga után vonja a szabad vizsgálat s egyenlőség elvét a vallás terén s így ellentétben áll a catholicismussal, legalább oly értelemben, mint azt az enciclica felveszi. Szabad országok külsőleg catholicusoknak látszhatnak s szokás szerént gyakorolhatják az egyház minden szertartásait, de lényegekből megszűnnek catholicusok lenni, mert az emberi természettel ellenkezik, hogy ki a szabadságot minden viszonyokra nézve az egyedül jogszerű s emberhez illő alapotnak ismeri, arról éppen ott mondjon le, hol legfontosabb érdekei forognak kérdésben.

1865. június 16.

Bogovics¹ volt nálam Wassal.² Sokat szoltunk politikáról s a Monarchia jövőjéről. Meggyőződéses szerént a monarchia nagyhatalmi állását fenyegeti veszély. Meg lehet, sőt valószínű, hogy egyes részek tőle elszakadnak s a birodalom olasz és német részei azon irányt követik, melyben őket rokon nagy nemzetiségek vonják, de hogy Europa ezen részében a Duna nagy völgyében, talán más elemeket vonva magához, minden esetre egy nagy állam fog létezni, az előttem bizonyos; kevésbé bizonyos, hogy ezen állam monarchiai formákban fog alakulni s főképp a legitimitás elvei szerént.

Ha a dualismushoz, az az a historiai joghoz ragaszkodunk, a legitimitás elvének tisztelete magától következik. Hisz csak a legitimitás, a historiai jog az, mivel a dualismust védhetjük. Ha egyébiránt a foederalismus eszméjéhez megyünk át, ha Szt. István koronáját megtörjük s így a fő nem szükséges többé, melyel azt betöltsük, ha a viszonyt, mely a birodalom különböző részeit öszveköti, tisztán észszerűleg, csak a célirányosságot tartva szemeink előtt, rendezzük el, az az, ha a historiai jogot mindenben, hol az egyes nemzetiségeknek kedvezne, eldobjuk magunktól, — én meg vagyok győződve, nem fogunk megállni a respublicáig.

Én részemről könnyen kibékülök e gondolattal.

¹ Bogovich Mirko (1816—1893) horvát költő és politikus, aki a kiegyezés híve s 1868-ban zágrábi főispán volt. (Csengery Antal hátrahagyott iratai etc. 202. l.) Pesti tartózkodására l. Pesti Hírnök, 1865. június 17. sz.

² Gr. Wass Sámuel, 1861. óta a M. Tud. Akadémia tagja.

Akár országunk helyzetét, akár nagyságát, népünk számát, vagy műveltségi állapotjainkat tekintsük, bizonyos, hogy a Magyar e conföderatióban éppen olyan, sőt nagyobb állást foglalhat el, mint mely néki a dualismus feltartása mellett a birodalomban jut. Sőt hiszem, hogy bár mit tegyünk most, egykor ide fogunk jutni. A világ nagy lépésekkel a foederatív elv általános alkalmazásának megy elébe, azonban jónak s kedvezőnek tartanám, ha a dualismussal egyideig megállapodva, időt nyernénk, hogy a Magyar minden tekintetben, főképp műveltségben megerősödve, a nagy szerep[r]e képessé váljék, mely reá a jövőben vár.

1865. június 20.

A városban voltam. Tudóstársasági ülés. Unalmas a lehetőségig. Két felolvasás az A particulárol. Egy Joannovichtól,¹ a másik Toldytól.² Philologicus metaphysica, mely az ész élesítésére talán ép úgy hat, mint a Talmud tanulása, de bizonyossan semmivel nem hasznosabb. Programmom³ általján véve jó hatást tesz. Az emberek egyszerre átlátják, hogy a végtelen halgatás még lehet arany, de bizonyossan csak azoknak, kik halgatnak, s hogy a hazának nem sok haszna van belőle.

¹ Joannovics György, az 1865-i országgyűlésen képviselő, 1867—1873. államtitkár. Magyar nyelvészeti munkásságáért az Akadémia 1867-ben levelező, 1883-ban tiszt. taggá választotta.

² Toldy Ferenc (1805—1875) egyetemi tanár.

³ Eötvös 1865. június 10-i formulázása a kiegyezésről. Említi *Ferenczi Zoltán*: 246—47.

Svábhegy, 1865. július 7.

Miolta utolszor e könyv kezemben volt, nagy dolgok történtek: magamra nézve, mert lapom megindult,¹ s a közügyekben, mert Schmerling lelépett,² Majláth cancellárnak neveztetett ki³ s minden arra mutat, hogy a nagy politikai átalakulás, mely hazánk sorsát egyidőre elhatározza, kezdetét vette.

Abban, hogy a dolgok történtek s így történtek. az az, hogy conservativeink a kormányrudra lépnek, nincsen semmi meglepő. Mind Schm[erling] megbukása, mind Majláth kinevezése a dolgok természetében fekszik; hogy ez azonban most történt, arra Deák husvéti cikkének, a Debatteban megjelent programjának⁴ s a császár utazásának⁵ bizonyossan volt hatása s így ezen események is bizonyítják azt, mit kis okoknak nagy dolgokra való befolyásáról mondanak.

Mi az egész situatiót illeti, erre nézve nézetem a régi maradt. Miután nemzetnek magasabb kötelessége nem lehet annál, hogy az ősóktól öröklött önállást feltartsa s miután a magyar koronának állami önállása azon viszonyoknak szükséges következése, melyben a birodalomnak nem magyar része Németországhoz áll, s miután ezért ha nem is közvetlenül,

¹ 1865. július 3-án. *Voinovich Géza* jegyzetei Br. Eötvös József összes munkáiban. XVII. 353.

² 1865. június végén már nyilvánvaló volt a Schmerling-rendszer bukása; Schmerling lemondása csak július 27-én történt.

³ Majláth György (1818—1883), 1860-ban tárnokmester, közreműködött az októberi diploma kiadásánál. Kinevezetésére l. *Pesti Hírnök* 1865. július 3.

⁴ L. az 1865. május 11-i feljegyzést.

⁵ L. az 1865. június 13-i feljegyzést.

legalább azon arányban, melyben a német egység kérdése előtérre lép, a magyar állam önállásának védelmében csaknem minden európai nagyobb államnak támogatására számolhatunk, mely egy oly államnak keletkezését nem engedheti meg, minő a német lenne, ha Magyarország az osztrák birodalomba absorbeáltatván, vele a német szövetség kiegészítő részévé válnék:

Első kötelességünk^{a)} kerülni mindazt, mi által a magyar koronának állami önállásáról lemondanánk, vagy mi későbbi kifejlődésében oda vezetne. Nem csak magunknak, de Német-, Olaszországnak, sőt egész Európának tartozunk avval, hogy a Magyar állam a birodalomtól egy tisztán elkülönözött egész maradjon s minden, mi az összeolvadáshoz vezetne, a legnagyobb óvatossággal kerülessék.

* Ellenben nem ignorálhatjuk a jelen helyzetet s annak következéseit. Nem ignorálhatjuk, hogy az Austriai birodalom jelenleg európai szükségnek tartatik; hogy a magyar állam a historiai jogon alapszik s hogy e historiai jog a dinastiához köt; hogy Magyarország népeit részint miveltségi fokuknak következésében, részint azon hibák miatt, melyeket irányukban elkövettünk, most csak a koronának egysége tartja össze s hogy hazánk a jelen pillanatban nincs azon helyzetben, hogy Austriától elválva, önálló államot alkosson; s hogy végre arra, hogy az idővel lehetségesé váljék, Magyarországnak még minden tekintetben fejlődni s erősödni kell, mit csak rendezett viszonyoktól s az alkotmányos szabadságtól várhatunk, sőt mire még az Austriai birodalom ha-

a) Az eredetiben aláhúzva.

talmi állása is szükséges, mely nélkül materialis érdekeink a kellő védelmet nélkülöznék.

Ebből következik, hogy valamint nem fogadhatunk el semmit, mi által Magyarország állami önállása csak kérdésbe jöhetne s valamint a birodalomhozi viszonyaink megállapításánál kiindulási pontunk csak a dualismus lehet, úgy el kell fogadni mindent, mi nélkül a birodalom hatalmi állása s a birodalom körében az alkotmányosság fentarthatatlan. S hogy e szerint, valamint egy birodalmi parlamentumba nem léphetünk, s mindent, mi ehhez vezetne, vissza kell utasítanunk, bár mily anyagi s más előnyökkel kapcsolatban ajánltatik is, — úgy oly organumokról kell gondoskodnunk, melyekre a birodalom közös ügyeinek alkotmányos vezetése bízathatik, sőt ha ezt tőlünk senki nem követelné, saját érdekünk parancsolná.

A kérdés csak az: miként szerveztessenek ezen organumok: a tanácskozó testület s a végrehajtó hatalom, melyek a közösügyekkel megbíznak, — oly módon, hogy ez által Magyarország állami különállása ne veszélyeztessék. S itt mindenek előtt megjegyzem, hogy azoknak nézetét hibásnak tartom, kik ennek garantiáját csak azon testület organisatióban keresik, mely a birodalom két feléből alakulva, a közös ügyek discussiójával megbízatik. Mentül nagyobb a veszély, annál szükségesebb, hogy biztosításunkat nem csak ebben, de egyszersmint a végrehajtó hatalom organisatiójában keressük, sőt ez utóbbi még szükségesebb.

Mi azon garantiákat illeti, melyek a *tanácskozó közös testület organismusában* ^{a)} kívántatnak, ezek

a). Az eredetiben aláhúzva.

között az 1-ső azon tárgyaknak kijelölése és szabatos körülírása, melyek közösöknek ismertetnek el. a) A tárgyaknak kijelelésében nincs nehézség, ezekre nézve nem lehet kétség. Ezek: a külügy, a kereskedelmi ügy, a birodalom hadi és a birodalom pénzügyei.

A két elsőt felesleges körül irni. Ha a birodalom kül- és kereskedelmi ügyei egészen egy közös testületre bizatnak, ez által Magyar ország önállása nem veszélyeztetik; mert mi a külügyeket illeti, ezekre Magyarország, mint minden alkotmányos országnak befolyása nem ezen ügyek parlamentaris discussiójában, hanem a budget és haderő meghatározásának jogában fekszik. A kereskedelmi viszonyok teljes közössége pedig, mint ezt a Német Vámszövetségnél látjuk, semmiben nem veszélyezteti az egyes államoknak önállását, melyek ily szövetségre léptek.

Szükséges ily körülírás azonban a had- és pénzügyre nézve s pedig azért, mert

a) mind a had-, mint b) a pénzügynek van egy része, melyre nézve a közösség a birodalom hatalmi állásának biztosítására nem szükséges, s mert

b) ha a had- és pénzügy minden ágaiban közösen tekintetik s arra Magyarország semmi külön befolyást nem gyakorol, önállásunk legfőbb garantiájától fosztatik meg.

A hadügyre nézve c) a birodalom hatalmi állásának veszélyeztetése nélkül talán a következőket követelhetjük, 1. hogy a hadseregnek száma a béke-lábon meghatározatván, ha ennek emelése kívántatik, erre a magyar országgyűlés külön d) megegye-

a) Az eredetiben aláhúзва.

b) Így.

c-d) Az eredetiben aláhúзва.

zése legyen szükséges, kivéve csak egy tetteges megtámadás, vagy annak közvetlen veszélyét, midőn a közös testület határozhat s e határozat a magyar törvényhozásnak csak ex post facto helyben hagyásra előterjesztendő. 2. A magyar hadseregnek külön ruházata s az, hogy Magyarországnak egész contingense csak a magyar ezredekbe vétessék fel. 3. Hogy e hadsereg tisztjei magyarok legyenek. 4. Hogy háború s annak közvetlen veszélyén kívül az országban csak magyar sereg helyheztesse el, végre 5. Maga az elhelyezés s általján véve azon egész hatáskör, melyet előbb a magyar fő provincialis comissarius bétöltött.

A pénzügyekről^{a)} nézve bizonyos, hogy ha a külső hadügy közösségét elismerjük s az állam adósságban részt veszünk, a birodalom közös jövedelmeiről kell gondoskodnunk. A birodalmi budget csak a birodalom két felének küldöttségéből álló közös testület által határozathat meg. Ez dönt a budget emelése s lejjebb szállítása felett s ez bírálja s fogadja el a budget és adósság fedezésére szükséges pénzügyi operatiokat. S a minister, ki ezen budgetet kezeli s az állam közös költségeit fizeti, csak e közös testületnek felelős. De itt végződik, mi a pénzügyekről illeti, a közösségnek szüksége is és tagadhatatlan, hogy mi-hent az arány, melyben a magyar korona e közös költségekhez járul, meghatározatott, nem csak azokban, mik Magyarország beligazgatásához s külön költségeihez tartoznak, hanem arra nézve is, mivel a birodalom közös költségeihez járul, az adó nemeknek s egész adózási rendszernek meghatározása s

a) Az eredetiben aláhúzva.

minden adónak kivetése és behajtása Magyarországot illeti; e tekintetben az indirect adókra nézve csak azon megszorításokkal, mely oly országokban, melyek egy közös vámterületet képeznek, ezen öszveköttetés természetében fekszik.

A közös tárgyaknak ily módon szoros körülírásán kívül, mely kétségen kívül a legfontosabb, a 2-ik szinte fontos garantiát találjuk annak alakítása módjában, ha a.) ha^{a)} abban a birodalomnak magyar fele a másikkal egészen egyenlő számú szavazatokkal bír; b.) ha a birodalmi közös testület a magyar országgyűlés által saját köréből választatik s tagjai a Magyarország tagjai maradnak s mandatumok a magyar országgyűlés felosztatásával megszűnik. c.) Ha a közös testület eljárásáról a magyar országgyűlésnek jelentést tenni tartoznak. d.) Ha az küldöttjeinek utasítást adhat, mit ha a törvény nem biztosít is, akadályoztatni practice lehetetlen s ha visszahívási joggal ruháztatik fel, vagy mert ez sem szükséges, ha e jogát az által gyakorolja, hogy egyszerű határozattal kinyilatkoztatja, hogy bizonyos egyén, vagy delegatusainak öszvesége bizodalomát elvesztette, mi szükségkép ezeknek lemondásához vezet.

A 3-ik^{b)} garantia fekszik abban, hogy miután azon testület, mely a közös ügyek elhatározásával megbizatik, nem mint most a Reichsrath, melynél a birodalom Lajtántuli fele többséggel bír, hanem egy oly testület, melyben a birodalom két fele egészen egyenlő befolyást bír: mind azon okok, melyek minket arra intenek, hogy e közös testületnek körét a

a) Így.

b) Az eredetiben aláhúzva.

szükségen túl ne terjeszük, ép úgy léteznek Lajtántuli szomszédainkra nézve is; kik miután minden, mi nem közösen határoztatik el, ipso facto saját alkotmányos törvényhozásuk köréhez tartozik s a legnagyobb biztossággal tehetjük fel, hogy valamint mi, úgy ők is mindenek felett azt fogják óhajtani, hogy mindenben, ahol ez csak lehetséges, mások befolyása nélkül ők magok határozzanak közügyeik felett.

De amint mondom, ez mind nem elég, hanem szükséges, hogy gondoskodjunk garantiákról *a végrehajtásnál is.*^{a)}

A főgarantia a végrehajtásnál nem a juridicus felelőség, hanem a közvélemény hatalma (public), azonban nem kell keveselnünk annak hatását is s ha fel lehetne tehető, hogy a közös testület, mely ily módon alakítatott, a magyar törvényhozás körének megszorítása után törekednék, ez ellen semmi törvényes garantiánk nem lehet. A dolgok természetében fekszik, hogy a ministerium, mely a közös ügyek vezetésével megbizatik, sem a magyar, sem az osztrák törvényhozásnak külön felelős nem lehet. Az pedig, hogy a 4 miniszternek fele mindig magyar legyen, nem fér össze egy jó administratio kellékével, mely azt kívánja, hogy minden tárczához, más tekintetek mellőzésével mindég a legképesebb választassék.

A garantiát itt nézetem szerint két államminiszternek kinevezésében s oly alkotmányos intézkedésben látom, hogy minden egyes a közös ministerium által kiadott rendelet, a birodalom két felében csak úgy hajtassék végre, ha az Austriában az austriai, Magyarországon a magyar állam miniszter által el-

a) Az eredetiben aláhúzva.

lenjegyeztetett, kik nem a közös, hanem mindenik saját törvényhozásának, s így a magyar a magyar országgyűlésnek, az osztrák a Reichsrathnak felelősök.

Svábhegy, 1865. július 16.

Ámbár sokat dolgozom, lapom előfizetői lassabban gyűlnek, mint reménylettem. Úgy látszik, ez is egy illusio vala. Egyel több, mit tesz az! Minden esetre, ha már hozzáfogtam, folytatom legalább egy évig,¹ ha bár az egész ideig ingyen dolgozom. Egy áll: ha ma meghalok s a magyar közönség és én megcsináljuk számolásunkat, az adós nem én leszek. Irányomban nem erőltette meg magát még sympathiáival sem.

1865. július 23.

Trefort sógorom van nállam. Holnap jelenik meg czikelyem, melyben a kiegyenlítés kérdését tisztáiban szóba hozom. Kíváncsi vagyok a hatásra. Anyi bizonyos, hogy soha nagyobb confusio nem létezet, mint a legtöbb emberek fejében, kikkel találkozom. Csaknem megfoghatatlan, oly kevés eszme s fogalom, mint náluk található, hogy adhat ily roppant zavarra alkalmat.

1865. július 25.

Ujabb időben a Poitiersi könyvtárban egy pár kötet kézírás találtatott: „*la Verité, ou le vrai système*“ a) Dom Deschamps 1775-ben meghalt beneczés

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ A Politikai Hetilap épen egy év mulva, 1866. június végén szűnt meg, kellő támogatás híján.

szerzetestől, mely állítólag Hegel Philosophiáját magába foglalja s melyről Emil Beaussire¹ Poitiersi tanár könyvet irt. A hypothesisek, melyek szerint Deschamps metaphisikai lucubratioit strassburgi barátainak közlé, úgy hogy ezek így jutottak volna Hegelhez, vagy valamely francia emigráns által, szépek lehetnek, de nézetem szerint mit sem bizonyítanak. Az eszmék köre, melyekhez speculatio útján juthatunk, sokkal korlátoltabb, semhogy abból, ha két rokon szellem egy rendszerben találkozik, szükségkép plagiumot kellene feltennünk. Valamint ugyan azon igazságot egyszerre többen találhatják fel, úgy a metaphisika körében könnyen tévedhetnek hasonló módon. Az elsőnek magyarázata abban fekszik, mert miután csak egy igazság van, többen egyszerre találhatják; a másodiknak az emberi elmének közös tulajdonaiban s gyengeségeiben.

Svábhegy, 1865. aug. 4.

1-sőn volt nálam Bartal,² kivel levél útján közöltem, hogy Senyey³ őt alelnöknek akarja kinevezni s hogy Deák őt akarja megválasztatni a ház elnökének. Észre vettem, hogy a két officialis helyzet után nagy kedvet érez, de úgy látszott, hogy inkább a házelnökséghez hajlik s én elmondtam néki okaimat,

¹ Beaussire Emil (1824—1889) tanár, politikus és filozófiai író műve: Antécédents de l'hégélianisme dans la philosophie morale. (1865.) Ő adta ki Deschamp leveleit is.

² Bartal György (1820—1875) 1865-ben a helytartótanács alelnöke lett, 1867-ben lemondott erről. *Id. Kákay Aranyos: Újabb árny- és fényképek.* Pest, 1866. 111—119.

³ Br. Sennyey Pál (1824—1888), 1865. júl. 18. tárnokmester; v. b. titkos tanácsos, a főrendiház elnöke. *(Id. Kákay Aranyos: i. m. 149—155.*

melyekért azt, hogy a jelen kormány alatt másodrendű állást elfogadjon, károsnak tartok. Ma kaptam levelet, melyben velem tudatja, hogy ellenkező nézeteim daczára az alelnökséget a Helytartó tanácsnál elfogadta. 7 okot ad elő, mely őt arra birta, a fő, sőt az egyedüli, melyről azonban nem szóll, jellemében fekszik. Egyrészt a hivatal utánni vágy, mely oly emberben természetes, ki azon gondolatban nevedett fel, hogy nagy úr lesz s ki most 40-enen túl van és czimre még nem tehetett szert. Ehhez a tevékenységnek szüksége, sanguinicus véralkata, mely miatt a nehézségek kisebbeknek, az eredmények új hatáskörében nagyobbaknak látszanak s főkép egy valóban nagy ambitionnak hiánya, mely türelmesé tesz, s azon kisebb jutalmakat, melyek utunkon ajánlkoznak, becstelennek mutatja, mert egy nagy czél áll szemünk előtt: mind ez öszveműködött és az eredmény, hogy Bartal excellenciás ur lett, talán a jövő conservatív ministeriumnak tagja, de semmi esetre nem az én támaszom.

Reám nézve Bartal elhatározása anyiban nagy fontossággal bír, mert azt, hogy külön pártot alakítsak, lehetetlené teszi: B[artal] volt az egyetlen ember azok között, kik hozzám közelebb állnak, kikkel azt tehettem volna. A többiekben mind vagy a capacitás hiányzik, vagy az erély, vagy a szorgalom.

Nem fogok izolálva állni főkép később s a fiatalabbak közül, a különböző nemzetiségek képviselőiből és a polgárságból sokan fognak csatlakozni hozzám, de *magányosan* ^{a)} kell állnom s arra, hogy elveimet tisztán s következetesen vigyem keresztül,

a) Az eredetiben aláhúzva.

vagy hogy azokat legalább tisztán állítsam fel, a keresztül vitelt más boldogabb időre bizva, jó, ha magamat pártomért geniroznom nem kell. Igen sajnálom Bartalt, kinek személyisége nálam kedves vala, de egoisticus szempontból, úgy hiszem, az egész reám nézve inkább kedvező.

Svábhegy, 1865. augusztus 13.

Tegnap találkoztam Liszttel.¹ 25 éve, hogy először szöltünk egymással s egy ideig elég szoros viszonyban álltunk. Fiatalok voltunk akkor, telve nagy aspiratiokkal s fényes reményekkel. Most az idő, melytől feltételeink telyesülését s a babérkoszorúkat vártuk, elmúlt s ő mint vénecske abbé, én öszveaszott kis ember, álltunk egymás mellett, fiatalságunkból megtartva ő a hoszú haját, de mely előszült, én a halvány arcyszint csak valamivel sárgább színfokkal s valószínűleg ismét hasonló csalódásban, csak hogy a futurum helyett most a praeteritumba helyezettünk átal s ő azt hiszi, hogy a zene s én hogy a tudomány s politika körében nevezetes eredményekhez jutottam. Valóban nevetséges dolog az élet, csak hogy kissé nagyon is szomorú. Kettőnk között bizonyosan Liszt a józanabb; sok kellemes órát töltött életében s én igen keveset s most felhuzta a köntöst, mely azt jelenti, hogy az élettől visszavonult s én még ezt sem tehetem s életem azon korára, midőn nyugalomra lenne szükségem, csak kötelességeimet szaporítottam meg. Adjon isten erőt, hogy telyesithessem.

¹ Liszt Ferenc pesti látogatásáról a Pesti Hírnök 1865. júl. 12-e óta többször hozott híreket. (Júl. 15., 24., 25., 28., aug. 8.) Aug. 8-án érkezett meg.

A világ az ugynevezett nagy emberekről többnyire azt teszi fel, hogy a tömeget saját eszméinek kivitelére eszközül használják, sőt ők magok sokszor ugyan azt hiszik. A tapasztalás az ellenkezőt bizonyítja s én több esetet tudnék felhozni, melyben kitűnő emberek a tömeg szenvedélyeinek szolgált[ak], mint az ellenkezőre. Ki eszméinek gyakorlati alkalmazását kívánja, annak mindenek előtt a közérte-metlenséggel kell transigálniok. Egész igazság akár a jog, akár az elmélet terén mindég az utopiák közé tartozik s hogy a gondolat nagy embere a practicus élet terén is nagy ember legyen, szükséges, hogy először egy nagy eszmével lépjen fel s másodszor, hogy saját nagy eszméjét maga kisebb mértékre reducálja s az igazság közé, melyről ő maga meg van győződve, a kellő menyiségű csalódásokat s hazugságot keverje. Kérhetné valaki, ha ez nézetem, mért folytatom a pályát, melyen járok? S igazsága volna. Nincs is más ok, mely arra bír, hogy az élet-től egészen vissza nem vonulok, mint gyermekeim. Mig ezek magok lábaikon nem állnak, meg kell tartani állásomat, hogy ők oly magas positíoból lépjenek az életbe, minőt nekik szerezhettek. Ha ezt elértem, nem birhat semmi többé szerepem folytatására, melytől a szó szoros értelmében undorodom. Azok közé tartoztam mindég, kiknek egy pacsirta éneke száz torok éljen-rivalgásánál kedvesebb. Mert az utóbbinál alig ismerek kellemetlenebb zajt. Csak nem pirulok, ha azoknak helyeslését hallom, kiknek ítéletét anyira megvetem s kiknek jóvéleményét keresnem kell, hogy azoknak, kiket szeretek, kárt ne okozak. A magyar közmondás a katonaságot cifra nyomorúságnak nevezi, ép oly igaz lenne, ha minden

nagyobb politikai szerepet gyalázatteli dicsőségnek neveznék. Valóságos dicsőség csak kétféle van: A katonái, ki egy nagy ügyért, vagy becsületérzésből életét kockáztatja s a költőé, vagy tudósé, ki nagy eszméknek él. Kinek a tömeggel dolga van, tapsot arathat, nagy dicséreteket s hatalomban részesülhet, de való dicsőségben nem, már azért sem, mert többnyire azt nem is érdemli meg. Nincs kéz, mely az által, hogy egyesekkel (?)^a kezét szorítunk, tisztábbá válnék.

Egy tagadhatatlan, hogy ámbár egész életem a hazának vala szentelve s ámbár nem tettem soha semmit, mi irányomban bizodalmatlanságra legtávolabbról alkalmat nyújthatott volna, mégis soha popularis nem voltam. Az ok abban fekszik, mert talán senki a létezett visszaéléseket kiméletlenebbül nem támadta meg. Falujegyzőm, melyben minden előítéletek ellen harczra száltam, olyanokat is támad meg, mik egyes nemes érzelmekkel öszvekötetésben állnak s miket legalább százados megszokás sokaknak kedvesé tett. S valamint senki a gyermeknek nem veszi rossz néven, ha a fogorvos iránt nagy rokonszenvel nem viseltetik, bármennyi hálával tartoznék iránta, úgy nekem sincs panaszra okom, ha a nép nevemet halva, mindég csak a fájdalmas operationora emlékezik. Természetünket követjük mind ketten, én midőn azt, mit rosznak tarték, vassal támadtam meg, s a nép, midőn háladatosságában nem okoskodik s szeretetét azoknak adja, kik czukrot adva fogát elrontották s gyűlöletét annak, ki egy fájdalmas pillanat árán hosszú szenvedésektől mentette meg.

a) Bizonytalan olvasás.

Svábhegy, 1865. augusztus 15.

Kevés érdekesebb dolgot ismerek, mint a rögtöni változások, melyeken a közvélemény néha keresztül megy. Ily változások közönségesen olyankor történnek, midőn a közvélemény hosszabb vagy rövidebb ideig valamely véleményhez nagy megrögzöttséggel ragaszkodott. Mint másban, úgy itt a reactio soha nem marad el, s mentül szilárdabbnak látszott a köz meggyőződés, mentül legyőzhetetlenebbnek, annál tökéletesebb az átalakulás. Ugy látszik, mint ha a nép megbánná következetességét s azon áldozatokat, melyeket bizonyos elvekért hozott, bosszúságában, a) éppen az ellenkező irányra határozná magát. Nincs kiűnő egyéniség, kinek életében a virágvasárnap s a passio nem állnának közel egymáshoz s ninesen elv, melyre nézve a közvéleményben ily fluctuatiokat, vagy inkább ily tökéletes átugrásokat nem jelelhethénk ki.

Többször tapasztaltam ilyeneket életemben. Így például azon eszmékre nézve, melyek a nemesi kiváltságra nézve a hazában egykor léteztek, így akkor, midőn a municipalis rendszernek bámulata rögtön a ministerialis rendszer iránti lelkesedésre alakult át s ebből következik, menyire hasznos önző szempontból is a következetesség. Miután a közvélemény változásait előre kiszámítani nem lehet s ki ebben egyes indiciumok után indul, könnyen csalódásoknak teszi ki magát, legjobb helyben maradni. Ki türelmét nem veszítve megáll, biztos lehet, hogy a közvélemény, mely őt elhagyá, hozzá végre vissza jön.

a) Az utána következő: *félíg azért, hogy a szenvedett kárért magát regresszirozza, az eredetiben áthúzza.*

Ily átalakulás pillanatját éljük most s éppen nem fog meglepni, ha ó conservatívjeink, kik egy ideig általjános gyűlölet tárgyát képezék s kik még néhány hét előtt egészen párt nélkül álltak, néhány hét múlva többségben lesznek.

Mi az ily irányváltozásnak első jele, hogy a vélemény, melyet egy ideig senki bevallani nem mert, bátran lép fel, már itt van; a második stadium, hol egyszerre a párthivek nagy szaporodása tapasztaltatik, szinte közel áll, s még talán az országgyűlés előtt ott leszünk, hogy mi, kik elébb többségben voltunk, alig bírjuk magunkat védelmezni a sok szenvedélyes megtámadás ellen, melyre számolhatunk. Miután legalább jelen miveltségi helyzetünkben nem csak nálunk Magyarországon, de általján véve a többségnek a legfontosabb kérdésekről nincs és nem lehet véleménye, a pártok állása mindég bátorságoknak fokától függ s mint hogy az az ó conservativeknél naponta nő, nálunk fogy, könnyen meglehet, hogy maholnap kisebbségben leszünk; csak egy világos előttem s ez az, hogy ezen időszak nem tarthat sokáig.

Miután Magyarország politikai helyzete nem csak a birodalom, de egész Europa politikai helyzetével a legszorosabb öszveköttetésben áll; miután napjainkban a democratia hatalma ellentállhatatlan s pedig mind azon irányban, mely egyenlőség után törekszik, mind abban, mely az absolutismus ellen tör; s miután ó-conservativeink sem a politikai szabadságot, sem az egyenlőséget komolyan nem akarják, s nem akarhatják, — befolyások a közvéleményre csak addig tarthat, míg azt felhasználni megkísérlik s azért úgy hiszem, nyugodtan elvárhatjuk, míg

ezen aberratioknak, melyekbe a közvéleményt látjuk, természetes vége szakad.

A közmondás szerént noblesse oblige; napjainkban, midőn a democratia a nemességnek helyét foglalta el, ugyan ezt mondhatjuk a Democratiáról. Nem utasíthatja magától ez sem kötelességeit s ezek két félek: *hogyan dolgozzon s mivelje magát.* a)

Ki annak örül, hogy kitünő embernek tartatik s magában is érzi, hogy a közönséges színvonalon felül emelkedett, az ne panaszkodik a szenvedések ellen, melyeken keresztül ment. b) Valamint a gyümölcsnek egész levét nem lehet kisajtolni erős nyomás nélkül, úgy egyéniségünk nem adja ki azt, mi benne rejlik, ha a sors igen szeliden bánik vele.

Ha gazdag ember sorsa ellen panaszkodik, vagy mint egyszer Sina velem tévé, azt akarja bébizonyítani, hogy vagyonának nagysága képezi elégedetlenségének okát, bizonyosan kevés részvétre számolhat; s nem hasonlók-e a panaszok, melyeket, mióta Byron élt, minden kis poetától hallunk: hogy sorsa kegyetlenségében őt oly nagyon kitünőnek tette. Hogy a nagy szellemi tehetség ép úgy, mint a nagy vagyon, bizonyos bajjal jár, az kétségtelen, de ép oly kétségtelen az is, hogy a kettő között szellemi tulajdonunk sokkal több élvezetet ad, mert a vagyon végre is csak anyagi élvezeteinket nevelheti s ezek, csak egy gyomrunk s két lábunk lévén s így csak egyszer ebédelhethetvén s egy lovon lovagolhatván, korlátooltabbak. Hanem azért is, mert a gazdagságnak fő élvez-

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Ez után a következő áthúzott mondatföredék olvasható: Csak midőn (ha) minden tehetségeink[et] kimiveljük; áthúzva: kimivelletnek.

zete az, hogy azt bőkezűen eloszthatjuk s a legpazarabb Croesus nem szórhatja kincseit anyiaknak, mint egy valóban kitűnő szellem.

1865. augusztus 21.

Tegnap volt nálam ebédre Liszt.¹ Leányával Bulownéval² jött, papi köntösben. Délután Jolánnal Figáro nyitányát játszotta el négy kézre, később a legnagyobb szíveséggel több concert darabot, közötté a Magyar Rapsodiát, melyet tőle 25 év előtt Pozsonyban hallottam. Körülbelül^a úgy, mint akkor, csak hogy én a darabnak, s ő a bámulásnak, melyre ropant ügyessége a halgatókat elragadta, kevesebb élvezetet találtunk. Anyi időt töltöttünk ifjabb napjainkban egymással, hogy ámbár soha intimitásban nem éltünk, Lisztnek viszontlátása nekem ép anyi emlékeket ébresztett, mint ha régi baráttal találkoztam volna. Ő egészen azzá lett, mint akkor gondolám. Kevés embert ismerek, ki kevésbé változott. A zeneszerzői ambitio már akkor is élt benne s nemesebb természete ellentállt a concertistaság aljas professiójának s nem vezette őt oda, hogy haszonlesővé váljék s így ő most is anyi jövedelmek után úgy látszik, szegény maradt. Valjon mit gondol ő felőlem? Tulajdonkép ugyan azt mondhatná. Egy bizonyos rokonság van köztünk. Törekedtünk mind ketten s egy bizonyos hírességet szereztünk magunknak, de azt, ami után törekedtünk s mit fiatal napjaink-

a) Az utána következő: *épen* az eredetiben áthúzva.

¹ L. az 1865. aug. 13-i feljegyzést.

² Bülow János és felesége 1865. aug. 10-én érkeztek Pestre. (Pesti Hírnök, 1865. aug. 10.)

ban reménylettünk is, egyikünk sem érte el s talán épen legnemesebb tulajdonaink miatt.

Az Idők tanúja¹ egy cikkben jósolja, hogy ha a ministerialis felelőségre nézve előbbi nézeteimnél maradok, a jövő ország gyűlésen kevés pártolásra számolhatok. Soha nem kerestem ambitiomat abban, hogy ott álljak, hol a legtöbbekkel együtt vagyok, hanem inkább abban, hogy azon helyet jeleljem ki, hová később valamenyien eljutnak szeddig sokban sikerült. A Neue Freie Presse ellenben nagyon megboszankodva a német kérdésről irt cikkelyemen, következetlenséget hány szememre. Egy bizonyos, hogy kinek a közönséggel dolga van, végre nagy megvetéshez szokik a közvélemény s főkép azok előtt, kik azt vezetik.

1865. augusztus 27.

Ma jött Trefort Bécsből, úgy írja le a helyzetet, mint képzelém. Magyar kormányunk nem tudja, mit akar, vagy inkább, nem meri kimondani s így a lehetőségig halogat minden határozott lépést. Az osztrák ministeriumnak nincs semmi alapja a népben s a császár, kinek akaratán fordul meg minden, nem tud akarni. Világos előtttem, hogy a zavar minden tekintetben, még mi a finacziákat illeti is, naponként nagyobb lesz s hogy az ezen uton tisztába nem is jöhet. A kiegyenlítést a birodalom két fele között legjobban maga a fejdelem vezethetné. Éppen nehéz pillanatokban még középszerű egyénység is többet tehet, mint a legkitünőbb parlamentaris testületek,

¹ 1860-ban alapította Lonkay Antal; kath. jellegű napilap volt. 1870-ben összeolvadt Török János Pesti Hírnökével Magyar Állam címen.

de minthogy ily egyénységünk nincs, végre is szükséges leend, hogy az országok képviselői vegyék kezükbe saját ügyeiket s e részben nem anyira az érdekek, mint inkább az előítéletek ellentétbe a) állutunkban.

A németek fejekbe verték, hogy a birodalom egysege nélkül nem állhatnak fel; mi, hogy minden érintkezés absorbtiohoz vezet s míg ezen előítéletet nem győzzük le, nem haladhatunk egy lépést.

Mi minket illet, felfogásunk igazán bámulatos. Civilisationk mindég több érintkezéshez vezet. Mentül inkább haladunk, annál lehetetlenebbé válik minden elszigeteltség. Egészen külön állt körök mind inkább érintkeznek, idegen nemzetek, ellenséges államok közös érdekek után fáradnak. Az egész civilisált világ egy bizonyos tekintetben egynek tekinti magát s mi elismerve, hogy a birodalom másik felével közös érdekeink vannak, ezekről közösen tanácskozni nem akarunk s inkább a királyi hatalomra akarjuk bízni e tárgyakat, mint hogy azokat magunk intézzük el s így legfontosabb érdekeinket biztosítsuk. Valjon feltehető-e, hogy D[eák] s mások bona fide járnak el, s nem aljas népszerűség lesésből?

1865. augusztus 28.

Nagy részben azért kezdtem lapomat, hogy családomnak naponként szaporodó költségeit fedezzem.¹ Enyiben úgy látszik, a kísérlet csalódással fog végződni, de anyival nagyobb az eredmény tapasztalá-

a) *Ellentéte* helyett.

¹ L. erre vonatkozólag az 1865. ápr. 15-i, ápr. 18-i s főleg május 31-i feljegyzéseket.

sokban. 52 éves vagyok s harmincz évnél tovább foglalkozom politikával, de azt, hogy Deák, Kemény s a többiek így fogják viselni magukat irányomban, nem tettem fel s nem gondolám, hogy ha a lehető legolcsóbb áron jó lapot adok ki, melyben hetenként két czikk jelenik meg, tölem, csak 1200 előfizetőm lesz. Ha ezeknek felét azokra veszük, kik azért fizettek elé, mert minden lapot tartanak, vagy mert az enyimtől botrányos czivódásokat vártak, ez körülbelül azoknak száma, kik szintén 35 évig az irodalom s politika mezején tevékeny voltam, személyem iránt érdeklél viseltetnek.

Az eredmény nem fényes, de legalább azon vigasztalást adja, hogy ha ma meghalok, sokaknak voltam adóssa életemben, de hazámnak nem. Ez nem hitelezett s nem is találja szükségesnek, hogy hosszú fáradozásaimat bár mi csekélyen jutalmazza. Végre egyre megy. Ha életemet vagyron szerzésre fordítottam volna, koromban s beteges állapotomban csak azon élvezetem maradna, hogy szép nagy testamentumot csinálhatok. Most fáradozásaim jutalmául azt vehetem, hogy ha majd meghalok, egy szép temetést rendeztem a pesti utcaközönség élvezetére s keresetet azoknak, kik gyász zászlókkal s fekete fátyollal kereskednek s ez körülbelül egyre megy, s ha nem is. Ha bélátom, hogy azon helyzetben, melybe a sors állított s azon tehetségekkel, melyekkel megajándékozott, életemben több boldog órát szerezhettem volna magamnak, egy kétségtelen, hogy nem szenvedtem semmit s nem nélkülöztem, minek nem én magam lettem volna oka. Ki magassabban akart állni másoknál, nem panaszkodhatik, hogy magányossan áll s ki szegény legény létére a családi élet boldogságát

akarta biztosítani magának, egy kis számítás után beláthatja, hogy ezen élvezet felülhaladja erszényét s hogy homloka izadságával, minden nyugott percz feláldozásával, s keserű napok s évekkel kell megfizetni a boldog órákat, melyeket élvez. Ez mind a dolgok természetében fekszik s ha életem nem könnyű, legalább csak magam ellen panáskodhatom s magának, bármennyit ártott is, mindenki végre meg szokott bocsátani.

Mentül idősebb leszek, annál több vigasztalásra van szükségem, de annál többet is találok, főként abban, hogy saját helyzetemet másokéval össze hasonlítom. Philosophiára van szüksége mindenikünknek, de ez csak anyiban használ, amenyiben azt, mint a ruhát, saját számunkra készítjük s én az enyimmel rég tisztába vagyok s ennek rövid resultátuma a következő: Hogy vizatekintve multomra s eszem és jellemem tulajdonaira, sok hibát követtem el, melynek nem tapasztaltam rossz következéseit és sok hiányt ismerek magamon, melyet senki nem említ; de hogy nem szenvedtem s nem szenvedek semmit, mit nem saját tetteim által idéztem elé s bár mi csekély népszerűségem, még is jobb hírben állok, mint valószínűleg érdemlem. És hogy helyzetem igen sok másokéhoz hasonlítva még felette kedvező s hogy az emberek nagy többségével cserélni nem akarnék.

Igy tehát semmi ok a panaszra. Dolgozzunk tovább.

1865. augusztus 31.

Reggel dolgoztam, azután sokáig sétáltam az erdőben Jolán leányommal, később fiammal. Sok nehéz megpróbáltatáson mentem keresztül életemben, de gyermekeimben az Isten megáldott. Testben, lélekben épek s ha sorsok csak kissé kedvez, fiamra szép, leányaimra kellemes jövő vár. Az arra látszik teremtvé, hogy a világon kitűnő helyet foglaljon el, ezek arra, hogy ha becsületes fért^{a)} kapnak, azt boldogítsák. Csak azt engedje elérni istenem, hogy azt láthassam s nem panaszkodom sorsom ellen, bár menyi keserű tapasztalásokon vezetett keresztül. Kevés ember élt boldogabb gyermek éveket. Azon ritka szerencsében részesültem, hogy nemes, istenfélő s szeretetre méltó emberek között éltem csak nem 20 éves koromig. E derült korány után tikkasztó órák jöttek. Láthatárom elborult és nehéz vész fellegek vonultak el fejem felett, de mit bánom, ha az alkony ismét szép leendő életem napja, mint midőn emelkedett, úgy tiszta körben száll nyugodni. Nem éltem-e szép napot s a vészek órái nem voltak-e szükségesek, hogy az életet és saját lényemet egészen ismerni tanuljam. S nem ez-e egyik legfőbb feladásunk?

Ha létünk nem a vak természeti erőknél eredménye s nem a véletlen, hanem mint szívünk hinni kényszerít, egy végzetlenül nagy s kegyes lény kormányozza lépteinket, életünk célját csak abban kereshetjük, hogy mentül tökéletesbéké váljunk, hogy, mint Góthe mondja, egyéniségünknek piramisát mentül magasabbra emeljük s valjon emelkedhe-

a) Így.

tünk-e szenvedések nélkül? Nem vágyódik ki s azért nem feszíti meg senki erejét, hogy a mindennapiasság körén túl lépjen ki, magát itt mindég jól érezi. Minden magasabb aspirationnak alapja csak az, mert helyzetünkkel nem elégszünk meg. a)

1865 szeptember 3.

53-ik születésnapomat ünnepli az ég, mely szürke felhőkbe öltözött, a szél, mely szomorú nótát dudol s az egész természet, mely az idei őszi köntösét korábban ölté magára, hogy a sárga lomb s elszáradt pázsit érzéseimmel öszhangzásban legyen. Nap folytán a szokásos gratulatiok jönnek s az ajándék szomorú gondolataim, azon időkre, midőn e napot még más-kép ültem meg s az legalább közelebb körömben valóságos ünnep vala, s azokra, midőn látköröm még inkább elborul s még magányosabban fogom érezni magamat.

Ötvenkét esztendeig éltem, fáradtam ezen egész idő alatt, hogy a képességet, melyet isten adott, ki-míveljem s köz haszonra fordítsam s nem értem el semmit, sem hazámnak, sem családomnak, sem magamnak. Dolgoznom kell szakadatlanul, fáradsággal csak hogy anyit szerezzek, menyit arra szükséges, hogy családomat tisztességesen feltartsam s mind e fáradságom valószínűleg nem elég, mert hisz a kö-zönséget, úgy látszik, nem érdeklik dolgozataim s azok, kik barátjaimnak nevezik magokat s kiknek

a) A mondat eredetileg így hangzott: „Valjon kivágyódunk-e, valjon megfeszítjük-e erőinket, hogy a mindennapiasság köréből ki-lépjünk, ha itt mindég jól érezzük magunkat s minden magasabb aspirationnak nem az-e alapja, mert helyzetünkkel elégtelenek va-gyunk.“ Az átjavított szöveget fentadtuk.

egész életemben szolgáltam, kik közül többen állásukat egészen nekem köszönik, nem csak nem támogatnak, sőt mindent tesznek, hogy lapom, melytől bizonyos mértékben materialis existenciám függ, ne sikerüljön. Nem vidító gondolatok ezek s a multban nincs semmi, mi a jövőre reményekkel tölthetne, de nem fogok lemondani a küzdelemről. Baj között, de becsületben éltem eddig s így akarom folytatni, hogy gyermekeimnek legalább egy egészen nemes ügyeknek szentelt életnek példáját s egy tiszta nevet hagyassak egyedüli örökségül. Mi az embernek feladása a világon, nem tudom, de hogy nem a gyönyörűség, arról meg vagyok győződve s azért mért küzdjünk oly célért, melyről tudjuk, hogy elérhetetlen s mért fáradjunk dicsőség után, mely nagy részben szinte a szerencsétől függ s olyanoktól osztatik, kiknek józan ítéletek sincs. Egy van, mi csak tőlünk függ: saját tökéletesítésünk; dolgozzunk ezen s bizzuk a többit a gondviselésre.

Communismus. a)

Azt nem tagadhatja senki, hogy azon cél, melyet minden socialisticus iskolák kitűznek, szép és nemes és csak a korlátoltság teheti fel: azok, kik tanaikat hirdetik, csak ámítani akarnak. Mint minden nagyobb mozgalomnál, úgy a communismusnál is, igen nagy azoknak száma, kik csak meggyőződésüket követik s a legnemesebb célokból indulnak ki. E tanok hibája nem a célban, s nem is azon aljas motívumokban kereshető, melyeket követőiknél találunk.

Egészen helyes nézet, hogy a polgári társaságnak legmagasabb célját csak a lehető legnagyobb szám

a) Az eredetiben aláhúзва.

anyagi jólétének s szellemi kifejlődésének biztosításában kereshetjük. Helyes az is, hogy a polgári társaság, midőn e czél után fárad, az egyeseknek érdekeit nem veheti tekintetbe és szabadságát korlátozhatja, jóléteket csökkentheti, ha a nagy többségnek jóléte és szabadsága más uton el nem érhető. A polgári társasságnak tehát telyes joga van a kormánynak s közigazgatásnak azon formáit állapítani meg, melyek e czél elérésére legalkalmasabbak s korlátozni, sőt megszüntetni az egyesnek minden jogát, mely evvel ellenkezésbe jön s ha valaki mondaná, hogy a polgári társasság jogkörét ennél a communismus sem szabhatja tágabban s hogy e szerint a birtokjog sem biztos, csak azt mondhatjuk mentségünkül, hogy miolta a népsouverenitás eszméje elfogadtatott, gyakorlatilag ezen elvek alkalmaztatnak minden államban s hogy az állam, az az democraticus államokban a többség érdekeivel szemközt az egyesnek bár mily történelmi alapon nyugvó jogai, birtokjoguk, sőt személyes szabadságuk nem kíméltetik sehol. Bizonyság erre minden személyes és családi kiváltságok megszüntetése, az ugynevezett feudális és uri jogok megszüntetése, melyek között a nagyobb rész és minden esetre a dézsma s ehhez hasonló, valóságos birtokjogot képeztek; bizonyság végre a katonai conscriptio, mely az állam érdekében csaknem Europa minden országaiban béhozott s minden kérdésen kívül a személyes szabadságnak legnagyobb megszorítását foglalja magában.

De ha a communismusnak ezen alapelveit elfogadjuk s elismerjük azt, hogy az egyényi szabadságnak mind azon megszorításai[t], melyeket az ujjabb tanok kívánnak s a birtokjognak telyes megszünte-

tését jogosnak ismerjük, ha az állam polgároknak legnagyobb számának anyagi jóléte s szellemi emelkedése azt kívánja, — kétségtelenül állni kell ezen elveknek akkor is, ha azokra az állam jelen szerkezete s az egyényi birtok mellett hivatkozunk.

Tagadhatatlan, hogy miután az egyények között testi és szellemi képességeik s birtokuk s műveltségük által nagy különbségek léteznek, az egyényi szabadság, melyet az állam mindenkinek biztosít, egyesekre nézve káros következtetéseket von maga után. Tagadhatatlan, hogy a szabadság, mely mindenkinek adott, egyeseknek elnyomásához, a gyengébb s tudatlanabbnak az erősebb s műveltebb által kizsákmányoltatásához vezet s hogy az által, hogy minden föld egyesek birtoka, azok, kiknek ily birtok nem jutott, a jólét egyik fölényezőjéből záratnak ki.

Bajokkal s szenvedésekkel jár a jelen rendszer feltartása is, melyek csak azt bizonyítják, hogy bármit tegyünk, e világot menyek országává alakítanunk nem lehet; a kérdés csak az, valjon a jelen rendszer, mely az egyényi szabadság és birtok fenntartásán alapszik, vagy azon organismusok béhozása, melyeket az új iskola ajánl, biztosítja-e a nagyobb számnak anyagi és szellemi jólétét.

A kérdés nem elvek, hanem az elvek practicus alkalmazásának kérdése s így véve fel s ha okoskodásainkat nem feltevésekre, hanem tapasztalásokra alapítjuk, nem oly nehezen megfejtethető, mint első tekintetre látszik. A polgárok legnagyobb számának anyagi jóléte azon tárgyaknak bőségétől függ, melyek jólétekre szükségesek; ezen tárgyaknak észszerű felosztásától s használatától. E bőségnek egyik factora, hogy a lehetőségig legtöbb munka legcélszerűen

szerűebben fordítassék ezen tárgyak előállítására. Mi erősebb indok a munkához: a birtok vágy, vagy a kormány hatalma. Mikor osztatik el jobban s igazságosabban a szerzemény, akkor, ha minden munkás fáradságának gyümölcseit élvezzi, vagy ha azt egy felsőbb hatóság osztja el.

Az egész kérdés ebben fekszik.

Soha Baco,¹ Milton,² vagy Newtont³ oly tisztelőknak serege nem fogott körül, minőt Jonson⁴ körül látunk, soha e valóban nagy férfiak beszélgetései nem fogadtatattak anyi tisztelettel, mint a híres Lexicographnak minden szava. Ennek magyarázata éppen Johnson közepszerűségében fekszik. Nagynak az emberek csak azt ismerik el, mihez egy bizonyos közelségben érzik magukat. Az emberek nagy részére éppen a közepszerűség bir a legnagyobb vonzó erővel.

Szent Tornyá, 1865. szeptember 5. a)

Ma érkeztem meg itt. Dolgoztam a megyei rendszeren.⁵ Egyébiránt ha egy helyről a másakra megyek, mindég egy ideig tart, míg rendesen dolgozni tudok. Talán soha nem jut több új dolog eszembe,

a) Az alábbi feljegyzéseket tartalmazó jegyzőkönyv eredetije a M. Nemzeti Múzeum kéziratárában, 767. oct. Hung. 4.

¹ Baconra l. az 1864. augusztus 8-i feljegyzés előtti jegyzetét.

² John Milton (1608—1674) angol költő.

³ Newton (1642—1727) angol természettudós.

⁴ Johnson Sámuel (1709—1784) *The Encyclopaedia Britannica* XV. 463. sz.)

⁵ A „Helyhatósági szerkezetünk“ c. alatt megjelent cikksorozatról van szó, mely a Politikai. Hetilap 1865. szept. 11-i számától fogva jelent meg. (Voinovich Géza jegyzete: Br. Eötvös József összes munkái, XVII. 363.)

de éppen azért nem tudok rendesen formulázni semmit. Holnap akarok fogni Szalay Parentatiojához.¹

Svábhegy, 1865. okt. 2.

Tegnap tartottam beszédemet budai választóimhoz.² Egy óránál tovább tartott s több érdekléssel fogadták, mint reménylém. Meggyőződéseim szerint e beszéd nem fog hatás nélkül maradni a Lajtán túl. Részemről tisztán kimondottam oly dolgokat, miket hazánkban kimondani nem mernek s így valószínűleg népszerűségemet rontottam meg, de kötelességet teljesítettem s azért meg vagyok elégedve magammal. A hatásról még mit sem tudok, úgy látszik, sokan rosszul érték nyíltságomat, de amit mondtam, azért meg fogja tenni hatását. Ma szóltam magam hoszasan Deákkal, ki tegnap jött. Ugy látszik, osztja nézeteimet. Ha ez igaz, akkor bátran megyek az országgyűlés elébe. Szívesen átengedem a dicsőséget, csak azon eszmék támogatása által érje el, melyeket én az egyedül helyeseknek tartok.

Svábhegy, 1865. október 10.

Csak nem minden fontos kérdésre nézve szóltam Deákkal; kivétel nélkül mindenben megegyezünk, vagy ahol vélemény különbségek léteznek, ez oly kérdésekben van, hol véglegesen elhatározott nézete egyikünknek sincs, mert ilyet csak akkor állithatunk fel, ha majd az állást, melyet Austria irányunkban elfoglal, ismerjük.

¹ Elmondta a M. Tud. Akadémia 1865. dec. 11-i ülésén.

² Röviden tárgyalja *Ferenczi Z.*: 249.

Igy állván a dolgok, minden attól függ, hogy e kevés különbséget, mely nézeteinkben talán létezik, vagy később egyes mellékes kérdéseknél kifejlődhetnék, ne hagyjuk felhasználni elleneink által arra, hogy közöttünk szakadást idézzenek elő. D[eák] maga visele[te] irányomban nem szivélyes, sőt éppen ellenkező. Mondják, hogy népszerűségét félti tőlem s csaknem hinni kezdem, miután elhidegülésének irányomban más okát nem látom. Ingerlékeny természetem mellett vigyáznom kell, hogy magamat el ne ragadtassam, vigyáznom arra is, nehogy azok, kik Deáknál jobban szeretnek, az által, hogy dicsérnek, helyzetemet még inkább rontsák. De el vagyok határozva, hogy tenni s tünni fogok mindent, csak hogy a jó alkalmat, mely hazánknak nyílt, felhasználhassuk. Ugy is mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz.

Valamint ott, hol a nap lenyugszik, pirosság borul el a láthatáron, vagy ha egy kitűnő ember sirjába száll, a kör, melyben élt, pirulhatna el.

Magasztalnak, ^{a)} hogy oly gazdag vagyok reflexiókban. Ez körülbelül ép olyan, mint ha valaki az őszt a száraz levelekért dicsérné, melyek lábai alatt csörögnek, midőn az erdőn átmegy. Mind ezen levelek egykor zölden fügtek az ágakon, s a tömeg, mely a fa alján összevegyült, csak azt mutatja, menyit vett egykori díszéből.

Iskola törvény. ^{b)}

A kötelesség, mely az államot polgárainak neveltetésére nézve illeti, hasonló minden egyéb köteles-

a) Eredetileg, de utóbb áthúzva: *irigylenek*.

b) Az eredetiben aláhúzva.

ségeihez. Az állam nem vállalhatja magára a kötelezetséget, hogy a polgároknak az anyagi és szellemi javakat megszerezze; feladása csak az, hogy e javak megszerzését az egyesnek lehetővé tegye. E szerint a nevelés dolgában:

Első kötelessége az államnak elhárítani azon akadályokat, melyek az egyeseknek gyermekeik jó nevelésében útjában állnak. *A második,*^{a)} gondoskodni arról, hogy a menyiben az egyesek ereje nem elégséges, hogy a gyermekek jó nevelését biztosítsa, gondoskodni oly intézetekről, melyekben mindenki gyermekeit neveltethesse. Mint semmi másban, úgy a nevelésben az állam nem pótolhatja az egyének tevékenységét. Nagy államainkban a centralisatio, mint másban, úgy a nevelésben, kivihetetlen és káros és egyedüli eredménye csak az lehet, hogy az állam hatalma a legfontosabb érdekek feláldozásával neveltessék.

Az állam feladása a nevelés dolgában, mint mindenben: biztosítani az egyéni szabadságot, de biztosítani azt mindenkinek, a legszegényebbnek szint-
 úgy, mint a gazdagoknak. Ezen elvekből kiindulva, azon nagy kérdésekre nézve, melyek a nevelés ügyében előfordulnak, nem lehet kétségünk.

1. kérdés:^{b)} vajon a nevelési szabadság elvét terjeszthetjük-e anyira, hogy az egyes vallás felekezetek vezessék a nevelést. Felfogásom szerint erről nem lehet kétségünk. Miután a nevelési szabadság elvéből indulva ki, a polgároknak azon jogát kétségbe vonni nem lehet, hogy a nevelés eszközlésére tár-

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

sasságokat alakítsanak, a legnagyobb következetlenség e jogot éppen a valás felekezeteknek megtagadni, az az azon társasságnak, mely[n]ek ez feladása. A vallás felekezeteknek jogai e részben csak anyiban szoríthatnak meg, amennyiben az egyes felekezet az egyes polgároknak szabadságát korlátozná. Vagy a menyiben e felekezetnek jogai egy osztály (a clerus) által monopolisáltatnának.

Az egyetlen megszorítás, melyet az állam a catholicus egyház irányában gyakorolhat, abban áll, hogy követelje, hogy a catholicusok, kiket nevelés dolgában ugyan azon szabadság illet meg, mint más confessiokat, velek egy térre lépjenek, az az, hogy a catholicusok nevében a nevelésre való befolyást ne kizárólag a clerus követelje magának, hanem e részben a catholicus népnek ugyan azon befolyást engedje meg, melyet más confessio ezen ügyre gyakorolnak.

Gyakorlat neveli erőnket, de csak olyan, melyet megerőltetés nélkül folytathatunk. Minden, mi erőnket felülmulja, fáraszt s végre gyengít s ez áll nem csak testi, de szellemi képességeinkről is.

Ha Austria történetét e században végig nézzük, csak nem meglepő, hogy ily hosszú idő s a világ legnagyobb eseményei alatt oly kevés kitűnő egyénység fejlődött ki. Öszvehasonlítva Poroszországgal, Austria története az ugy nevezett szabadítási harczok korszakában leverőleg szegény. Anyiak közül, kik akkor a legnagyobb színpadon működtek, nincs egy, ki a nép emlékében élne, sőt ki arra érdemes volna, hogy a nép emlékében fenmaradjon, egyes törzstisztek, vagy kapitányok kivételével, kik ezre-

dek, vagy századok élén vitézkedtek s kik mint Simonyi,¹ a katonai bátorság mintáinak tekinthetők.

E tüneménynek oka kétségtelenül az, mert Austriában nincs, sőt nem lehet patriotismus s ez onnan van, mert a birodalom két heterogen részből alakítva össze, mai napig nem a történetből fejlődött valóság, hanem csak egy fogalom, mely a nép öntudatába nem ment át s innen van, hogy a dualismus, mely látszólag a birodalom gyengítéséhez vezet, azt inkább erősíti, mert azon hazafiúi erények, melyek minden államnak fő támaszát képezik, csak ez által válnak lehetségesé.

Visszatérek ahhoz, honnan kiindultam. Nagy feladás előtt állunk és soha talán több s nagyobb érdek nem fügtek a magyar törvényhozás határozataitól. Hazánk enyi szenvedés után helyzetének javulását működéseinktől várja, a birodalom jövője részben határozatainktól függ, s kétségtelen, hogy az irány, melyet követünk, határozni fog Europa ezen részében az alkotmányos szabadság kérdése felett is s nem lehet senki, ki a nagy morális felelőséget nem érzene, mely rajtunk fekszik, kiket a nemzet e válságos pillanatban képviselőinek választott; de éppen ez teszi kötelességünké, hogy kettős ovatossággal járjunk el s ne személyes kívánatainkat, nem a pillanat érdekeit, vagy érzelmeit, de mindenek előtt kötelességeinket tartsuk szemünk előtt.

Meg engedem, hogy sok kérdés, melytől a birodalomnak jövője függ, könnyebben oldathatnék meg, ha törvényeinkhez s azon formákhoz, melyeket azok

¹ Simonyi József (1777—1837) híres huszárezredes. („Simonyi öbester.“)

megalapítottak, kevésbé ragaszkodunk s hogy bajainkból, melyek sokszor csak nem elviselhetetleneknek látszanak, így könnyebben segíthetnénk; de mint-hogy mi a birodalmat nem csak pillanatnyi nehézségeiből kibontani, de miután azt állandóan megalapítani akarjuk, s feladásunk nem az, hogy a jelent türethetőbbé tegyük, de az, hogy hazánk jövőjét biztosítsuk, mi a jövőnek épületjét csak azon alapokra rakhatjuk le, melyeknek biztosságát az idő békabizonyította s ha ezen eljárásért avval vádoltatunk, hogy az új kor nagy eszméit ódonságoknak áldozzuk fel s önösségünkben az öszbirodalom érdekeit kellőleg nem méltányoljuk, mi csak avval válaszolhatunk, hogy az öszbirodalom érdekeit más úton elősegíteni nem tudjuk, mint midőn mindenek előtt annak azon részének érdekeit tartjuk szemünk előtt, melyet a törvényhozás képvisel.

Törekvéseink, melyeknek czélja, hogy a Magyar állam, mely a *sanctio pragmatica* értelmében a fel-séges uralkodóház más birtokaival feloszthatatlan s elválaszthatatlan kapcsolatban állván, az öszbirodalomnak felét képezi, hogy a magyar állam törvényes függetlenségében megtartassék, hogy a magyar nemzet a beolvadástól biztositassék, a szilárdság, melyel megálva helyünkön, a velünk ellenkező iránynak meghajolni nem akarunk, talán kellemetlenek lehetnek, de a birodalom hatalmi állását nem fogják veszélyeztetni, melynek zászlai soha büszkébben nem lobogtak, mint ha a magyar nép az öszbirodalom jelképe: a kétfejű sas egyik felében a turulra ismer, mely alatt ősei a hont elfoglalák.

Nagy nehézségek állnak előttünk, de teljes meggyőződésem, hogy az előttünk fekvő nagy nehézség-

gek csak így győzethetnek le s hogy azok ezen úton, ha bár sok fáradsággal, le fognak győzetni.

Egy bizonyos, hogy egy ily heterogen elemekből álló állam, minő birodalmunk, a mivelődés azon fokára emelkedve, melyen a despotia lehetetlen, csak a szabadság által tartathatik együtt s hogy más részről az öszbirodalom minden népeinek szabadságát csak az öszbirodalom hatalma biztosíthatja; a fejdelem, ki, — mire a történetben kevés példát találunk, birodalmának érdekében ön maga szólítja fel népeit, hogy az alkotmányos szabadság megállapításában vele kezdet fogjanak s a népek, melyek a birodalom fentartására véreket áldozák, egyiránt érzik azt s így a formák fel fognak találtatni, melyek alatt e kettőscél, mely csak együtt érethetik el s mely után törekszünk, el fog éretni s e nemzet, mely a legnehezebb környülmények között meghajolni nem szokott, de éppen ezért a birodalomnak többször támaszul szolgált.

Korunkban két irányt jelölhetünk ki. Az első, mely a különböző államok között fenállt válaszfalak lerontásához vezet s a világ mivelt népeit mind inkább egy egységé alkotja; könnyített közlekedéseink, a szabad kereskedés és minden, mi financiai és nemzetgazdasági viszonyainkal öszve függ, ezen irányt segíti elé. A másik az individualitásnak önérzete s az önzés, mely a szabadságnak következése. E két irány egyiránt a hazafiúi érzéssel áll ellentétben, úgy hogy a legnagyobb biztossággal előre látható, hogy azon tulajdonok között, melyek a multban az emberiség kifejlődésére nagy befolyást gyakoroltak, egy sem fog eltűnni előbb, mint a hazafiság. Kétségtelen, hogy ez által is a kereszténység

egyik eszméje telyesül, mely első fellépésétől az ókor egyik leghatalmasabb érzelmével, a patriotismussal lépett ellentétbe.

De valjon az erényt mi fogja pótolni?

Vigyázzon mindenki magára, mielőtt meghajlik: nehéz felegyenesedni.

A monarchiának nincs veszélyesebb pillanata, mint midőn a fejdelem, ki hatalmát eddig a félelemre alapítá, e helyet a népek szeretetére akar támaszkodni. A nimbus, mely a zsarnokot kérlelhetetlensége miatt környezi, hamar enyészik el, de csak ritkán lép a szeretet helyébe.

Udvaroknál az önmegalázásnak formái oly anyira a felvett szokáshoz tartoznak, hogy ki azokat utánozni nem akarja, nevetségesé teszi magát s ez éppen az udvari élet veszélye.

1866. márczius 15.

Beszélik a Császárról, hogy egész bizodalmát oly kizárólag adja egyeseknek, hogy míg az tart, vakon követi azoknak tanácsát. Így volt ez maga idejében Bach¹ és Smerling² alatt, így van az most Esterházyval.³ Meg kell vallani, hogy erre nézve Ő Felsége s a magyar nemzet között nagy rokonság létezik. Ez is ily abszolút uralmat engedne maga felett egyeseknek. Volt kora Széchényinek, ámbár az soha ily abszolút favoritaságra nem emelkedett, volt később

¹ Br. Bach Sándor (1813—1893) osztrák politikus, a Schwarzenberg-kormány belügyminisztere.

² Schmerling Antal államminiszter.

³ Gr. Esterházy Móric tárcanélküli miniszter Schmerling és gr. Belcredi kormányában. Jellemzése *Friedjung*nál: Harcz a német hegemóniáért. I. (Budapest, 1902.) 147—151.

Kossuthnak s van most Deáknak, s lesz valószínűleg másoknak ily időszaka, valamint a nemzetnél, úgy a császárnál. S ha e kettőnek szerelme egyszer egyben központosul, vagy ha a nemzet véletlenül valóban kitünő államférfiba szeretne, viszonyaink egy időre igen kedvező állapotba jöhetnének, — de bizonyosan csak egy időre. Mert a nemzetnek ezen telyes magát átadása, a lemondás még a független gondolkozásról is, valószínűleg korlátoltságnak, de minden esetre rendkívüli tunyaságnak jele s így naponként inkább félni kezdek, hogy bár mi kedvező helyzetbe jussunk is, a nemzetben hiányzanak a tulajdonok, melyek annak megtartására elkerülhetetlenek lennének.

1866. márczius 16.

Egyet megtanultam tapasztalásaimból, azt, hogy nagy eszű s tudományú emberek soha a politika mezéjén nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első percz mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak s azt mozgásba hozzák, vagy kik, mint Deák, eléggé korlátoltak, hogy nézeteikhez makacson ragaszkodjanak, még részleteikben is s kik a népet hasonló kitartásra bírják. Csak szenvedély és mozdulatlanság bir hatással a népre; baj csak az, hogy okos emberek soha nem tudják bélátni, miként menyivel kitünőbbek, annál kevesebbet hathatnak. Nékik is meg van befolyásuk, de csak ha a nép az általok hirdetett eszméket végre megérti, az az egy fél századdal haláluk után.

1866. márczius 18.

Tegnap indult meg az iparegyesület;¹ ma választattam az Akadémia elnökének.² Van tér hasznos tevékenységre, csak erő legyen.

Semmi nem fejleszti ki gyengességünket inkább, mint ha hatalomhoz jutunk.

Egyet a legokosabb emberek kifelejtenek számlásaiknál, azt, hogy másoknak kevesebb eszköz van s hogy ezért oly okok, melyek előttök megezáfolhatatlanoknak látszanak, a nagy közönségre nincsenek semmi hatással. Hasonló tévedésbe esnek néha becsületes emberek is. A világ első szónoka csak úgy hathat közönségére, ha oly nyelven szól, melyet halgatói megértenek.

Saját egyéniségünk azon mérték, mely szerint minden egyebet megítélünk; igen természetes, ha az, ki ezt a valónál többre veszi, minden egyebet a valónál kevesebbre becsül. Napoleon nagy megvetéssel szólt az ideologokról és helyesen. Oly emberek, kik bizonyos eszméknek, vagy szavaknak, melyek az emberek többségénél az eszméket pótolják, keleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanak, nem használhatók a practicus életben. De van az ideológiának egy más neme, mely napjainkban közönségesebb s ez azoké, kik az érdekeknek befolyását tulbecsülik s az érzések és szenvedélyek hatalmát ignorálva az eshetőségeket úgy ítélik meg, mint ha minden ember mindent, a mit tesz, csak számolva tenné s ezek bizonyosan ép oly haszonvehetetlenek. Plato azon óhaját

¹ L. az 1864. szept. 21-i feljegyzést.

² Gr. Dessewffy Emil után, aki 1835—1866. volt az Akadémia elnöke.

fejezé ki, hogy az államokat bölcsek kormányozzák; napjainkban a böll]csek helyett sokan talán derék nemzetgazdászokat óhajtanának e czélra, de én meg vagyok győződve, hogy azok s ezek e czélra egyiránt alkalmatlanok. Nem kormányozhatja senki az embereket, ki azoknak érzéseiben és szenvedélyeiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik s az ugy nevezet nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött, s kik mint az általános tévedésnek vagy korlátoltságnak képviselői léptek fel. A tömeg szívesen vezetteti magát, sőt mindég vezetőt keres, de csak azon irányban, melyben megindult. A vezető gyorsíthatja, vagy mérsékelheti haladását, sőt lassanként megváltoztathatja irányát, de csak a menyiben e szándékot követői előtt eltakarhatja. Ki erre elég ildomossággal nem bír, az járjon magányosan. Szabadon követni meggyőződésünket teteinkben s minden nyilatkozatainkban a legfőbb élvezet, melyet a férfi az életben találhat, de az ár, melyért ezt elérhetjük az, hogy a tömeg tapsairól s azon hatalomról, melyet sokaknak egyetértése ad, le tudjunk mondani. Valóban szabad s egyszersmint hatalmas is nem lehet senki e világon.

Semmi nem veszélyesebb oly embereknek, kik kitünő helyzetet foglalnak el, mint midőn a nép csatlódásában, mely őket nagyoknak, csalhatatlanoknak hirdeti, végre magok is részt vesznek. Kevesen vannak, kik ennek ellent tudnak állani s azért kevesen tartják meg a helyet, melyre a közvélemény által állítattak.

Arra, hogy akár a gyakorlati politika, akár a tudomány körében valóban nagy eredményekhez jus-

sunk, a *kiméletlenségnek*^{a)} egy bizonyos foka kíván-
tatik. Ki azt, minek célszerűségéről meg van győ-
ződve, elhalasztja, vagy csak félig teszi, mert egyes
érdekeket sérteni nem mer, vagy ki nézeteit csak mó-
dosítva mondja ki, nehogy velek botrányt okozzon,
vagy az emberek boldogító hitét ingassa meg, soha
nagy eredményekhez jutni nem fog. Az igazság győ-
zelmének akadályja nem a tévedés (a hiba l'erreur),
hanem a féligazságok.

Általánosan elfogadott szokás, hogy azt, kinek
csak *egy*^{b)} rögeszméje van, az örültekhez zárják;
ki *többel*^{c)} bír, szabadon jár körül, sőt néha igen ki-
tűnő embernek tartatik.

Fogja-e a jelen háború¹ megalapítani Német-
ország egységét? Nem tudom, de hogy a monarchicus
elvet alapjaiban ingatja meg, arról meg vagyok
győződve s ez az egyetlen, mi e borzasztó küzdelem-
nél némi vigasztalásul szolgálhat.

Jelen helyzetünk. d)

Azon feltételek, melyeket a fegyverszünet alap-
jául Francia- s Poroszország ajánl, részletekben kü-
lömbözők, de két lényeges pontban ugyanazok. Ab-
ban, hogy mindkettőnek értelmében Austria s pedig
azon területében, mely nem a magyar koronához tar-
tozik, tetemesen megcsónkítatnék, s abban, hogy a
német szövetségből kizáratnék. S ha bár a definitív
béke sem a porosz, sem a francia óhajításoknak nem
is fog egészen megfelelni, valószínű, hogy az minden

a) Az eredetiben aláhúzva.

b-c) Az eredetiben aláhúzva.

d) Az eredetiben aláhúzva.

¹ A folyamatban lévő osztrák-porosz háborúról van szó.

esetre e két resultatumot fogja vonni maga után és bizonyos, hogy annak elkerülhetetlen eredménye a birodalom hatalmának csönkítésára, nem csak külső befolyására nézve, de azon tekintélyben is, melyet a birodalom hatalma a birodalom egyes népei felett gyakorolt.

Miután a hatalom, melyet a fejdelem s az Ösz-birodalom kormányja gyakorolt, nem a dinastiához való ragaszkodáson, vagy a jognak tiszteletén alapul, sőt miután az például Magyarországbán a jogfogalmakkal ellentétben áll és jelen formájában csak anyagi hatalom által tartatik fel: azon arányban, melyben ezen hatalom csönkul, vagy mi egyre megy, azon arányban, melyben annak tekintélye alább száll, gyengül sőt elenyészik azon alap, melyen a birodalom eddigi alakjában fenállt.

Senki nem tagadhatja ezen állapot nagy veszélyeit. Miután Europa monarchicus államainak nagyobb része úgy van rendezve, hogy a létező állapot a nagyobb szám érdekeinek nem felel meg, minden, mi által a létező hatalom tekintélye csorbul, a forradalom veszélyét hozza magával s a veszély nálunk nemzetiségi viszonyaink s az utolsó 18 év¹ bünei után még nagyobb. Mi attól meg őrizhet, nem magában a birodalomban, hanem inkább a többi Europai kormányok s főkép Napoleon állásában kereshető, ki bár menyire kívánja is Austria gyengítését s megaláztatását, még inkább kívánja a forradalom féken tartását s nem fogja tűrni, hogy a birodalom azon állása, mely egy Europai congressuson meghatározottat, erőszakosan felbontassék.

¹ Az abszolutizmus, Bach és Schmerling korát érti.

Meglehet, hogy ez sem fog megoltalmazni a forradalomtól, azonban feltehető s így ha a közelebb jövőnek alakulásáról elmélkedünk, a forradalom lehetőségétől anyival inkább elvonatkozhatunk, miután a forradalom következései minden combination kívül fekszenek. Ha már most a jelen háború valószínű következéseit Magyarországra vizsgáljuk, a következő eredményekhez jutunk:

Kedvező Magyarországra. a)

1-mo: Hogy a birodalom nem magyar része az által gyengébbé vált s így Magyarország azon suprematiát, melyet igényelt, tetteleg elérte. Magyarország, mely eddig a birodalom tartományának tartatott, most annak fejévé vált s annak alapját képezi. Innen következik

2-o: Hogy a dinastia, mely a birodalom különböző részeinek kapesát képezi, s mely eddig elég korlátolt felfogással arra törekedett, hogy a magyar korona országait alárendeltségben tartsa s azért minden tekintetben kifejlését akadályozá, ezentúl saját érdekében Magyarország emelésén s erősítésén fog dolgozni.

3-o: Hogy azon befolyás, melyet a német elem a birodalomban gyakorolt s mely a német elem nagyobb civilisatioja s azon támasznál fogva, melyet a németek nagy Németországgali öszveköttetésekben találtak, reánk magyarokra a legveszélyesebb vala, az által, ha Austria Németországtól végkép elszakad, sokkal gyengébbé válik. A német elem, mely eddig suprematiát követelt, most csak az által biztosíthatja

a) Az eredetiben aláhúzva.

magát a sláv elnyomás ellen, hogy a magyarral szövethetnek s ha e szövetség lehetetlen, minden törekvéseit arra pontosítja öszve, hogy a birodalomtól elszakadjon s így azon dolgozzék, mi századokon át a magyar nemzetnek fő törekvése vala, birodalmunk teljes különállása. A secessio utáni törekvés, miután Austria Németország irányában ugyan azon helyzetbe jutott, melyet Velenceze Olaszország irányában elfoglalt, ezentúl a Lajtán túl üté fel táborát s nem Magyarország, hanem a német tartományok separatisticus törekvései fogják veszélyeztetni az öszbirodalom létét.

Altalján véve, ha a történeteket Magyarország eddigi követeléseinek szempontjából tekintjük, az utolsó események oly kilátásokat nyitottak előttünk, melyeket hetek előtt a legvérmesebb optimista sem remélhetett s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy minden, mi arra, hogy ismét független magyar állam alakuljon, külső körülményektől függ, megtörtént; de éppen ezért helyzetünk éppen e kedvező környülmények veszélyeit hozza magával és senki, ki ezekről nyugottan gondolkodik, nem fogja tagadni nagyságukat.

Mi a magyar államnak törvényszerű függetlenségének tetteleg utjában állt, az Öszbirodalomnak egységének eszméje s a nem magyar tartományok tetteleg nagyobb hatalma egyszersmint telyjes biztosságot nyujtott mind azon veszélyek ellen, melyek Magyarországot belsejében fenyegeték s a birodalom, mely hazánkat kifejlődésében gátolá, egyszersmint megoltalmazá azt a végenyészettől s a kérdés, mily eredményeket várhatunk az utolsó eseményektől Magyarországra? egyszerűen oda reducáltatik: val-

jon menyiben nélkülözhetjük a birodalom oltalmazó hatalmát?

Ha Magyarország erre elég erős s elég magassan állunk miveltségünkben, hogy államot alkotni s tartani képesek vagyunk, az utolsó események a Magyar állam jövőjét alapították meg; de ellenkező esetben az utolsó események állami létünk maradványait is meg fogják semmisíteni, melyekkel eddig birtunk. Forduló pont ez, mely egész jövőnk felett határozni fog.

Nem kedvező Magyarországnak:^{a)}

Nagy valószínűség létezik arra, hogy ha Austria német tartományainak egy részét elveszti, ezért a Duna fejdelemségek, vagy a Török birodalomnak nyugoti részei által kártalanítatik.

Az első veszély, az egész oláh nemzetiség a Magyar birodalom körébe lép, nagyobb, de a másik, egy nagy horvát tartománynak megalapítása, szinte nem csekély, miután a viszony, mely ezen esetben Magyar- és Horvátország között fenállhat, csak federalis lehet s pedig oly foederatio, mely a nemzetiség eszméjén alapszik, s így osztólag hat még Magyarországra is, Erdélyt nem is említve, mely ezen esetben az oláh elemnek tulnyomósága s azon hatalom mellett, melyet a nemzetiségi eszme napjainkban gyakorol, minden valószínűség szerint a Duna fejdelemségek tartományához fog csatlakozni s talán Magyarország oláhoktól népesített részét is maga után vonja.

En a foederatio formáját annak tartom, mely a

a) Az eredetiben aláhúзва.

szabadságnak legkedvezőbb, sőt annak, melyen kívül a szabadság nagyobb államokban nem is lehetséges; de miután a szabadságnak első feltétele a műveltség egy bizonyos fokában rejlik, s miután a szabadság, mely egyes fajoknál a művelődési haladásnak egyik leghatalmasabb eszköze, másoknál csak anarchiához vezet s így minden haladást akadályoz, nem gondolhatok aggodalom nélkül azon lehetőségre, hogy a Magyar állam így organisáltathatik.

Nincs semmi előítéletem sem az oláh, sem a déli sláv népek ellen s a művelődésre ép oly képeseknek tartom azokat, mint saját fajunkat, de hogy a török járom, mely alatt e népek századokig görnyedtek, nem volt azon iskola, mely őket politikai szabadságra nevelheté, az előttem kétségtelen s éppen azért teljesen meg vagyok győződve, hogy egy egészen szabad foederationak megalapítása, minőt Américában látunk, a Magyar állam feloszlását fogná maga után vonni.

Hogy ezt kikerüljük, szükséges, hogy a foederalis kapocs erősebb legyen s hogy az ujonnan alakítandó birodalomban a suprematia a műveltségnek biztosítassék. Többször kimondám, s ez most inkább áll, mint valaha, hogy a magyar nemzet jövője cultura kérdése s hogy azon állam, melyet geographiai s ethnographiai helyzetünk következtében képezünk, magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket cultura tekintetében felülmuljuk, mire, ha képességünk semmivel nem nagyobb is, mint ezen népeké, más okoknál fogva nagy előnyökkel birunk. Így tehát főtörekvésünknek oda kell irányozva lenni, hogy népünk anyagi és szellemi haladását elősegítsük. Legjobb nemzeti politikánk a műveltségnek ter-

jesztése, de éppen ezért főtörekvésünk nem lehet más, mint úgy alakítani az államot, hogy e czélnak elérése lehető legyen. S erre mindenek előtt két dolog elkerülhetetlenül szükséges:

1°: Ugy szervezni államunkat, hogy annak fenállása s a külföld irányában függetlensége biztosítva legyen.

2°: Gondoskodni arról, hogy abban a civilisált elemek tulsulyal birjanak.

Mi az elsőt illeti, senki nem vonhatja kétségbe, hogy valamint elébb az öszbirodalom hatalmának nevelése Magyarországra sok veszélyekkel járt, ugy azon pillanatban, melyben e birodalom tulajdonkép Magyar birodalmá válik, az Összbirodalom hatalmának nevelése érdekünkben fekszik, legalább anyiban, menyiben annak körében saját befolyásunk tulajdomósága biztosítva lesz.

Mi a másodikat illeti, újabb helyzetünk semmi-ben nem idézett elé nagyobb változást, mind éppen e tekintetben.

Ha előbbi helyzetünkben, midőn a német suprematia, sőt a német elem általi absorbtio veszélye fenyegetett, igen helyes volt azoknak eljárása, kik a köztünk s a birodalom között létező érintkezési pontokat a lehetőségig kevesíték s arra törekedtek, hogy köztünk a lehetőségig kevés, sőt hogy semmi közös ügyek ne legyenek, most éppen az ellenkezőre kell törekednünk, anyiban, hogy, mi az egész birodalmat illeti, a *németekkel* a) közösen intéztessék el, miután csak e közösség által biztosíthatjuk magun-

a) Az eredetiben aláhúzva.

kat a nem magyar népek tulnyomó befolyása ellen, mely a birodalom feloszlását vonná maga után.

Valószínűnek tartom, hogy ez nem sok idő múlva minden magyar által el fog ismertetni s hogy azon arányban, melyben ez történik, a Deák által a közös ügyek kezelésére indítványozott mód ily értelemben fog kifejlődni. A jelen pillanatban több nem lévén elérhető, legjobb, ha ezt elfogadjuk s védjük a lehetőség szerént.

Ha valamely helyzet rögtön tökéletesen megváltozik, mindég hosszabb idő szükséges, míg azok, kiket az érdekel, magokat új situatiojok iránt orientálhassák s meg vagyok győződve, hogy a jelen pillanatban sem a császár, sem népei nem veszik észre, hogy ő maga magyar királyá s birodalma magyar birodalmá változott. De a tények hatalma végre erőt vesz a legkorlátoltabb felfogáson s feladásunk jelenleg nem az, hogy az egyeseket a történet változás nagyságáról capacitáljuk, hanem az, hogy elkerüljünk mindent, mi a tények természetes fejlődését akadályozhatná.

1866. július 12.

Ma 8 éve, hogy anyám meghalt.¹ Meleg szeretettel ragaszkodtam hozzá, mint senkihez, halála a legkeserűbb veszteség, melyet életemben szenvedtem s szívem megszorul, ha a fájdalomra visszagondolok, melyel őt sirjához kísértem. S mégis, ha nyugottan megfontolok mindent, nem kell-e bélátnom, hogy néki jobb volt így. Most 80 éves lenne, az agkornak szen-

¹ Edesanyja 1858. július 15-én halt el; ebből az következik, hogy a feljegyzés 1866. július 15-én kelt; július 12-ről nem volt feljegyezni valója.

vedései, melyeket még nem ismert, azolta elvették volna vidorságát s a családi örömök, melyeket a gondok ellensúlyoznak, valóban nem kárpótolhatták volna őt szenvedéseiért. Furesa élet! Alig van eset, midőn eltemetett kedveseinkre néhány évvel halálok után viszagondolva, nem ismernők el, hogy nekik jobb vala meghalniok! S még is ragaszkodunk az élethez, mint ha az nekünk nem lenne ép olyan, mint másoknak. Csaknem megfoghatatlan, hogy gondolkozó ember az élethez ragaszkodik, s ennek egyedüli magyarázata azon hatalomban fekszik, melyet a megszokás mindenikünkre gyakorol s azon természetes félelemben, melyel minden nagy változásra gondolunk.

A létnek édes megszokása, mint Schiller az életet nevezi, képezi azon erős kapcsolatot, mely minden egyest a földhöz köt s ez magyarázata, mért függnek az emberek aggkorokban leginkább életükön, ám-bár az akkor nekik majdnem csak keserűséget ad. S ahol az nem elég, mint fiatalabb korunkban, ott azon gondolat hat reánk, hogy a percznek szörnyűnek kell lenni, midőn a létből a nem létbe megyünk át s mind azon kötelekek, melyek az élethez fűznek, egyszerre megszakadnak.

Egy bizonyos korban gondolkozó ember mindég meggyőződik törekvéseinek hiúságáról. Mentül tovább élünk, annál inkább érezzük a természet nagyságát és saját törpeségünket s kik az életbe lépve, a világ urainak képzeltük magunkat, meghajlunk a hatalom előtt, mely mindent kormányoz s mely ellen zúgolódnunk, küzdhetünk, de nem győzhetünk soha. Bé látjuk, hogy az emberi hatalom, melyet egykor nagynak tartánk, időben s térben szűk korlátok

közé szorul, hogy egész tudományunk töredékekből áll s minden, amit a világon elérhetünk, mindég bizonytalan.

De mind ez nem elég megnyugtatónkra. Hogy ezt elérjük, szükséges, hogy nem csak az életet, de a halált is való értéke szerént becsüljük meg s átlássuk, hogy az nem más, mint az élet megszűnése, néha több, néha kevesebb, de mindég aránylag rövid szenvedés után.

Ki idáig ért, az, ha keresztény s földi létét átmenetnek tekinti, mely alatt egy magasabb tökéletesít[és]re, magasabb létre készül, boldog lehet s ha nem az, legalább nyugottan fogja elviselni terhét, bajnak tekintve talán, hogy született, de az által enyhítve baján, hogy minden élvezetet, melyet találhat s mely között, miket szellemi tehetségeink gyakorlatában találhatunk, a legnagyobbak, feltalálni iparkodik s életünk, mely egészben véve oly szomorú, nem szegény ily élvezetekben.

1866. július 15.

Nagy események éppen nem bizonyítják a kornak nagyságát, melyben azok történtek, sőt még azon emberekét sem, kik azoknál vezető szerepet játszottak, hanem csak azt, hogy korszakukban a nagy többség a miveltségnek alacsony fokát foglalta el s így egyesek által vak eszközként használtathatót.

Az eredmények nagysága nem az eszmék nagyságától, vagy helyességétől függ, hanem az eszközök nagyságától, s valamint Aegypt pyamisai nem az akkor létezett művészek nagyságát bizonyítják, ki azokat tervezé, hanem csak a népnek szolgátságát, melynek ereje ezen művekre felhasználtatott: ugyan

az áll a mult idők legnagyobb politikai eseményeiről is és ha abban, mi körülöttünk történik, valami bámulatra méltó, az bizonyosan nem Bismarck,¹ vagy Napoleon² nagysága, hanem az, hogy Europa népei még jelenleg is ily mértékben használtathatnak fel egyesek nagyravágyása eszközéül.

Minden haladásnak célja úgy rendezni viszonyainkat, hogy azokban a véletlennek a lehetőségig kevés helye legyen. A civilisationnak fokát csak a szerint ítélhetjük meg: ezen cél nagyobb vagy kisebb mértékben éretett-e el; s valamint anyagi kifejlődésében bizonyosan azon ország áll legmagasabban, mely oda jutott, hogy az időjárás és más körülmények az emberek anyagi jólétére kevés hatást gyakorolnak, úgy az erkölcsi s politikai kifejlődés ott áll legmagasabban, hol nagy politikai események csaknem lehetetleneké váltak és legalább soha egyesek által nem idéztethetnek elé.

1866. július 16.

Megengedem, hogy nem eszmék, hanem nagyravágyása az, mi Bismarckot egész eljárásában vezeté s hogy célja nem a német egységnek, hanem egyszerűen Poroszország hatalmának megalapítása volt. Még inkább feltehető ily önzés Napoleonról, ki ha Europa földabroszának megváltoztatásáról szólt s a nemzetiségi kérdést irta lobogójára, evvel csak a 815-iki szerződések megszüntetését, dynastiájának megalapítását s mindenek felett Franciaország felsőbbbségét kívánta elérni.

¹ Bismarck Ottó hg. (1815—1898), a német egység megteremtője.

² III. Napoleon francia császár (1852—1871).

A roppant harc, melynek tanúi vagyunk, e szerint csakugyan a cabinet-háborúk sorába tartozik s keletkezése s vezetése, valamint a Porosz és Francia államférfiak ügyességének, úgy az Osztrákok rendkívüli ostobaságának fényes bizonyossága, de ép oly bizonyos az is, hogy e háború oly mérveket vett magára, melyről annak megkezdői nem is álmodoztak, s hogy annak eredményei mások lesznek, mint melyeket a főszereplők kívántak. A harcnak eredménye Poroszország hegemoniája helyett Németország egysége lesz s a győzelem, melyet Bismarck junker politikája kivítt, a democratia uralmát fogja vonni maga után. És Napoleon, ki az olasz háborútól¹ azt várta valószínűleg, hogy az olaszok megveretvén, csak pártfogása által tartassanak fel s ki azt akarta minden esetre, hogy a nagy két német hatalom között² kiengesztelhetetlen gyűlölség támadjon s Németország definitive két, vagy ha lehet, három államra szakadjon, a helyett egy erős Olaszországot s még erősebb Németországot teremtve maga mellett, megsemmisítette azt, mi Franciaország tulajdonképpeni befolyásának alapja volt, szomszédainak gyengeségét. Franciaország, melynek szomszédságában egy erős Német, s erős Olasz állam áll, s melynek háta megett a brit birodalom örökös, nem a régi Franciaország többé. Befolyása ezentúl is nagy lehet, de nem nagyobb, mint mely őt kiterjedése s népességének száma s miveltsége szerint megilleti; s a harcnak eredménye csak az lehet, hogy megmutatva a nagy hatalmat, melyet Franciaország annak kez-

¹ Az 1859-i olasz—osztrák—francia háborúra vonatkozik.

² Ausztria és Poroszország.

deténél birt, egyszersmint e hatalom ellen biztosítsa Európát.

Ilyen a befolyás, melyet az egyes a világ nagy eseményeire gyakorol. Megindíthatja a kőt, de nem akadályozhatja, hogy az ne essen oda, hová azt természetes súlya és a lejtőnek formája, melyen az le-gördül, vezeti.

1866, július 17.

Bécsben, úgy látszik, végső döntő ütközetre készülnek, melytől, mint hiszik, a birodalom jövője függ. A fővárosi nemzetőrség felfegyvereztetik, az örökös tartományokban népfelkelés rendeztetik el s az Olmücsi, Gallicziai és Olasz hadseregek a Marchfelden¹ pontosítatnak össze.

Nem élünk oly században, melyben nagy birodalmak léte egy csatától, vagy csak egy hadjáratától függne. Fenmaradások nem csak saját erejük, hanem, mint azt a török birodalmon látjuk, az Európai államok azon közössége által biztosítatik, mely nem engedi, hogy egy közülök tulhatalmasá válják; s valamint Poroszország Jena,² Franciaország Waterloó³ után, úgy Austria fel fog állni, bár mily szerencsétlenül üssön ki az ütközet, melyhez hadai készülnek. Ellenben, ha Austria ezen ütközetben győzne is, az eddigi hadjáratok egyes eredményei azért megmaradnak s már eddig is kettő van, mit már jelenleg bevégzett ténynek tekinthetünk:

¹ Morvamező.

² Jena mellett 1806. okt. 14-én I. Napoleon leverte a porosz haderőt.

³ Waterloó belga falu közelében 1815. június 18. Napoleon döntő vereséget szenvedett.

Az 1-ső, hogy Austria a Német szövetségből kilép, vagy jobban mondva, hogy e szövetség régi alakjában többé nem is létezik¹ Mi mellett a legnagyobb valószínűség szól.

A 2-ik, hogy Austria eddigi hatalmi állását elveszté. Mert ha felteszük is, hogy Austria oly mértékben győzne, mely által a békét a legkedvezőbb feltételek alatt köthetné meg, a szenvedett vereségek anyira gyengíték tekintélyét s főkép önbizalmát, anyira kitüntetik a birodalom belbajait, hogy ide számítva financiaiális nehézségeinket, a birodalom egy időre Europa közügyeire oly befolyást, mint eddig, nem gyakorolhat.

Ezen tények szükségkép befolyást fognak gyakorolni valamint a birodalom bel-, vagy viszonyaira, valamint azon állásra, melyet Magyarország s az örökös tartományokhoz, úgy arra, melyet az öszbirodalom Europa államai között elfoglal.

Mi az *elsőt* a) illeti, bizonyos, hogy azon arányban, melyben a birodalom egyes tartományait veszve gyengül, nevekszik Magyarország aránylagos súlya Magyarországnak; b) hogy ha Austria a Német szövetségből kilép, megszűnik nagy részben azon veszély, hogy Magyarország a német túlsúly következtében absorbeáltassék; s hogy miután egy nagy Német államnak alakulása (melyet kikerülhetetlennek tartok)² Austria német tartományaira ugyan azon hatást fogja gyakorolni, melyet az egységes Olaszország Velenczére gyakorolt s miután, ha a

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Így!

¹ A német szövetség tulajdonképen 1871-ben szűnt meg a német császárság felállításával.

² 1871-ben meg is valósult.

secessionális törekvéseket, melyek[et] a német tartományokban előre láthatnak, egy időre akadályoztathatják is, azok végre bizonyossan el fogják érni céljokat: előre látható, hogy az *Osztrák birodalom* a) mindég inkább s végre egészen *Magyar birodalmá* b) alakul át. Ennek következése az, hogy ha az *öszbirodalomnak hatalma eddig nemzetünk függetlenségét fenyegeté s ezért fő érdekünk volt, hogy az felette erőssé ne váljék s főkép, hogy a lehetőségig elkülönözve a beolvadás ellen biztosítsuk magunkat, érdekünk most éppen az ellenkező, az az, hogy a birodalom külsőleg mentül erősebb legyen s belsejében úgy szerveztessék, hogy annak minden részeire gyakorolhassuk befolyásunkat.* c)

Országunk jövője attól függ, hogy a nemzet politikai helyzetének ezen telyes átalakulását mentül előbb bélássa s pedig azért, mert ha minden törekvéseinek új célját helyesen tűzzük is ki, e célnak elérése csak következetes törekvés és nagy fáradságok után érethetik el. Mind a birodalom hatalmi állását, mind a magyar nemzet suprematiáját nagy veszélyek fenyegetik. Amazt nem megtartani, de újból megalapítani kell s az öszbirodalom hatalmával, mely nemzetünk kifejlődésének akadálya volt, egyszersemint elvétellett azon momentum is, mely hazánkat legfőbb veszélyeitől megoltalmazá.

Azon arányban, melyben az ország jövője csak magunktól függ és saját bélátásunk szerént rendezhetjük el viszonyainkat s a nehézségek, melyek jövőnket fenyegetik, Austria részéről mesterségesen

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

c) Az eredetiben aláhúzva.

nem neveltetnek, azon arányban nem is számolhatunk ezen akadályok s nehézségek legyőzésére másra, mint magunkra. A feladás, mely az újabb események által előnkbe állítatott, e szerint egyszerűen kifejezve abban áll, hogy 1-mo: A birodalom hatalmi állását, mely jelenleg igen középszerűvé süllyedt, helyreállítsuk, s mi ennek feltétele, hogy hazánkat azon veszélyektől, melyekkel azt a nemzetiségi mozgalom fenyegeti, biztosítsuk s így alkalmassá tegyük azt, hogy a birodalom hatalmi állásának súlypontja legyen.

Mily eszközök által?

Egy tagadhatatlan s ez az, hogy minden, mi az utolsó félszázad alatt legnagyobb történet, a nemzetiségi eszme által idéztetett elé s III. Napoleon legnagyobb dicsőssége, hogy ezen eszmének a jelenben tulnyomó fontosságát másoknál tisztábban látta át. Ép oly tagadhatatlan az is, hogy a befolyás, melyel ezen eszme eddig birt, az utolsó események által még inkább nevedett.

Miután egyedül ezen eszmének hatalma által két nagy állam: az olasz és német alakul szemünk előtt s miután, valamint 2 év előtt Schlesvig-Holstein Daniától csak a nemzetiségi elv nevében szakítatott el,¹ úgy most valószínűleg Schlesvignek éjszaki része a leendő congressus által ismét ezen elv nevében fog Daniához visszacsatoltatni.² Világos, hogy mind azon elvek, melyek az állam alakulásnak elébb alapul szolgáltak: a dinastiák érdekei s a historiai jog, a nemzetiségi elvel szemközt jelenleg háttérbe szorulnak.

¹ Az 1864. október 30-i bécsi békében.

² Ez megtörtént a világháború után.

1848-tól átláttam ezen irányt és többször kifejtém ebbeli nézeteimet, de jelenleg practicus államférfiak is, kik az okoskodások felett, melyekkel a nemzeti-eszmének tulnyomó befolyásainak szükségét civilisationk menetéből bém bizonyítani iparkodtam, válat vonítottak, talán nem tagadják nézeteim helyességét s el fogják ismerni, hogy napjainkban biztosan csak oly állam áll, mely egy nagy nemzetiségre támaszkodik s hogy oly államnak nincs jövője, mely a nemzetiségi eszmével igenyes ellentétben áll. Az előbbi nem áll hatalmunkban. Tegyük akár mit, nem tehetjük sem németé, sem magyará, sem slává a birodalmat s éppen úgy nem alakíthatjuk át nyelvbeli tekintetben hazánk különböző nemzetiségeit sem. De hatalmunkban áll, hogy a másodikat kikerüljük, sőt hogy ha bár más értelemben, a nemzeti-eségi elv nálunk is az államnak támaszává váljék.

Nem unificáltatjuk hazánk s a birodalom különböző nemzetiségeit, de miután ez nem csak reánk magyarok, de a birodalom minden nemzetiségeire nézve áll, miután a birodalom nem egy nagy compact nyelvbeli nemzetiségből áll, hanem határaink között több kisebb nemzetiségek állnak egymás mellett, úgy alakíthatjuk az államot, hogy annak fenállása ezen kisebb nemzetiségek által fenmaradásának egyedüli garantiájaként tekintessék. S ez jelenleg 1-ső s legfontosabb feladásunk, mely kivihető, mert mindezen nemzetiségek egyiránt veszélyeztetve érezik magokat azon nagy nemzetiségek által, melyek szomszédjokban alakultak s naponként erősebbé válnak, s mely főkép reánk magyarokra nézve szükséges, mert miután azon nemzetiségek, melyek hazánkban laknak, az egy oláhoknak kivételével, mind a

nagy sláv törzshöz tartoznak, semmi nem bizonyosabb, mint az, hogy ha ezek saját nemzetiségöknek feltartására a reményt és ösztönt elvesztették, ennek helyébe a panslavismus eszméje fog benne támadni. Körüladva szerbektől, csehektől, horvátoktól, tótoktól, a magyar nemzetiség fenállhat, feltarthatjuk az államot, sőt ezen államban a suprematiát, de a Panslavismus eszméje megsemmisülésünket vonja maga után. És ezért a nem magyar nemzetiségeknek elnyomása nem csak nem fekszik érdekünkben, sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak s így az általános slávságban való beolvadástól ovassanak meg.

Ez nézetem a nemzetiség kérdéséről.

De ha a birodalmat úgy szervezzük is, hogy az minden a birodalom körében lakó kissebb nemzetiség által saját fenmaradása garantiájának tekintessék, ez egy maga nem elégséges arra, hogy a birodalom jövőjét biztosítottnak tekinthessük.

A nemzetiségi eszme, mely ott, hol az az uralommal öszveköttetésben áll, minden mást háttérbe szoríthat, sokat elveszt hatásából, midőn annak kielégítése által legfeljebb anyit érhattünk el, hogy szabadságunkat biztosítottuk; azon kívül az öszveköttetés az állam s a nemzetiség között ott, hol az állam s egy bizonyos nemzetiségnek határai ugyan azok, mindenkinek világos. Nálunk az állam s a nemzetiség érdekeinek ugyanazonosságáról az egyes csak reflexió által győződik meg s erre a birodalom különböző nemzetiségeinek cultura állapotja mellett nem is számolhatunk, sőt csak nem biztossággal láthatjuk előre, miként mindazok, kiknek a birodalom gyengi-

tése, vagy feloszlatása érdekében fekszik (mindenek előtt Oroszország), éppen a nemzetiségi különbségekben s mi ezekből folyik, azoknak egy bizonyos pontig ellentétében fogják keresni támaszukat.

Miután még ha akarnánk is, azt nem kerülhetjük el semmi esetre, hogy a különböző nemzetiségek között egy se birjon bizonyos előnyökkel s még az is, hogy az ország Magyarországnak neveztetik s ezen zászló alatt küzd, már jelenleg is elviselhetetlen zsarnokságnak tekintetik s miután minden egyénységnek természetében fekszik, hogy az mindig teljes önállás után törekedjék, melyet nemzetiségi egyéniségnél azon ösztön, mely az egyest társasságba vezet, nem ellensúlyozhatja: előre látható, hogy ha államunkat egészen a nemzetiségek érdekében szerveztük is, maga az az államot nem tarthatja fel, sőt hogy ennek dacára a nemzetiségi elv az államra még vesélyessé is válhatik. Itt, mint más esetekben, az, ha mindent tettünk, mi egy bizonyos elv létesítésére az állam hatalmában áll, még nem biztosít, hogy ugyan ezen elv az állam ellen nem fog felhasználtatni.

A nemzetiségi elvnek a lehetőségig elismerésén s a birodalom szervezésénél tekintetbevételén kívül tehát még más eszközökről kell gondoskodnunk, melyek által a birodalom öszvetartását biztosítsuk. Az 1-ső: hogy a birodalom polgárainak a jólétnek és szabadságnak nagyobb fokát biztosítsuk, mint melyet a szomszéd államokban élveznének. A 2-ik: hogy a birodalom lakói között a lehetőségig érdek egységet, vagy legalább mentül több közös érdeket idézzünk elő.

Az *első*, a) amennyiben nemzetiségi tekintetben

a) Az eredetiben aláhúzva.

legveszélyesebb szomszédunk Oroszország, nem igen nehéz; sőt többi szomszédaink irányában is helyeztünk nem oly reménytelen, mint első tekintetre látszik, ha meggondoljuk, hogy azoknak mindegyikénél az Állam központosító s hogy az önkormányzat elvének alkalmazása által nem csak a szabadságnak, de a jólétnek, ha nem is magasabb, de legalább oly nemét állapíthatjuk meg, mely legtöbb megelégedést szül. *A második a)* egészen a birodalom nemzetgazdasági viszonyainak czélszerű rendezésétől függ, attól, hogy a birodalom e tekintetben egy magában kikerekítet egész legyen, a lehetőségig elkülönözve más államoktól. És e tekintetben lényegesnek tartom, hogy ha tisztán nemzetgazdasági szempontból, a kereskedés teljes szabadsága mellett nyilatkoztunk is eddig, politikai szempontból ezentúl azon legyünk, hogy a birodalom magában egy vámterületet képezzen.

A külön vámrendszer reánk nézve nem tisztán materiális érdekek kérdése, hanem állami létünk egyik feltétele. Éppen most sem ethnographiai, sem geographiai biztos határaink nincsenek, szükség, hogy legalább addig, míg e széttörekvő részek ismét erős öszvetartó államá alakultak, nemzet gazdasági érdekeink körül vonjunk erős határokat s azokat rendezzük úgy, hogy a birodalom e tekintetben egy külön álló egészet képezzen.

1866. július 18.

Nemzetiség. b)

Kétségtelennek tartom, hogy amint a dolgok most állnak, a magyar nemzetiségnek az államban

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

igen kevés előnyöket adhatunk. A maximum az, ha kiviszük, hogy az ország diplomatikus és törvényhozási nyelve a magyar legyen; ehhez is csak úgy lehet ragaszkodnunk, ha a többi nemzetiségeknél ellenzésre nem talál. Egyébiránt mindenben a lehetőségig a teljes egyenlőséget kell megalapítanunk, sőt a lehetőségig elhárítanunk azon akadályokat, melyek ezen a törvény által kimondott elv gyakorlati alkalmazásának útjában állnak. Így például, miután csakugyan áll az, hogy megyéink jelen felosztása mellett egyes nemzetiségek a joggal, hogy nyelvöket a municipiumok körében használhassák, nem élhetnének, egyes megyéknek a nemzetiségek szerénti felosztása, mely által az administratio is nyerne, józanul nem ellenezhető.

Mind az által a magyar nemzetiség megfosztatik azon előnyöktől, melyekkel terjeszkedésére nézve 848 előtt birt, s melyeket, ha a dinastiával kezet fogunk s az Osztrák birodalom előbbi helyzetében marad, a jövőre magunknak biztosíthattunk volna s ámbár, főkép ha a magyar nyelv az egész ország diplomaticus nyelvéné válik, — nemzetiségünk még mindig nagy előnyöket tart meg, melyek által terjedése remélhető, — nem feledhetjük el, hogy nemzetiségünk számra nézve nem nagy s hogy miveltsége nem áll magas fokon s azért a veszély tagadhatatlan, mely azt az egyenlőség alkalmazása mellett fenyegeti.

Ha akarjuk, hogy nemzetiségünk fenálljon s terjedjen, hogy az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék, — és mily magyar ne akarja azt, — s ha más részről nemzetiségünknek nem nyújthatunk előnyöket állam szervezetünkben s a kormány centralisatioja által, mit kétségtelennek tartok, szük-

séges, hogy nemzetiségünket más eszközök által iparkodjunk biztosítani s pedig olyanok által, melyek a szabadság s egyenlőség elveivel nem állnak ellentétben. Ilyeneket — nézetem szerint — csak a szocialis téren, az egyesületi tevékenységnek a lehetőségig kifejlesztésében találom.

Az egyesületi tevékenység, mely mindenütt fontos, mert egyes érdekek kifejlesztésének egyik leg-hatalmasabb eszköze, s mert a helyhatósági önkormányzatnak ellensúlyul szolgálhat, nálunk, hol ily ellensúlyra még nagyobb szükségünk van, még sokkal fontosabb. Éppen, mert állami egységünknek a nemzeti egyéniségek különféleségében veszélyes el-lene van s mert éppen e nemzetiségek létezése, midőn egy részről a helyhatósági szerkezet tág alkalmazását szükségessé teszi, a másikról oda vezet, hogy a helyhatósági önállás állami egységünkre nézve veszélyesebb, mint bár hol, éppen azért szükséges, hogy ezen momentumok mellett, melyek szétágazáshoz vezetnek, más momentumokról gondoskodjunk, melyek a nemzetet össze tartásák s ilyeneket csak az egyesületi életben találhatunk.

Ha minden egyes fontosabb érdekre nézve az egyes megyékben s városokban egyletek alakulnak, melyek egy Pesten székelő országos egylet fiókjai, úgy hogy az országos egylet mind ezen helyhatósági egyletekkel folytonos összeköttetésben marad s az egyletek küldötei évenként egyszer képviselőik által összevgyülnek s közös érdekeiket rendezik, s az országos egylet vezetőit választják, — ha ily módon legalább az ország három legfontosabb érdekét: a köznevelésit, a mezei gazdaságot s az ipart nem törvény által, de tetteleg centralisaltuk, mind azon ve-

szélyek, melyek nemzetiségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyoztatnak.

Egész fejlődésünket tekintve, a legnagyobb biztossággal előre látható, hogy a befolyás, melyet az egyesnek törekvéseire az állam gyakorol, mindég kisebb, ellenben az, mely a mivelődés s az anyagi érdekekből fejlődik, mindég nagyobb leend s így ha a magyar nemzetiségnek suprematiáját, melyet a politikus téren feláldoznák, a társadalmi téren biztosítjuk; többet nyerünk, mint mit a legtökéletesebb egyenlőségnek elismerése által a politikai élet terén veszthetünk.

Nem foglalatoskodott senki politikával, ki ellenellenei s főkép barátai, akiknek szeme, mi hibáinkat illeti, mindég élesebben látnak, a következetlenség vádját nem emelték volna. Miután következetlenség alatt a nagy többség igen hibásan azt érti, hogy bizonyos kérdésekre nézve nézeteinket megváltoztattuk, ezen vád Chinát kivéve, ha ott a viszonyok csakugyan annyira változatlanok, mint gondoljuk, többnyire igazságos s nincs okom, hogy panaszt emeljek, ha azt ellenem is felhozzák. Ha nem törekvéseim célját, nem az irányt, melyet folytattam, hanem egyes lépéseimet tekintjük, csakugyan kevés ember van, ki a politika mezején eljárását többször s oly lényegesen megváltoztatá, mint én.

Nincs 10 éve, mikor a császár 57-ben Magyarországot hatalmának korlátlanóságában körülutazta.¹ Egy perczig nem kétkedtem, hogy e caesari dicsőség

¹ Ferenc József második útja 1857-ben, Erzsébet császárnéval. V. ö. *Berzeviczy Albert*: Az abszolutismus kora Magyarországon II. 112. s köv. ll.

nem sokáig fog tartani s a költségek, melyek a hatalom fitogtatására pazaroltatnak, e hatalom alapjait ássák alá. De a legroszabb, legesztelenebb kormány, ha azt kívülről csapás nem éri, sokáig tarthatja fel magát; az erély, melyet a nemzet passiv ellenállásával kifejtett, lankadni kezdett; a Császárnak Budán léte alatt beadott ¹ és akkor senki által nem rosztalt kérelem, mutatá, mily szerények lettünk követeléseinkben s azon előnyök mellett, melyekkel a német nemzetiség hazánkban mindég birt, s melyek neki az absolut kormány által még nagyobb mértékben biztosítottak, féltetni kezdém nemzetiségünket, mely historia jogosultságán kívül nélkülözi azon momentumokat, melyektől az egyes nemzetiségnek fenmaradása leginkább függ és sem tulnyomó számra, sem egy sokkal magasabb culturára nem támaszkodhatik.

Meggyőződéseem szerint, ha az akkor létező kormányrendszer és germanisalo irányai csak még 10 évig fentartja magát, nemzetiségünk, ha mást nem, legalább azon előnyöket vesztí el, melyeket neki 825-től éppen constitutionalis mozgalmaink által megszereztünk s melyeket neki csak úgy tarthatunk fel, ha ismét constitutionalis életre tehetünk szert s így azon osztályok befolyását biztosítjuk, melyek legnagyobbak: a középbirtokosokét. Meg voltam győződve, most is azt hiszem, helyesen, hogy a magyar nemzetiséget csak az alkotmányosság tarthatja fel, s mert azt egy tisztán Magyarországra szorítkozó mozgalom által előidézni nem lehetett, Garantiáim ál-

¹ Ez a gr. Dessewffy Emil által szerkesztett „hódoló felirat”. A részletekre l. *Berzeviczy A.*: II. 117—118.

tal arra törekedtem, hogy az alkotmányosságnak minden barátjainál a birodalomban egy közös célt mutassak fel, mely után törekedniök kell.

Mily hatása volt ezen iratomnak, azt nem határozhatom meg, de hogy az az alkotmányosság eszméinek barátokat szerzett, s meg mutatva az alkotmányosság s a birodalom egysége egyesíthetésének lehetőségét, sok ellenvetést, mely eddig az alkotmányosság ellen létezett, elnémitott, az nem szenved semmi kétséget és éppen oly bizonyos az, hogy ha a birodalom 858. úgy szerveztetik, mint azt Garantiáimban ajánlám,¹ Magyarországnak nagy többsége ezt örömelragadtatással fogadta volna. Törekvésem akkor arra volt irányozva: a lehetőleg szabad alkotmányt biztosítani a birodalomnak, s birodalom körében tisztelve az egyes historia nemzetiségeket s a lehetőleg tág kört nyitva az önkormányzatnak, biztosítani Magyarországot, hogy az szabadon fejthesse ki lappangó erejét.

Az olasz haddal megváltozott egész helyzetünk.² Az eszmék, melyeket Garantiáimban felállítottam s melyeket egy évvel elébb mindenki elfogadott volna, kivihetetlené váltak. A birodalomnak egysége, még a foederativus formában is, minő az éjszak-amerikai republicáé, Magyarországból perhorrescaltatott, míg más részről az Olasz egység megalakulása által a Német egységnek kérdése előtérbe lépett s egy kis előre látással tudni lehetett, hogy Austria, ha a Német egység kérdésénél a kezdeményezést nem ragadja meg, vagy éppen magát Németországból ki-

¹ Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs. Leipzig, 1859.

² Az 1859-i osztrák—olasz háborúról van szó.

szorítatja, oly állásba jut német tartományaival, minőben Velenczével Olaszország irányában áll.

Biztosítani Austria állását Németországban s azért megragadni a kezdeményezést a Német egységre nézve s ezt úgy alakítani, hogy Austria hegemóniája biztositassék. Mint külön államot szervezni meg Szt. István koronának országait, ideiglenes öszveköttetésben a birodalom többi tartományaival egyes közös ügyekre nézve, egyébiránt úgy, hogy azon mértékben, melyben Austria német részei szorosabb viszonyban jutnak Németországgal s a Német egységnek eszméje gyakorlatilag a közélet mindég több ágára terjed, az öszveköttetés köztünk s Austria között egyszerű personal unióvá váljék: Ez volt azon politika, melyet az olasz háború végétől memoirokban, iratomban: *Die Sonderstellung Ungarns aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands*¹ kifejtettem s minden beszédeimben hirdeték.

Most, mi akkor még kikerülhető volt, Austria államférfiainak hallatlan ügyetlensége által megtörtént. Austria kizáratott Németországból. Valjon oly nagy következetlenséget követek-e el, ha most a dualismus helyett a Magyar birodalomnak eszméjét állítom fel s miután a beolvasztásnak veszélye, mely elébb fenyegetett, megszűnt, s Magyarország nem csak önállást, de hatalmi állást vihat ki, ennek biztosítását tűzöm ki czélomul.^{a)}

a) Utána megjegyezve: 20/7, vagyis 1866. július 20.

¹ 1859-ben jelent meg Lipcsében. Magyarul Toldy István fordításában Pesten, 1861-ben.

1866. július 21.

Azok után, miket a városban hallottam, úgy látszik, Deák és Andrássy csakugyan Bécsbe hivattak.¹ Az első bizonyossan akaratja ellen és minden eredmény nélkül; mert a telegraphi hírek szerint, melyek fel- s lemeneteléről szóltak, legfeljebb pár órát tölthetett a fővárosban. Gyula bizonyossan maga is óhajtá, hogy híják és tanácsát kérjék. Tudna-e tanácsot adni, mely fent elfogadható s az országban is kivihető, az más kérdés; minden esetre örvendek, mert bizonyoságot tesz, hogy az országban legalább egy emberünk van nagy ambitioval. Egyes fogyatkozások ismeretekben, mély belátásban pótolhatók, de egy nagy ambitionak hiánya, mint Deákban, s részben bennem is, nem pótolható semmi által. Ki oly helyzetben, minőn Gyula áll, oly időszakban, mint a mostani, hol azok, kik az államot eddig kormányozták, tökéletesen lejárták magokat, nagy dolgok kivitelére vállalkozni akar, ki magában s elveiben bizva vezetőnek ajánlkozik, az többnyire nagy eredményeket visz ki. Mint Oxenstierna² mondja: nem nagy bölcsesség kell a kormányhoz, de erély s az önbizalomnak nagy adaga s minthogy ez [Andrássy]-ban meg van, minden valószínűség szerint legalább, nagy szerep vár reá.

¹ A részletekre l. *Ferenczi Z.*: Deák élete. III. 171. s köv. li.

² Oxenstierna (1583—1654) svéd államférfiú.

1866. július 22.

A legellenkezőbb hírek váltják fel egymást. Némelyek szerint hadseregünk képtelen a harc folytatására, mások azt beszéllik, hogy az tegnap előttül szakadatlanul folyik, hogy Pozsony az ellenség által erőszakosan elfoglaltatott¹ s ég. Reményilem, a békés hírek fognak valósulni. Miután Poroszország azt, mit elérhet, már most is elérheti s ha az minden kívánatait nem létesíti is, ebben nem Austria hatalma, hanem Europa által akadályoztatik, s miután Austria, ha győzne is, állását Németországban nem nyerhetné vissza, a harcnak okai jó formán elenyésztek s a vérontásnak folytatása csak annál nagyobb brutalitás.

Nincsen ok, melyért a háború ily kimenetelén szomorkodnánk. Látszólag a sors igazságtalan volt. Tagadhatatlan, hogy a megtámadott Austria volt s a háború közvetlen okait tekintve, úgy látszik, Austriának van igazsága. De minthogy Austria győzelme Olaszországban csak az előbbi állapotok fentartását eszközölte volna s e hatalomnak Németországban nem volt más szándéka, mint hogy az előbbi szétdaraboltságot fentartva, bizonyos parlamentáris szín alatt a német nemzetnek erőtlenségét feltartsa, a háborúnak kezdése Poroszország részéről igazságtalan lehetett, de eredménye nem Poroszország, hanem a német s olasz nép legigazságosabb követeléseinek telyjesülése lesz s ez esetben a győző úgy nem csak az isteneknek, de a legszigorubb Cato-

¹ A hadjárat folyamán Pozsony nem került ugyan ellenséges kézre, de a porosz csapatok valóban megközelítették a várost.

nak is tetszhetik. Ha valami van, mi Austria felett ítéletet mond, ez azon közönösség, melyel népei legyőzetését látják. Nincs talán eset az újabb történetben, melynél a nép saját fegyvereinek megaláztatását így tekintette s ez nálunk 859-től másodszor fordul elő. Oly kormánynak, melyet népei enyire elhagynak, nem lehet jövője.

1866. július 23.

Andrássy és Deák visszajöttek Bécsből, hová a császár által tanácsadásra hivattak. Mindketten nyíltan elmondták véleményöket; a császár meghal-gatta nagy béketűrőssel, mint közönségesen, hogy, mint közönségesen, ha helyzete az alatt jobbra fordul, a tanácsot éppen ne kövesse, vagy ha nehézségeitől nem menekül, annak felét kövesse, mi bizonyosan még rosszabb. Makacs embereket, kik jó tanácsra nem halgatnak, önféjűeknek szoktak nevezni. Császárukra e kifejezés nem illik, ő mindég más valaki fejének gondolatjaihoz ragaszkodik. Így volt előbb Svarzenberg, s Bachal, így később Smerlinggel s Eszterházyval,¹ s így lesz valószínűleg ezentul is, s ha az egyént, kinek a feladás ezentul jutni fog, hogy a fejdelem helyett gondolkozzék, nem ismerjük is, egyet legalább biztosan láthatunk előre, hogy az kitünő egyénység nem lesz, ezeket udvarunk *mindég*^{a)} perhorrescalta.

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ Ezek a példák már az 1868. március 15-i feljegyzésben is előfordultak.

1866. július 24.

Öt napi fegyver nyugvás köttetett,¹ a béke némelyek által biztosnak tartatik, de legjobb esetben is legfeljebb valószínű s még is már reactoról beszélnek s pedig oly helyeken, hogy feltehető, miként az csakugyan szándékukban fekszik. Hogy ez megkísérthetik, de minden esetre csak rövid időre, erről finansziális állapotjaink biztosítanak, azomban maga e hír s az általános hitel, melyel az találkozik, mutatja állapotjainkat.

Arra, hogy szónoklattal hassunk, kettő kívántatik. Mindenek előtt, hogy amit mondani akarunk, az iránt magunkal tisztába legyünk s még inkább, hogy meggyőződésünket egészen mondjuk ki. Sokszor hallám, hogy a nép az egész igazságot nem tűrheti, de úgy találtam, még kevésbé tűri a féligazságokat, melyeknél csak nem mindég érzi, hogy azok tulajdonkép fél hazugságok.

1866. július 31.^{a)}

A béke, úgy látszik, biztos. Soha talán Europa ily rövid időközben nagyobb változásokon nem ment keresztül, mint az utolsó hetekben. Kevésbé a háború közvetlen következései, mint inkább azok, melyek a jövőben előre láthatók, valóban óriásiak. Austria, Porosz- és Oroszországon kívül megváltozott Franciaország állása, mely csak szomszédainak gyengesége miatt volt oly hatalmas. Ehhez járul a nemzetiségi elv általános elismerése s azon hatás, melyet

a) A naplóban, bizonyára elnézésből: ³¹/s. áll.

¹ 1866. július 22—27. (*Friedjung*: III. 232.)

a Porosz hadi szerkezet eredményei minden országok védelmi szerkezetére kétségtelenül gyakorolni fognak s mely később, vagy előbb roppant hadseregeink megszüntetését vonja maga után, melynek feleslegességét néhány év alatt az amerikai háború s a Porosz hadjárat egyiránt bém bizonyították.

Nagy változásoknak, talán megrázkódtatásoknak megyünk elébe, de állandó békének bizonyosan nem. Az állapot, mely a háború által Németországban előidézett, minden esetre feltarthatatlan. Poroszország többet vitt ki s a Német egység közelebb jutott létesítéséhez, hogy sem itt meg lehetne állni. Aránylag rövid idő után új agitatio fog támadni Déli Németországban és ha ez sikerét elérte és egész Németország Austria kivételével a porosz hegemonia alatt egyesült, azonnal megkezdődik a mozgalom második stádiuma, mely ismét rövid idő alatt német tartományaink elszakadását fogja vonni maga után. Austria az egyesült Németország irányában ugyan azon helyzetet foglalja el, melybe Velence által Olaszországgal jutott s a végeredmények ugyan azok lesznek. Meggyőződésem, hogy a régi Austria e háborúval fenállásának alapjait vesztette el. A kérdés nem az többé, miként restituáltassék, hanem leszünk-e képesek helyében egy más magyar birodalmat állítani, mely nagyobb convulsiók kikerülése végett megtartva a dinastiát, az Austria birodalomnak helyét pótolhatná.

Századok oltá soha Magyarország előtt nagyszérbű kilátások nem nyíltak. Nincs, mi nemzeti jövőnknek útjába állna. Elérhetünk mindent, mire képesek vagyunk. De menyire vagyunk képesek? Ez azon kérdés, mely aggodalommal tölt. Mennél szá-

badabb és nagyobb tért látok, annál inkább érzem azon férfiak hiányát, kik azon haladni képesek.

Korunk törekvései a szabadság után irányozvák s minden év leront egy-egy válaszfalat, mely az országokat s nemzeteket egymástól elkülönözte. És ha ezen törekvések végre czélt érnek, mit bizonyosnak tartok s a szabad kereskedés által egész Europa anyagi érdekei mind inkább solidárisoká válnak, mi marad fel, mi a jelenkor nemzetiségi küzdelmeinek anyagul szolgálhatna.

1866. augusztus 1.

Ma ment el fiam sveitzi útjára.¹ Először hagyja el házatam hoszabb időre s először megy ki a világba magányosan, hogy csak saját erejére támaszkodva éljen s küzdjön az emberekkel. Elkísértem a vasutig. Arcza ragyogott boldogságban. 18 éves s függetlennek érzi magát. Talán soha ily egészen boldog nem lesz életében. Szívem szorult, mikor elválva kezet szoritánk. Mi szívesen veszek magamra még nagyobb fájdalmat, mint melyet e bucsu okozott, ha őt ily boldogá tehetem. Vezérelje őt az Isten ismét karjaim közé.

1866. augusztus 5.

A dolgok gyorsabban fejlődnek, mint gondoltuk. Csaknem bizonyos, hogy az új szövetség, melynek Poroszország éllére lép, nem csak éjszak országot fogja magába foglalni. A déli német államok bizonyos feltételek alatt, melyek a porosz hegemoniát nem zavarják, a közös parlamenthez küldik képvisel-

¹ Eötvös Loránt br.

lőiket, hadseregeket a porosz vezénylet alá állítják s a külföldön porosz diplomáták által képviseltetnek s így a Német egység az osztrák német tartományok kivételével létesítve van.

Századunkban nem történt nagyobb változás, még Napoleon hadjáratait sem veszem ki, melyek nagyobb körökre terjedtek, de nem viselték anyira az állandóság bélyegét magukon, mint ezek. Europa nagy államai közül kettő megszűnt lenni: a *Porosz* és az *Osztrák*; a) az előbbinek helyébe Németország lép, de mi áll majd a másíknak helyébe? Ez a nagy kérdés, melytől talán Europa jövője, de minden bizonyal azon népek s tartományok jóléte függ, melyek az Osztrák birodalmat képezik. Ha van valami, mi azoknak nyomorultságát kitünteti, kik e birodalom felett századokig uralkodtak s azt korlátlan hatalommal kormányozták, ez azon állapot, melyben az utolsó események a birodalmat találták.

Csaknem negyedfél század mult, miolta Magyarország s a tartományok nagyobb része egy uralkodó alatt áll s a roppant állam adósságon, anyagi és szellemi hátramaradásunkon kívül s általján véve a legrosszabb kormányzásnak nyomain kívül nincs semmi, mit közösnek mondhatunk. Anyi uralkodó között II. József kivételével, ki szerencsétlenségünkre nem csak nemes szíve, de rendkívüli ügyetlensége által is kitünteté magát, nincsen egy, ki az uralkodási vágy s legaljasabb önzésnél más motivumokat követett volna, ki belátta volna, hogy az uralkodó hatalma nem csak egyes alattvalóinak gyengeségétől függ, melynek előidézésére a *divide et impera* b) elve jó

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben aláhúzva.

lehet, de hogy e hatalom még inkább az állam erejétől, tömörségétől s öszvetartásától s hogy ez csak ott lehetséges, hol az állam különböző részei s az egyes polgárok között, ha nem is az érzelmek, de legalább az érdekek közössége létezik.

A multnak emlékei, a jelenben anyagi érdekeink, a jövőnek reményei, melyek a nemzetiségi elv mesterséges szítása által a monarchia fenállásával ellentétbe jöttek, nincs semmi, mi öszvetartana s e töredekéből, az öszvefügés nélküli darabokból nekünk államot kellene alkotnunk, e különböző nép csoportokból, melyek között három százados absolutismus a gyűlölség magvait hintette el, *egy egészt*,^{a)} mely a nagy nemzetiségek között, melyekkel népünk egyes részei közel rokonságban állnak, önállását s függetlenségét feltartsa.

Ez feladásunk s e feladás megoldásától függ nem csak az államnak, hanem az azt lakó egyes nemzetiségeknek, sőt minden egyesnek jövője; mert csak vak nem látja átal, miként ha oly államot alkotni képesek nem lennénk, mely az Osztrák birodalomnak helyét pótolhatja, a legiszonyubb megrázkódtatásoknak, valóságos fajharcznak meggyünk elébe, mely nem csak minden egyesnek jólétét, hanem egy időre magát a civilisatiót veszélyezteteti. Miként oldhatjuk meg ezen feladásunkat?

Mindenek előtt szükséges erre, hogy magunkal tisztába legyünk s azon változásokat, melyek az utolsó események által a birodalomban történtek, helyesen méltányoljuk. A veszteség, melyet a birodalom területében szenvedett, kevesebb fontosságú, sőt kér-

a) Az eredetiben aláhúзва.

dés, valjon nem erősödött-e az által, hogy tőle a Velencei terület elszakított,¹ mely úgy is csak egy félszázadig s ezen idő alatt is mindég akarátja ellen foglaltatott a birodalomba. Fontosabb az, hogy a *német elem*, a) mely eddig a birodalom kapesát képezé s azt öszvetartá, erre ezentul képtelené vált, nem csak mert Austria német elemeit a nagy Németországtól elszakítatván, s a támaszt, melyet ott találta, elvesztvén, gyengébbé vált, de mert ezen elemnek érdekei, melyek a birodalom érdekeivel eddig azonosak voltak, nem azok többé, mert a birodalom német elemei a birodalom feloszlása által nem csak nem vesztenének, sőt Németországba beolvadva nyerének, s mert ezért azon percztől, melyben a német egység létesítetett, az osztrák németeknek jobb részre kifelé gravitál s nagy érdekek szükségesek, ha a nemzetiségi hajlamot, mely őket másfelé vonza, ellensúlyozni akarjuk. S ez az utolsó események 1-ső nagyszerű következése s ebből fejlődik a 2-ik. b)

Ha az osztrák birodalom előbbi helyzetében, melynek alapjait Németországgal való öszveköttetésében és azon befolyásban találjuk, melyet a birodalom Olaszországra gyakorolt s ha a[z] 1815-iki szerződésekkel, melyek főkép Austria érdekében alkottattak, elenyészett az, mi a birodalom nagy hatalmának feltétele vala, ha ennek következésében a birodalmat más alapokon újból kell alakitnunk s ezen alakításnál a német elemre nem támaszkodhatunk, nézetem szerént a birodalom körében nem találunk semmit,

a) Az eredetiben aláhúзва.

b) Az eredetiben aláhúзва.

¹ Az 1859. július 11-i villafrancai békében.

mi ezen új alakításnak alapjául szolgálhatna, mint Szt. István koronájának országait. Nem csak azért, mert ez a birodalom minden részei között a legnagyobb, mely a többiekhez hasonlítva legtömörebb s melyben a feloszlás processusa még csak kezdődik, de azért is, ha az Austriai birodalom később terjeszkedni akar s ha ezt szükségesnek találjuk, mert a többi hatalmas államok között csak így felelhet meg feladásának; a birodalom terjeszkedése a magyar korona jogainak fentartása és érvényesítése által eszközölhető legkönnyebben. Ha a birodalmat fentartani, vagy helyesebben mondva, ha ennek helyébe erős államot alkotni akarunk, ennek alapja csak *Magyarország* ^{a)} lehet s ez a 2-ik következés.

Magyarország helyzete ez által lényegében megváltozott. Állami tekintetben nem csak legvérmesebb reményeink teljesülnek, de többet érünk el, mint valaha várnunk lehetett; de nemzetiségi tekintetben, főképp mi nyelvünk kizárólagos uralmát illeti, le kell mondani sokról, mit eddig követeltünk, sőt mit addig, míg a birodalom német vala s a beolvasztástól tarthattunk, szükségképp követelnünk kellett. Ha nem csak saját érdekeink, de egész Europa érdeke azt kívánja, hogy az Osztrák birodalom helyét más hasonló hatalmú birodalom foglalja el s ha ennek alapja a dolgok természeténél fogva csak Magyarország lehet s így minden környülmények kedvezők törekvéseinknek, nem feledhetjük el, hogy egy nagy birodalom alakulásának lehetősége a Duna mentében bizonyos feltételektől függ s hogy törekvéseink minden kedvező környülmények dacára csak úgy sikerülhetnek, ha ezeket teljesítjük.

a) Az eredetiben aláhúzva.

Ha azt akarjuk, hogy a birodalom hatalmas, hogy az a nyugoti népesalád egészséges tagja legyen s a civilizatio áldásait érezze, szükséges, hogy annak német elemeit az elszakadástól tartoztassuk vissza s ez csak úgy történhetik, ha a nemzetiségi vonzalmak ellenében, melyek a birodalom német lakóit Németországhoz vonják, oly érdekeket teremthetünk, melyek azokat a birodalomnál viszatartsák és nemzetiségi érzelmeiknél tartalmasabbak. Azonkívül nem felejtethjük el, hogy Magyarország különböző nemzetiségekből áll, melyek öntudatra ébredtek s melyekre még hazánk integritásának feltartásánál is csak akkor számolhatunk biztosan, ha azokat kielégítettük.

A Sveitznak példája mutatja, miként az, hogy valamely országnak lakói oly nemzetiséghez tartoznak, mely közel hozzá nagy államot alkotott, magában véve még nem veszélyezteti az országnak létit. A franczia, a német s ezentul az olasz nép, mely Schweitzot lakja, egyiránt bizonyítja ezt és hasonló példát látunk Belgiumban, melynek flemjei és németjei a rokon faj attractioja által nem zavartatik belga honszeretetében. De hogy ezen eredményre számolhassunk, kettő szükséges: kielégítő politikai állapot és az anyagi érdekek azonossága. S ugyan ezek szükségesek arra is, hogy a különböző nemzetiségi elemek, melyekből Magyarország áll, együtt tartassanak s a faji rokonság, mely köztök s a szomszéd tartományok népei között létezik, a magyar állam feloszlását ne vonja maga után s azért, ha akarjuk, hogy az Osztrák birodalom helyén uj állam alakuljon, mely hatalom tekintetében az előbbit, mely régi alakjában ezentul lehetetlené vált, pótolja, szükséges,

hogy azt úgy alakítsuk, hogy abban az egyes nemzetiségek igényeiket kielégítve és a német elem a szabadságnak magasabb fokát találja, mint melyet rokonai nagy Németországban élveznek. És szükséges azon felül, hogy a birodalom lakóinak anyagi érdekei közösek és a menyire csak lehet, a szomszéd országok érdekeitől különválók, sőt a menyire kivihető, ellentétesek legyenek. S azért én egy külön vámterületnek felállítását s az ipar protectioját, ha a nemzetgazdászati tekintetek ellene szólnának is, állami tekintetekből szükségesnek tartom, mert a birodalom különböző részeinek érdek közössége csak így biztosítható s csak ebben találhatjuk a momentumot, mely Austria német tartományait a birodalomhoz lánczolhatja.

Életünk legnagyobb hibáit nem tudatlanságból, de gyengeségből követjük el. Bélátjuk, vagy legalább gyanítjuk, mit kellene tennünk, vagy elhagynunk, de nem birunk anyi eréllyel, hogy bélátásunkat kövessük. A legtöbбек azért, mert a jelen élvezeteiről nem tudnak lemondani, vagy mert magokat erejek megfeszítésére nem határozhatják el; a jobbak azért, hogy kedveseiket egy pillanatnyi kellemetlenségtől megőrizzenek s kikerüljék rossz kedvetet. Gyengeség ez is, csak a gyengeségnek más nemesebb neme. Ezért nézetem szerint minden nevelésnek nem anyira az ész, mint az akarat erősítésére kellene irányozva lennie s egész újabb paedagogiánk, mely éppen az ellenkező irányt követi, hibás.

Tagadhatatlan, hogy mi az oktatást illeti, nagy haladásokat tettünk. Fiatal embereink sokkal többet tudnak, mint előbb; de mert a fegyelem, mely a gyer-

meket szenvedélyeinek legyőzésére tanítja, hiányzik, kevesebb akarat erős férfi s kevesebb szerencsés ember lép ki nevelésünkből. Ez az, min javítani kellene.

Nevelés. a)

Luther^{b)} Mártony ismert iratában (An den Bürgermeister und Rathsherrn allerlei Städte in deutschen Landen) mások között mondja: „Meine Meinung ist, dass man die Knaben des Tages lasse eine Stunde oder zwei zu soleher Schule gehen, und nichts desto weniger die andere Zeit im Hause schaffen, Handwerk lernen und wozu man sie haben will, dass beides miteinander gehe, weil das Volk jung ist und gewarten kann.“ Nézetem szerint ez a legjózanabb, mi e tárgyról mondatott s ha az iskola kényszerít úgy akarjuk behozni, hogy ez által a nép érdekeit ne sértsük, ezen elvhez kell ragaszkodnunk. A szegény ember nem nélkülözheti gyermekeinek munkáját, s maga e munka, melyet szüleinek oldala mellett teljesít, a szegény nép gyermekeinek nevelésének egyik s talán legfontosabb részét képezi.

1866. augusztus 9.

Ambár a békepreliminarisok elfogadtatván, a béke definitív megkötése bizonyos,¹ a kormány eddig, mi a birodalom beszervezését illeti, semmire nem határozta magát s nincs senki, ki szándékairól biztost mondhatna, mert meggyőződésem szerint eddig még nincsenek szándékai. Mint az, ki nagy csapást kapva elsédült, érzi, hogy valamihez támaszkodnia kell,

a-b) Az eredetiben aláhúzva.

¹ A békétárgyalásokra l. *Friedjung*. III. 324. s köv. ll.

de zavarjában talán éppen oly valamihez támaszkodik, mi alatta öszvetör, úgy nem mondhatja senki, nem fog-e kormányunk is éppen arra támaszkodni, minek gyengeségét anyiszor tapasztalta. Általján véve ész és jellem nélküli emberek lépései kiszámíthatatlanok s még azt sem mondhatjuk biztosan, vajon nem kísértik-e meg ismét a Reactiot s nem nyulnak-e erős repressio eszközeihez éppen azon pillanatban, melyben gyengeségüket az egész világ előtt bizonysították.

Mit kellene tenniük? Annál világosabb már csak azért is, mert a dolgok jelen állásában nézetem szerint csak egy út van, melyen a birodalom megmenthető, azaz: talán megmenthető, mert még ez is bizonytalan. Miután azon meggyőződés, hogy az Osztrák birodalom *europai szükség*,^{a)} az által, hogy Austria három izben² (a magyar forradalom, Francia- és most Poroszország irányában) oly gyengének tapasztaltatott, sokat veszített erejében még az angoloknál is, kik Austriát eddig az Orosz és Francia hatalom ellensúlyának tekinték. Miután mind azon okok, melyek Oroszország és Austria között a két hatalomnak közös absolutisticus tendenciainak daczára ellentéteket idéztek elé, most ép úgy léteznek, mint valaha, sőt azon arányban, melyben a keleti kérdés megoldásához közeledünk, erősebbé válnak, míg más részről a támasz, melyre Austria Németországban számolhatott, nem csak elvétellett, sőt helyébe a legnagyobb ellentétek okai alapítottak meg; miután, a

a) Az eredetiben aláhúzva.

² 1848—49-ben; 1859-ben Franciaországgal és 1866-ban Poroszországgal szemben.

mint a dolgok most állnak, a német egység tökéletes létesítésének egyedüli akadályá csak az Osztrák birodalom létezésében kereshető; miután a dinasticus érzések s a monarchiához való ragaszkodás naponta gyengébbé válik s a menyiben teljes közönösség, sőt gyűlöletnek helyet nem engedett is, legalább a nemzetiségi lelkesülés által ellensúlyozva, háttérbe szorítatik: tulzás nélkül mondhatjuk, miként mind azon factorok között, melyeknek a birodalom eddig fentartását köszönhette, egy sem létezik többé, míg más részről mind azon veszélyek, melyek a birodalmat fenyegetik, sokkal nagyobbaká váltak s az újabb események által előtérbe léptek.

Ha a birodalmat feltartani, ha annak jövőjét biztosítani akarjuk, új alapokra kell támaszkodnunk s én csak kettőt ismerek. Az 1-ső az alkotmányos szabadság, a 2-ik anyagi érdekeink. Miután Oroszországban absolutismus uralkodik, sőt az absolutismus feltartása e birodalom természetéből folyik s az egyedüli forma, mely azt a feloszlástól megoltalmazhatja; miután Németországban addig, míg az Porosz felsőbbség alatt áll, a szabadságnak szinte nem nagy kifejlődése várható; s miután harmadik szomszédunk, a Török birodalom, nem csak szabadságot, de még személyes és vagyonbeli bátorságot sem biztosíthat alattvalóinak: úgy látszik, nem nehéz az Austria birodalomban nem nehéz^{a)} több szabadságot biztosítani a polgároknak s kétségtelen, miként ha ezt tehetjük s birodalmunk lakóinak a szabadság, s ennek következtében a jólétnek magosabb fokát biztosítjuk, mint melyet fajrokonai a birodalom szom-

a) Így.

széd országaiban élveznek, az által nemzetiségi rokonszenveiket, melyek a birodalomra nézve veszélyesek, ellensúlyozzuk.

Mi a 2-ikat illeti, úgy látszik, szinte nincs nehézség. Anyagi érdekeink eddig is a legszorosabb öszveköttetésben álltak. Financzialis helyzetünk az, hogy Magyarország nyers anyagait eddig is nagy részben az örökös tartományokban adta el s az osztrák industriának védvámok által oltalmazott biztos vására vala. Mind azon viszonyok, melyek nem törvényesen, de a fejdelem tényleg absolut hatalma által támadtak, de azért tényleg fenállnak: mind ez öszvevéve azt eredményezi, hogy anyagi érdekeink tényleg a legszorosabb öszveköttetésben állnak. Ha tehát azt akarjuk, hogy anyagi érdekeink közössége a birodalomnak kapuul szolgáljon, nem szükséges, hogy mesterségesen új viszonyokat idézzünk elé, hanem csak az, hogy a már létezőket feltartsuk s azokat úgy alakítsuk át, hogy az öszveköttetés, mely eddig csak az osztrák tartományok javára használtatott fel, ezen túl úgy szerveztessék, hogy az a magyar korona országoknak is hasznára legyen és ez valóban nem nehéz.

Miután azt, hogy nyers terményeink Anglia, Francia- és Olaszországba bemehessenek, maga ezen országok érdeke kívánja és America s Oroszország szinte a védrendszerhez ragaszkodik, s miután tisztán iparos érdekeinket tekintve, a most keletkező magyar ipar könnyebben álhatja ki a szinte még fejletlen osztrák ipar concurrentiáját, mint ha az egész világ iparával kell versenyeznie: nincsen ok, melyért egy közös vámterület a birodalom két felének érdekében megalapított védelmi rendszerrel nem létesítet-

hetnék s ez maga főképp valuta viszonyainkal együtt kétségtelenül oly¹ érdek közösséget fog előidézni, minő kevés országban található.

A kérdés csak az, valjon állunk-e a miveltség azon fokán, mely mellett az alkotmányos szabadság magos foka lehetséges? És valjon azon előítéletek, melyek újabb időben a szabad kereskedés mellett hazánkban támadtak s érdekeinknek a birodalom többi részeivel közössége ellen mindég léteztek, nem oly erősek-e, hogy azokat legyőzni nem lehet? Két kérdés ez, melyre csak a tapasztalás felelhet. De hogy a birodalomnak feltarthatása kizárólag ettől függ, arról nincs semmi kétségem s így ha kétségünk van is az iránt, valjon ezen út célhoz fog-e vezetni, legalább az bizonyos, hogy más út semmi esetre nem vezet célhoz, s hogy ha már valamit akarunk tenni, csak ezen uton haladhatunk.

Nem állítom, hogy napjainkban csak oly államok biztosok, melyek a ... a) universellen alapulnak, de arról meg vagyok győződve, hogy oly állam nem hordja magában fenállásának garantiáját, mely ha fenmaradása forog kérdésben, polgárainak többségére nem hivatkozhatik.

1866, augusztus 11.

Olyan eseményeknél, minőkön birodalmunk az utolsó időben keresztül ment, a legnagyobb veszély nem a szenvedett veszteségben, hanem abban rejlik, hogy helyzetünket tisztán nem fogjuk fel. Vannak veszteségek, melyek hasznunkra vannak s valamint az egyesnek életében alig van helyzet, melyet tür-

a) Olvashatatlan szó.

hetővé nem tehetnénk s még ha erőnknek egy részétől megfosztattunk is, még mindég találhatunk kört, melyben megmaradt erőnket sikerrel használhatjuk, úgy van az államoknál is s főkép birodalmunkban, mely minden csapások után megtartá mind azt, mi egy erős és virágzó birodalomnak alakítására szükséges. A feladás csak az, hogy törve (igy!) a multal, új helyzetünket felfogni tudjuk s ne felejtjük el, miként az országlásban a következetesség nem az eljárás módjában, hanem a célban kereshető. Nem ki a multtal tépelődve arra gondol, hogy lépései egészen más időben és környülmények között tett lépéseinek ismétlései legyenek, de ki soha nem feledkezve meg céljáról, minden pillanatban azt teszi, mi ezen céljának elérésére legalkalmatossabb, az érdemi a következetességnek hírét.

Számolhatunk-e erre hazánkban? Ki helyzetünket elfogultság nélkül tekinti, kétségen kívül meggyőződik, hogy az utolsó események által mind a birodalomnak helyzete Európában, mind hazánk helyzete a birodalomban lényegesen megváltozott. A hatalmi állás, melyet Austria a 815-iki szerződések után elfoglalt, nem saját területi kiterjedésének s népei számának, hanem inkább azon befolyásnak volt következése, melyet a birodalom saját területén túl, egész Német- s Olaszországon gyakorolt. A természet elleni helyzet, mely a bécsi congressus által europai egyensúlynak neveztetett, csak Austriának ezen befolyása által tartatott fel, s enyiben phrasisnál több vala, ha ezen állam Europai szükségnek neveztetett. Szükség vala az, a menyiben a bécsi szerződés feltartása szükségnek tekintetett, mert e szerződések Austria nélkül feltartathatatlanok valának. De ép oly

bizonyos, hogy e szerződések is szükségesek voltak Austriára nézve s hogy valamint a[z] 1815-iki szerződések Austria nélkül, úgy Austria, — a régi Austria, — nem állhat fel e szerződések nélkül, s hogy e szerződések nem léteznek többé.

Austria, mint más államok, hatalmának alapjait csak magában keresheti s ha Austria fenállása szükséges, ennek oka ezentul nem az, mert egész Europa által hajdúnak tekintetik, ki a természet eleni rendtelenséget is mások javára feltartja, hanem saját ereje, életképessége az, mert e szükségét saját népei érzik s a birodalomban saját érdekeiket védelmézik. Hogy e helyzet magában véve nem rosszabb az előbbinél, az magában világos; de hogy e helyzetbe jussunk, szükséges, hogy azt béléssük s a birodalom szervezése által a birodalom minden népeinek érdekeit a birodalom fenállásával hozzuk öszveköttetésbe s alig remélhető, hogy ez azok által elismertessék, kik a birodalmat most kormányozzák. Hogy Europa mostani helyzetében a roppant államok között, melyek mindenfelől alakultak, csak nagy állam tarthatja fel magát, az kétségtelen. Bizonyos az is, hogy miután mind ezen államokban a centralisationnak magas foka létezik, a centralisationnak egy bizonyos foka szükséges az Austriai birodalomban is, legalább anyiban, a menyiben a birodalom területének és legfontossabb érdekeinek védelme megkívánja, hogy az valamely szomszéd nagy hatalom által megtámadva, magát területének s népeinek öszves erejével, mint nagyhatalom, védelmeztesse. De éppen oly bizonyos az, hogy azon eszközök, melyek által e czélok más államokban elérettek, nekünk nem állnak rendelkezésünkre.

A ^{a)} caesarismus az állam minden erejének oly concentratioját s ez által oly potenczirozását, felfokozását idézi elő, minő nagy országokban más uton nem eszközölhető s úgy látszik, Europa legnagyobb államai e felé gravitálnak. Bismarck s a Porosz király előzményeit s a módot tekintve, melyen az egység Németországban létesítetik, ezt tehetjük fel legalább Németországról is; de ha ezen formát a birodalomnak érdekében a legjobbnak tartanánk is, annak, mely fenállását s hatalmát legjobban biztosítja, hiányzik az alap, melyen azt felépíthetnők. Napjainkban, hol hadi szerkezetünk mellett, mely a conscription alapszik, a pretorianusok lehetetlenek, a caesarismus némi biztossággal csak ott tarthatja fel magát csak egy időre is, hol nemzeti eszmére támaszkodhatik s a szabadság és jólét helyett, melyektől a népeket megfosztja, nekik a dicsősségben kárpótlást nyújt s valjon mily nemzeti eszmére támaszkodhatnék birodalmunk.

Sokszor hallám és sokaktól, hogy ők a legnagyobb absolutismusnak szívesen alávetnék magokat, csak hogy az *magyar* ^{b)} legyen s általa nemzeti nagyságunk biztosítassék. De valjon ezen eszme, mely Olasz-, vagy Németországban igen természetes lehet, nem képtelen-e nálunk, kik a birodalom öszves népességének alig képezünk egy ötödénél többet s kik arra, hogy az államot nemzetiségünknek alája vessük, ép oly kevésbé vagyunk képesek, mint a németek, kik azt megkísérték, vagy a slavok, kik azt szívesen megkísértenék és ha erre alkalom nyílnék, igen rövid idő

a) A napló ezen része a megjelölendő helyig az eredetiben át van húzva; a sorokon átírva: *Memoire*.

b) Az eredetiben aláhúzva.

alatt tapasztalnák, hogy e nagy feladáshoz sem műveltségük alacsony foka, sem belső öszvetartások hiánya miatt nem képesek. És valamint a nemzetiség, úgy a historiai jog sem szolgálhat birodalmunkban a caesarismus támaszául, nem csak, mert a historiai jog századunkban nem gyakorol anyi befolyást, hogy arra egyedül valamit építhetnénk, hanem azért is, mert a historiai jog ugyan biztosítja dinastiáinknak uralkodási jogát, de oly feltételekhez köti azt, melyek a caesarismusnak ellentétei.

Enyire szétágazó elemek, ily ellentétek között a fejedelmi hatalom egy maga nem elégséges. A kő, mely az építményt bétetőzi s mi által az egy elkészült egésze válik, nem tarthatja együtt részeit és ha ezt lehetőnek tartjuk is, a fejedelmi hatalom ezen határát csak egy időre, csak rendkívüli siker után gyakorolhatja s környülményeink nem olyanok, hogy azt várhatnók. Ha a birodalom egységének szükségét bélátva, ezt fen akarjuk tartani, nem esúcsán, de alapjaiban kell keresnünk ennek biztosítékait. Nem a fejdelem hatalmában, hanem a népeknek akarátában fekszik a birodalom garantiája s erre csak akkor számolhatunk, ha a birodalom léte a népek érdekeinek megfelel, ha azt oly módon szervezzük, hogy a birodalomnak fenállása nem csak az egyes népek érdekeivel ellentétben ne álljon, hanem valamenyiek által, mint ezen érdekek kielégítésének feltétele tekintessék. És ez nem oly nehéz, minőnek első tekintetre látszik.

Birodalmunk nem támaszkodhatik nagy nemzetiségre s ez megfosztja őt a hatalom egy oly tényezőjétől, melyel mások bírnak s ebből következik, hogy a birodalom hatalmát nem állapíthatjuk a nemzeti-

ség elvére s hogy helyette mást kell keresnünk, de valjon nem létezik-e ilyen? Nem létezik osztrák nemzet s nem eszközölhetjük, hogy birodalmunk magyar, vagy német, vagy sláv birodalom legyen; de valjon nem eszközölhetjük-e azt, hogy a birodalomnak polgárai szabadaknak érezzék magokat, szabadabbaknak, mint azon német, sláv, vagy román népek, melyek szomszédságukban nemzeti államokban élnek; s valjon e szabadságnak érzete s a jólét, melyet eszközölt, nem fogja-e ellensúlyozni a csábot, melyet más rokon népek állapotjai reájok gyakorolhatnának.

Nagy a nemzetiségi eszmének hatalma századunkban s ha az eseményeknek csak legközelebbi okait, csak közvetlen előzményeit tekintjük, úgy látszik, mintha csak ugyan nem lenne semmi, mi ezen eszmének napjainkban ellent állhatna. De nagy kétségen kívül a *szabadságnak*^{a)} hatalma is és ha azon eseményeket mélyebben tanulmányozzuk, melyek okait első tekintetre a nemzetiségi eszmében véltük feltalálni, azt fogjuk tapasztalni, hogy maga a nemzetiségi eszme is csak azon öszveköttetésnek köszöni hatását, melyben az a szabadság eszméjével áll. Mig egyes országokban a polgároknak egy része a többség által szabad kifejlődésében akadályozva érzi magát, mig nagy népek, mint a német, vagy olasz szomszédaik által, kik szakadottságokkal vissza élnek, vesztelve érzi létét, addig az ily országokban az egyes nemzetségek egyénységök elismeréséért, az ily népek az egység megállapításáért küzdenek s fognak küzdeni, de nem mert nemzetiségüket a szabadságnak elébe teszik, de mert azt a szabadság szükséges

a) Az eredetiben aláhúzva.

következésének s egyszersmint feltételének tekintik s mert ott, hol szabadság nincs, a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki privilegiumokhoz ragaszkodik, vagy privilegiumok után törekszik, miből azonban nem következik, hogy az, ki így cselekszik, a szabadság iránt közönös, vagy hogy a különböző nemzetiségeknél, melyek a birodalomban s hazánkban laknak, s melyeknek mindegyike saját nemzeti-ségéért lelkesülve azt jelenleg látszólag minden egyébbnek elébe teszik, nem fogják ugyan azt tapasztalni, mit a magyar nemességnél tapasztalánk, mely szinte kiváltságaihoz ragaszkodott, mely anyagi érdekeit feláldozá, a kor igényeivel szembe szállt s makacs harczot vívott minden ellen, mi jogait legkissebbé csorbíthatá és ezért mégis lemondott igényeiről azon pillanatban, melyben az áldozat tőle a közös szabadság érdekében kívántatott; lemondott pedig nem tulzó nemeslelkűségből, mely saját érdekeit másoknak feláldozni kész, de mert érzé s tudta, hogy mind azt, miért privilegiált állásához ragaszkodott, most ez által biztosíthatja, mit a jelen körülmények között ép úgy át fogja látni mindenki, ki a birodalom, vagy hazánk körében saját nemzetiségének biztosítása után törekszik.

Bár menyire lelkesüljenek is a birodalom külön ajkú lakói saját nemzetiségükért, a németek kivételével nincs s nem lehet senki, ki nem látná át, hogy Europa jelen helyzetében azon kisebb nemzetiségeknek, melyekből a birodalom alakult, fenállásuknak nincs más garantiája, mint a birodalom fenállása. S ezért nemzetiségi viszonyaink s a nemzeti lelkesedés, melyekben sokan csak a birodalom veszélyét látják, ép úgy válhatnak a birodalom legfőbb garantiájává

is, de csak úgy s anyiban, a menyiben a birodalom léte az egyes nemzetiségek fejlődésének nem csak akadályokat nem gördít elébe, hanem azt biztosítja s mert ez csak a *szabadság* a) által lehetséges, röviden úgy formulázhatjuk birodalmunk állását, *hogy biztosságának mértéke azon mértéktől függ, melyben polgárainak szabadságát biztosíthatja.* b)

A birodalomnak léte s a polgári szabadság helyzetünkben feltételezik egymást, úgy hogy sem szabadságunkat a birodalom nélkül, sem a birodalmat másképp, mint a polgári szabadságnak legtágabb alkalmazása nélkül nem biztosíthatjuk. S ezen elvnek tiszta felfogása az, mi után politikai eljárásunkat irányoznunk kell. Nem kereshetjük a birodalom fenállásának biztosítékait oly intézkedésekben, melyek csak a szabadság megszorítása mellett lennének kivihetők s nem követelhetünk a szabadság nevében oly valamit, mi által a birodalom fenállhatása veszélyeztetnék. Tehát nem kereshetjük birodalmunk biztosságát a szigorú centralisatióban, mely a birodalom minden népeinek jogfogalmaival és vágyaival ellentétben áll. S nem kereshetjük azt a constitutionális unitasban sem s oly rendszerben, mely bármily czélszerűnek látszik magában véve s bár mennyi garantiákat nyújtson a legtágabb alkotmányosságnak a magyar nemzet jelen fogalmai szerint, jogait s érdekeit egyiránt sértené s csak kényszerűségből fogadtatnék el. Hanem keresnünk kell abban, hogy nem teoriákból, hanem a dolgok tényleges állásából kiindulva, a dualismust, mely bár mily alkalmatlannak látszassék a magyar népnek egyetértő meggyő-

a-b) Az eredetiben aláhúzva.

zódése szerint, jólétének, sőt fenállásának feltétele, a birodalomnak két részében nem csak a szabadságnak lehetőleg legnagyobb mértékét, de azon formáját alapítsuk meg, mely a nép alkotmányos fogalmainak leginkább megfelel. Mert végre is, ha szabadság után vágyódunk valamenyien, mindenikünk csak a maga módján akar szabad lenni s hogy midőn ezt tesszük, egyszersmint gondolkodjunk arról is, hogy a szabadság ne vezessen szétágazáshoz s hogy a birodalom biztosítva legyen, hogy a külföld irányában, mint egységes állam léphessen fel s mind azon erőket, melyekre szüksége van, felhasználhassa.

A birodalom jelen helyzetében kettő szükséges e szerint: Biztosítása az alkotmányos szabadságnak a dualismus alapján és biztosítása a birodalom két részének szoros ösztartása és közös cselekvése iránt.

1866. augusztus 14.

Szegeden voltam Klauzál gyásztiszteletén.¹ Soha tisztább, becsületesebb s jobb embert nem ismertem.

1866. augusztus 17.

A hivatalérti küzdelem egyre folyik. Nézetem szerint, kik hivatalaikhoz ragaszkodnak s kik azok után a jelen pillanatban vágnak, csak incapacitásokat bizonyítják be, mert azt mutatják, hogy a birodalom helyzetéről nincs tiszta felfogásuk. A helyzet olyan, melynél becsületes ember, ki politikai pályán jár, a hivatalt, ha ajánltatik, éppen mert veszélyes, nem utasíthatja vissza. De vágyódni utánna, önként

¹ Klauzál Gábor, az 1848-i kormányban ipar- és földművelésügyi miniszter, 1866. aug. 3-án halt el.

ajánlkozni e felelősségre, nagy könnyelműségnek s hiúságnak jele, főkép a jelen pillanatban, midőn törvényhozásunk nincs együtt s még erre sem támaszkodhatik. Nézetem szerént mindenek előtt a törvényhozások öszvehívása szükséges. Nem csak a magyar, de az örökös tartományok országgyűlésének öszvehívása, nem csak azért, mert a hatásról mind eddig nincs tiszta béléátásunk, melyet az utolsó nagy események a népekre tettek, de mert a fejdelem is csak e tükörből fogja látni állását s csak ha azt látta, lesz kész azon concessiokra, melyek a jelen pillanatban elkerülhetetlenek.

A törvényhozás öszvehívásának eszközlésére kell tehát fordítani minden törekvéseinket s hogy ezek sikerhez vezessenek, ezen agitatioiban kezet kell fogunk a szomszéd tartományok alkotmányos pártjaival.

Semmi nem károsabb, mint ha helyzetünket nem ismerjük tökéletesen és népek életében semmi nem közönségesebb. Igen sokan vannak, kiknek érdekében fekszik, hogy a nép valóságos állása iránt csalódásokban maradjon s igen kevesen, kik e szeszélyes urnak az igazságot meg mondani merjék s néki kellemetlen igazságokat mondva, kegyeit koczskáztassák, s valamint absolut uralkodók, ugy alkotmányos népek sem az őket környező veszélyeket, sem saját hatalmukat nem ismerik. S helyzetünk hamis felfogásának azon rossz következése van, hogy a létező veszélyek, bár menyire ignoráljuk, azért megmaradnak s tudatlanságunk által megfosztatunk az eszközöktől, melyek kezünkben vannak, hogy e veszélyeknek ellentálljunk.

Miután boldogságunk attól függ, hogy minden

akaratunk szerint történjék, mint ezt a német közmondás: Des Menschen Wille ist sein Himmelreich, szépen kifejezi, boldogságunknak feltétele 1-o: Hogy magunk felett uralkodva, érzéseinket és szenvedelminket akaratunknak alá vessük. 2-o: Hogy a lehetőségig oly életkört válaszunk magunknak, melyet saját akaratunk szerint rendezhetünk el, az az, a lehetőségig szüket. A földmives, ki kis birtokát miveli, vagy a tudós, míg csak tudományának él, feltalálhatja a boldogságot. Ki mesze körben akar hatni s kinek akaratát éppen ezért mások akaratával sokszor ellenkezésbe jön, az éppen ez által s mert az uralkodás és felsőbbbségünk érzete a szívnek jól esik, pillanatokra élvezheti a küzdelem s diadal örömeit, melyek talán a legélénkebbek, de a való boldogságot nem ismeri.

Általján véve ki boldogságot kíván, ne vágyódik uralkodás, hanem szabadság után.

1866. augusztus 18.

Tegnap vacsoránál a boldogságról szoltunk. Feleségem mondá, hogy legboldogabb az, ki legkevésbé önző. Mariska a boldogságra azt tartja szükségesnek, hogy oly gazdag legyen, hogy mindenkinek, kivel csak találkozik, anyit adhasson, a menyit kíván. Ilona legboldogabbnak tartja a nagy költőt, vagy tudóst, ki egyszersmint elismerést talál. Jolán pedig azt tartja legszerencsésebbnek, ki legtöbb embert szeret és kit legtöbben igazán szeretnek. Feljegyzem e beszélgetést, mert jellemző.

Fiatalabb korunkban az idő lassan mulik, míg később annak sebes haladásáért panaszkodunk. Ennek egyik oka az, mert fiatal korunkban hiányzanak

az emlékek, mikkel később mulatunk s mert az aggnak nincs oka türelmetlenségre, mi által a jelen hosszúnak látszik. A másik ok talán az, mert legfőbb örömeinket csak gondolatban élvezzük s így, bármi paradoxnak látszik, életünk későbbi szakában tulajdonkép többet élvezünk, mint ifjúságunkban. Általján véve ritkán gondoljuk meg, mennyivel többet élvezünk emlékeink, mint reményeink által s az a kárpótlás, melyet a természet öreg napjainkban azon gyönyörök helyett ad, miktől megfoszt.

Nevelés. a)

Jó eszköze a nevelésnek a szigor, jó s hatalmas eszköz a szeretet is és tapasztalás mutatja, hogy míg oly gyermekek, kik szüléik által félelemben neveltettek fel, azokhoz a legnagyobb szeretettel ragaszkodnak, mások, kik soha egy kemény szót nem hallottak, csak a szeretet által oly fegyelemben tartatnak szüléik által, hogy azoknak nem csak parancsait, de kívánatait is teljesítik.

Melyik rendszer a legalkalmasabb, az a nevelésnek egyéniségétől s főkép a környülményektől függ, mert minden nevelési rendszer céliránytalan, mely a közönségestől nagyon eltér s avval, melyet a gyermek társainál lát, egészen eltér. Egy azonban bizonyos, az, hogy a szigornak és engedékenységnek vegyítése mindég káros, mert csak oda vezet, hogy a gyermek szigorúságunkat haragnak, engedékenységgünket gyengeségünknek tulajdonítja s hogy így szeretetének s tiszteletének részét elveszítjük. És ezért kinek Isten gyermekeket adott, tanulmányozza azoknak

a) Az eredetiben aláhúzva.

jellemét, de még inkább tanulmányozza magát s ha érzi, hogy a szigort, melynek alkalmazását talán a gyermekre nézve czélszerűbbnek tartaná, következetesen keresztül vinni nem képes, akkor ne is kísértse meg s bizza gyermeke nevelését másra, vagy ha ezt nem teheti, kísértse meg a szeretettel. Nincs gyermek, melyre ez nem hatna jobban, mint oly szigor, mely csak néha, csak egyes rohamokban s a harag és szenvedély alakjában tűnik fel.

Nevelés. a)

Megengedem, hogy a mostani tanítási rendszer, a menyiben csak az célunk, hogy a gyermek a legkevesebb fáradsággal mentül több ismeretekhez jusson, a régiebbnél sokkal czélszerűebb. Meg vagyok győződve, hogy egy ügyes tanító mai időben s a nevelési eszközökkel, melyek rendelkezésünkre állnak, egy év alatt játszva anyit taníthat nevéndékeinek, mire elébb több esztendő s a nevelő s nevéndék részéről sok fáradság kívántatott. Haladás ez tagadhatatlanul és távol vagyok, hogy a jelen tökéletesebb rendszer helyett a réGINEK visszahozását tanácsoljam, de azért nem kevésbé vagyok meggyőződve arról is, hogy paedagogiánknak azon iránya, mely mindég csak azon fáradság, hogy a tanulást könnyűbbé tegye, azért mégis tévedés.

A tanításnak egyik feladása, hogy a gyermeknek bizonyos ismereteket szerezzen. De ha meg gondoljuk, mi kevés aránylag az, mit az iskolában tanulunk, ez kevésbé fontos. Valamint a gymnastikánál nem azon mozdulatok s bukfenczek, melyekre a mes-

a) Az eredetiben aláhúzva.

ter oktat, hanem testünk megedzése a cél, úgy az oktatásnál nem az ismeretek, melyeket az iskolában tanulunk, hanem azon képesség a fő dolog, melyeket szellemi tehetségeink a tanulás által nyernek; s én meg vagyok győződve, hogy az, ki jó mestertől észszerű methodus szerint csupa oly ismereteket tanult volna az iskolában, melyek mind egytől-egyik^{a)} hibásak, még is nagyobb hasznát fogja venni nevelésének annál, ki a leghelyesebb s hasznosabb ismeretekre oktattatott, de játszva, az az oly módon, mely szellemi tehetségeinek kifejtésére befolyást nem gyakorol. Az erő csak akkor nő, ha erőlködünk.

Azonkívül van még valami, mit ezen oktatási rendszer magasztalói elfelejtenek s ez azon hatás, melyet az oktatás módja a jellemre gyakorol. Feláldozni a jelen élvezetet becsület érzésünknek, telyesíteni kötelességünket akkor is, ha az kellemetlen, egy szóval uralkodni magunk felett, mire az életben anyi szükségünk van, mind erre a gyermeknek csak tanulása által van alkalma s ha bizonyos, hogy ezek nélkül, bár mily ismeretekkel birjon, senki valóban boldogá, vagy hasznosá nem válhatik, kétségtelen az is, hogy senki ezen tulajdonokat nem fogja később megszerezni magának, ha azokhoz iskolai könyvei felett nem szoktatta magát.

Népnevelés b)

Századokig felette kevés, sőt semmi nem történt a népnevelésért, jelenleg többet teszünk, mint kellene. Igen helyes, hogy miután a jog egyenlőség elve ál-

a) Így.

b) Az eredetiben aláhúzva.

taljánosan elismertetett, iparkodunk, hogy azok, kiket jogilag egyenlőknek ismerünk, tényleg is egyenlökké váljanak s erre a műveltség egyenlősége fontosabb a vagyoninál; azonban elfelejtjük, hogy műveltebbek is a nevelés nagyobb részét nem az iskolai oktatásnak köszönik s hogy a nép nevelésnek legnagyobb részét is, az az a politikai s más fogalmak általjánosítását a sajtóra kell bízunk s így a fő dolog csak az, hogy a nép minden osztályai a művelődés ezen hatalmas eszközével élni tudjanak, az az, az iskolában olvasni s az olvasottakat megérteni tanulják.

Igen nevetséges, midőn oly emberek, kik büszkélkednek a gondolatban, hogy a népnél sokkal magasabban állnak, sőt hogy egész századukat előzték meg, azután a népnek rossz néven veszik, hogy nem az ő személyek körül csoportosul s rossz néven veszik századuknak, hogy nem halgat szavukra. Mint ha az, ki mindenkinél magasabban áll, nem állna szükségkép magában (egyedül) s nem lenne természetes, hogy annak szavát, ki mesze elől jár, azok, kik őt távolról követik, nem érthetik meg.

1866. augusztus 20.

Nemzetiség. a)

Az irány, melyet a nemzetiségi eszme századunkban követ, inkább az egyesítéshez, mint az elkülönözéshez vezet. Való, hogy a népekben egyénységöknek érzete inkább kifejlődött, de evvel együtt azon egységnek érzete is, mely egy nép külön részei között létezik s ha az olasz, a sláv, a német kevesebbé türi, hogy idegen által kormányoztassék, maga az

a) Az eredetiben aláhúzva.

egyes nemzetiségnek fogalma tárgult s kik előbb alig tekinték rokonoknak egymást, most egynek érzik magukat, úgy hogy midőn egy részről az egyéniségnek érzete a népeknél erősebbé vált, ugyan akkor kevesedett nemzeti egyéniségeknek száma is. S ez az, miért én nemzetiségi mozgalmainkban^{a)} nem csak nem tartom haladásunk akadályainak, sőt miért azokban haladásunknak egyik legfőbb emeltyűjét látom.

Ha meggondoljuk, hogy a nemzetiségi mozgalomnak alapja tulajdonkép a szabadság eszméje s ennek természetes következése, mely szerént minden egyéniség minden idegen uralmat viszautasít (miveltebb nemzeteknél a vágy, hogy mások felett uralkodjanak, soha nem volt kevésbé elterjedve). Ha meggondoljuk, hogy azon arányban, melyben a szabadság valóban létesítetik, a nemzeti surlodásoknak okai eltávolítatnak még oly országokban is, hol több nemzetiség együtt lakik, mert hisz ha addig, mig a király, vagy egy osztály, vagy a kormány az egész ország felett uralkodik, igen természetes a küzdelem, kik s mily nyelven uralkodjanak, a küzdelem azon arányban lesz kisebb, melyben az uralkodás szűkebb körre szoritatik. Ha meggondoljuk, hogy korunk nemzetgazdászati irányai és azon öszveköttetés mellett, mely a különböző népek érdekei között naponként szorosabbá válik, a háború esetjei a dolgok természeténél fogva mindég ritkábbaká fognak válni: csak nem biztosan előre látható, hogy a nagy alakulás, melyre a nemzetiségi eszme uralma vezetett, s mely az olasz, a német egységet alkotá, későbbi ki-fejlődésében az öszves emberiség egységének eszmé-

a) Eredetileg s tulajdonképen helyesen is: *mozgalmainkat*.

jét fogja maga után vonni, legalább anyiban, hogy valamint most az előbb különvált népek a közös nyelv vagy legalább nyelveik közös törzse által az egységnek érzetéhez jutottak, úgy később az egységnek érzete fog támadni az eszmék közössége, vagy ha azok eltérnek is, a különböző eszmék közös alapja által, mely legalább mind azon népeknél, melyeknek civilisatioja a kereszténység alapján fejlődött, egy nagy egységé olvadnak össze.

Hogy e kifejlődés hosszabb időt igényel (ámbar meggyőződésem szerint nem oly hosszú, mint annak nagyságát tekintve látjuk), ez természetes. Bizonyosnak látszik előttem az is, hogy e fejlődés első stádiumában csak azon népekre terjedhet, melyek a nyugoti egyház által eddig is egy bizonyos egységé alakultak s melyek egy közös miveltséggel bírnak, s hogy a keleti egyházhoz tartozó népek csak akkor olvadhatnak ezen egységbe, ha a nyugoti civilisatio alapeszméjét, a szellemi hatalomnak a világítól függetlenségét el fogadták. De hogy e fejlődés történni fog s hogy annak első stádiuma még e század végéig bé lesz fejezve, arról meg vagyok győződve, bár igen jól tudom, hogy erre mindenek előtt a monarchiai formának megszűnése kívántatik, mely közöttünk az egyenlenséget feltartja.

Ma kaptam levelet Simon Istvántól Csanádban,¹ (ismert bolond, ki a világ regeneratiojára érzi magát hivatva s az egész világot leveleivel zaklatja), melyben sok értelmetlen phrasis között ezeket írja: „Vigyázzon Ön, Deák is kidől a sorból s önre vára-

¹ Bizonyára azzal a Simon Istvánnal azonos, aki 1839. óta tömegesen ontotta verseit. (*Színnyei*: Magyar Írók. XII. 1053.)

kozik a vezérlet, *de Ön gyenge hozzá.*^{a)} Sajnálom, hogy Önnek Isten a szép tudomány és tiszta lélek s akarát mellé nem adott *több erélyt, áthatást és eldöntőséget.*^{b)} Nagy nagy hiba, a hol a döntő erély hiányzik, ott nem létesülhet semmi lélek emelő.“ A levél zagyván kezdve örvongó phrasisokon végződik, de azért még is hatott reám. El bolond ez egyszer sok igazat mondott s egyénységem iránt nem csak saját, de félek, sok józan embernek véleményét fejezte ki.

1866. szeptember 3.

Ma vagyok 53 éves. Ily korban születés napunk komoly gondolatokat hoz magával. Az életnek nagyobbik fele eltelt, menyit s mi marad még hátra? Kevés öröm, mert hisz azokat végzetünk, talán hogy az élethez kedvet csináljon, mind kezdetére tévé, de mi egyéb? A nap hív képe életnek. A szél szakadozott fellegeket kerget át házam felett, néha az egész láthatár elborul s kevés perczel utánna egy nap sugár tör át a fátyolon. Temérdek felhő, de itt-ott egy darab kék ég, mely reményt nyujt, hogy végre egészen felderül. Nem voltam az, mit szerencsés embernek neveznek, sőt többet szenvedtem, mint nagyobb része azoknak, kiket ismerek s még sem voltam soha örömek nélkül s azok is nagyobbak voltak, mint másoké. Fiatal koromban anyám szeretete s most gyermekeim s a családi kör, melyet magamnak alkottam s az, hogy azt, mit czélul tűztem ki magamnak, részben legalább elértem.

Kimondtam meggyőződéseimet s nem minden eredmény nélkül. Ha nevem s egyes műveim az irodalomban elvesznének is, e művek nem voltak hatás

a-b) Az eredetiben aláhúzva.

nélkül nemzetemre s individualitásom jobb része fen fog maradni azon hatás által, melyet a maga idejében előidéztem s a közélet pályáján is soha nem foglaltam el az első helyet, de sok, amit először én mondtam ki, létesítetett s anyira köz meggyőződésé vált hazánkban, hogy ha kimondásáért nem üldöz tettem volna, ezen érdemre nem is hivatkozhatnám. És azért vizatekintve multamra, mély hálával borulok le a Mindenható előtt, ki azon szenvedések között, melyeknek nagyobb részét csak saját hibáim s főkép gyengeségem okoztak, soha nem hagyott vigasztalás nélkül s még most, midőn pályám vége közeledik, tért engedett, hogy tehetségemet nagy s nemes czéloknak szentelhessem. Minden valószínűség szerént nem fogom elérni, s mint eddig, ugy ezentul nagy s nehéz küzdelmek várnak reám. De valjon e világon, hol céljokat oly kevesen érik el s akik elérték, soha megelégedve nem érzik magokat, nem abban, hogy nagy czélok után küzdhetünk, rejlik-e boldogságunk?

Korunkban talán alig van ember, ki főkép következéseiben nagyobb dolgokat vitt keresztül, mint Bismark, s ha e férfiúnak egész multját tekintjük s a junkeres elbizakodást, melyel még most is fellép, kevés van, mi rokonszenvet gerjeszthetne s az ideálnak, melynek ^{a)} nagy emberekkel öszvekötünk, megfelelné. Hiába azon eszközök is, melyekkel a végzet nagy művein dolgozik, mint azok, melyeket mi nehéz munkára használunk, nem nemes érzezből valók, sőt a legnemesebb anyag éppen egyes tulajdonai miatt, minő az arany hajlékonysága és súlya, arra nem is használhatók.

a így, *melyet* helyett.

1866. szeptember 15.

Ha azon következesekre gondolok, melyek az utolsó események után elkerülhetetleneké váltak; ha meggondolom, hogy az Osztrák birodalom régi alakjában és törekvéseivel azon pereztől, melyben Austria Németországból kilépett és Olaszországra többé befolyást nem gyakorol, nem létezik többé; hogy helyébe új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a Cseh, Lengyel és más catholicus slavokat s legfeljebb még a Románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egészen N[agy] Lajos birodalmát s ugyan azon szerepet biztosítva a Magyar fajnak, mely neki legdicsebb napjaiban jutott, hogy mindezen kisebb nemzetiségeket egy nagy államá egyesítve, velek együtt a szabadságnak és a nyugati művelődésnek örje legyen; ha meggondolom mind ezt s vizatekinetek ifjú napjaimra, midőn mind erről ábrándoztam, s ha lelkesedéstől elragadva boldogabb óráimban meg voltam is győződve, hogy mind ez egykor történni fog, de meg voltam győződve arról is, hogy reményeimnek telyesülését csak késő utódok láthatják s csak Szalayval¹ közöltem reményeimet, mert tudtam, hogy általa csak költőnek s nem örültnek fog mondani. Ha meggondolom mind ezt, néha úgy látszik, mintha álmodnám. Soha fiatal ember nem volt bátrabb ábrándjaiban, senki nem remélt többet a jövőtől s minden, amit reméltem, telyesült. A három százados küzdelem után Austria romokban fekszik s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be.

¹ Szalay László, a történetíró.

Soha ily alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa, nem jutott és e nagyság nem a szerencsétől függ, mert alapjai erkölcsiek s feltartása mind azon népek érdekében fekszik, melyek bizodalmunkban egyesültek. De valjon képes lesz-e nemzetünk hivatásának felfogására, elég erős, vagy inkább, elég erényes-e, hogy attól magát elesábitatni nem engedi? S azok, kik a nemzetnek élén állnak, megfogják-e érdemelni a bizodalmat, mely őket felkarolta? Ez a nagy kérdés, melyre szorult szívvvel gondolok.

Elfoglultság nélkül tekintve egész helyzetünket, az általános irányt, mely Európában mindenütt nagy államokat alkotott s a lehetetlenséget, mely az általunk lakott helyen egy nagy államnak alkotására létezik, ha csak mind azon kisebb nemzetiségek, melyek körülöttünk élnek velünk, e célra nem egyesülnek; ha meggondoljuk, hogy ezen nemzetiségek, a magyart sem véve ki, mind nem eléggé erősek arra, hogy a többieket hatalmuknak alája vessék s hogy így az, mi ezen államot öszvetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet, nem lehetünk kétségbe a jövő iránt. Hogy mind ezen népekből egy nagy szabad állam fog alakulni, az előttem ép oly bizonyos, mint azon percztől, melyben a nemzetiségi elv előtérbe lépett, az olasz és német egységen sem kételkedtem s mint nem kétke-dem most, hogy Austria német tartományai s pedig aránylag rövid idő múlva, a Német egységhez fog[na]k csatlakozni. Mi a dolgok természetében fekszik, azt egyesek, sőt egész népek akarata nem tartatja fel.

A kérdés nem az, valjon az ily állam fog-e ala-

kulni, hanem csak az, mily állást foglalhat el abban a Dinastia s nemzetünk? A dinastiának nagy hivatatása volt. Ha állását felfogva a helyett, hogy Olaszországot elnyomja, az olasz egységet szövetséges alapon létesíti, ha ugyan ezt teszi Németországban és saját birodalmát a szabadság alapján organissálva, az olasz, a német s a birodalom kisebb népeit a personalis unio kapcsai által közelebb hozza egymáshoz, dinastiánk Közép-Europát egy nagy szövetségé alkotva, oly államnak alapjait vethette volna meg, mely az Americaitól csak abban különbözik, hogy feje választott elnök helyett császár lett volna. Solferinoval¹ e tervnek létesítése lehetetlené vált Olaszországban, Königsgrätzel² Németországban. A sybillinus könyvek két első harmada el égetett, vajon megragadja-e dinastiánk az utolsót, mely számára fenmaradt?

Semmi nem kívánatosabb, mint hogy ezt tegye, mert csak így várható, hogy azon államalakulás, melynek történni kell, convulsiok nélkül menjen végbe. De ha dinastiánk ezen hivatását nem fogná is fel, mi azért ne zavartassuk magunkat feladásunkban s ne csábitassuk el magunkat bár mily hizelgés, vagy látszó előnyök által azon uttól, melyen kívül más nem vezet nagyságunkhoz. És ez: hogy a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy a közczélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk.

¹ 1859. június 24-én Ausztria vereséget szenvedett a franciákkal és a szardíniaiakkal szemben.

² 1866. július 3.

1866. szeptember 21.

Nagy aggodalmakon mentem keresztül. Fiam utolsó levelében megírta újabb utazási tervét s hogy Zermatra megy. Tudtam, hogy e hely a Matterhorn s Monte Rosa mellett fekvő azoknak találkozási helye, kik ezen hegyek egyikére, vagy más veszélyesebb vállalatokra készülnek s ismertem fiamat s előre láttam, hogy ha egyszer ott van, nem fog ellentállhatni a kísértetnek, hogy ő is erejét ily merényleten megpróbálja.¹ Ehhez jött, hogy éppen most 13 napig tőle levél nem érkezett, mi annál feltűnőbb volt, mert eddig minden harmadik napon írt s hogy Pulszky-nak² nagy szerencsétlensége s a sok halálozás ismerőseim között kedélyemet az aggodalomra disponálta. Mind ez együtt véve fokozta ijesztő sejtelmeimet, melyekhez úgy is hajlandó vagyok. Végre tegnap, éppen nőm születése napján, egyszerre 4 levél érkezett s régtől olta nem érezem magamat boldogabbnak, mint midőn azokat kezembe kaptam.

Helyesen ítéltam fiamról. Ő csakugyan Zermatt-ról felment a M[onte] Rosára s így főkép, mert az évszak nem ily excursiokra való, főkép miután egy nappal elébb erősen havazott s a mászás napján erős szél volt, nagy veszélynek tette ki magát. De ámbár ez által tudva akaratom ellen cselekedett, örülök, hogy tette. Jele, hogy a fiúban bátorság van s akarat szilárdság még azok irányában is, kiket legin-

¹ Ismeretes, hogy br. Eötvös Lóránt egyike volt a legkiválóbb túristáknak; az Alpeseeknek számos csúcsát ő mászta meg legelőször.

² 1866. szeptember 5-én Harriet nevű leánya, szeptember 6-án pedig felesége halt el Budán. Nem sokkal utóbb Gábor nevű fiát is elvesztette.

kább szeret s azonkívül semmi sem érleli a jellemet inkább, mint ha órákon át a halállal szembe nézünk, főkép oly viszonyok között, midőn a veszély ellen csak ön erőnkre, szilárdságunkra s ügyességünkre támaszkodhatunk. Azonkívül ha csakugyan az expeditio neki nem ártott, mint levelei után valószínű, e próba jó egészségre mutat, miután mindazok, kik vele fen voltak, kezeiket s lábaikat fagyasztották el. De e felgerjedés után még inkább nevedett a vágy, melyel viszajövetelét várom. Mily hosszú lesz a 14 nap, melyen eddig még keresztül kell élnünk!

1866. október 1.

Ma jött meg fiam utazásából. Jolánnal eleibe mentem Nánáig.¹ Megerősödött s rég nem éreztem magamat boldogabbnak, mind midőn a kedves gyermekek egymást megölelvén, örömök zajos kitörését láttam. Adja az ég, hogy egész életökben minden találkozásuk ilyen legyen, hogy semmi ne válasza el őket egymástól soha, mint a távolyság. Nem az kinos az életben, hogy sokszor el kell válnunk, hanem az, midőn viszontlátva egymást, érezzük, hogy még sem találkozhatunk többé.

Minden állapot, melyet az államban észlelünk, nem egy, hanem többnyire igen számos okoknak eredménye, melyek között többnyire csak néhányaknak hatása szembetűnő, de melyeknek mindegyike legalább anyiban hat, a menyiben azon fő okok eredményét módosítja. Legtöbb tévedéseink onnan erednek, mert egyes okokat találva, melyek által bizonyos tünetmények megmagyarázhatók, azokat egé-

¹ Párkány-Nána, Esztergommal szemben.

szen ezekből akarjuk magyarázni s miután az inductio útján bizonyos elvek magyarázatához jutotunk, később deductio által mindent ezekből akarunk levonni; holott, ha észleléseinket tovább folytatva egész figyelemmel feljegyeznénk minden tapasztalást, mely felállított szabályunktól eltér, ezen eltérések által azoknak okait feltalálhatnók, ép úgy, mint Leverier¹ ezen uton fedezte fel planetáját. Egy azonban minden esetre szükséges, az, hogy előre is meglegyünk győződve, hogy miután az államtudománynak tárgya az emberi társaság s így egyéniségekkel van dolgunk, melyek szabad akarattal birnak, telyes biztosságra e tudomány körében soha nem számolhatunk s minden elvek és szabályok között az első az marad, hogy minden elveink, minden ugy nevezett törvényeinknek mindég kivételeire számolhatunk.

Semmi nem meglepőbb, mint azon befolyás, melyet egyes s többnyire igen közepszerű emberek a közvéleményre gyakorolnak. Még az sem szükséges erre, hogy egyes ragyogó tulajdonokkal birjanak. Ily esetekben az általjános elragadtatás könnyen magyarázható s valamint senki sem bámulja, ha midőn a nap pocsolyában tükrözik, senki nem veszi észre a piszkot e ragyogás alatt, ugy valóban nem veheti rossz néven népünknek, ha Kossuth, vagy más hozzá hasonló szónok által elbájolva, a varázs hangokban ügyessen játszott tilinkó helyett fensőbb lény szavát véli hallani. De hogy ugyan azt tapasztaljuk olyanoknál is, kik mind azon tulajdonok között, melyek

¹ Le Verrier 1846-ban elméleti számítások alapján fedezte fel a Neptunt, naprendszerünk legszélsőbb bolygóját.

a népre hatnak, nem birnak egyet sem, az nem csak bámulatos, de még boszantó is, ha csak nem jut eszünkbe, hogy miután az ember nem csak égi, de földi istenségét is saját képmására teremti s miután az ó-világban, s még jelenleg is pogány népek között egy fa tuskó, vagy állat imádtatik, igen természetes, ha egyes népeknél ugyan ezen izlést találjuk meg nagy embereinek választásában is s hogy a cultus, mivé egyes emberek népszerűsége fajul, ugyan azon kedélyi tulajdonoknak, vagy gyengeségeknek következése, melyek által csaknem minden vallás babonászkodása aljasul.

Gyönyörködjenek mások a viharban, mely alatt egyes hullámok magasra tornyosulnak, engem csak a dagály nagyszerű tüneménye ragadott el mindég, midőn az egész tenger színe zaj nélkül, de ellenállhatatlanul emelkedik.

Bécs, 1867. februárius 10. a)

Ma jöttem fel Andrássyval és Lónyayval,¹ hogy a honvédelmi ministerium iránt még létező véleménykülömbiségeket, ha lehet, kiegyenlitsük. Deák tegnap jött vissza innen,² mint látszik, mély gondokban. Ő az egyetlen, ki a positio komolyságát s veszélyességét látja. L[ónyayt] híres ildomossága mellett a ministeri tárczának vágya vakított el. A[ndrássy]t egy nagy névnek reménye túl bátorá tesz s részben talán az is,

a) A naplóban megszakítás nélkül folytatva.

¹ Lónyay Menyhért (1822—1884), 1871. óta grófi rangra emeltetett; az Andrássy-minisztériumban pénzügyminiszter, majd közös pénzügyminiszter, utóbb miniszterelnök. 1871—1884. a M. Tud. Akadémia elnöke.

² Deák bécsi útjára l. *Ferenczi Z.: Deák élete.* III. 243—44.

mert aránylag keveset foglalatostkodott ily dolgokban életében s a politikát hirlapokból, s nem a történelemből tanulta. Helyzetünk anyira complicált, oly egészen szokatlan, hogy azt helyesen csak az ítéheti meg, ki azt egészen nyugottan nézi s én saját meglepetésemre oly hangulatban vagyok. Soha oly pillanatban, melyben tölem határozat kívántatott, sokkal kevésbé fontos, mint most, ily tökéletesen nyugottan nem éreztem magamat.

Meggyőződéseim, hogy ha magyar kormány létesülhet, ez a hazának nagy szolgálatokat tehet, sőt egy szebb jövőjének megállapítója lehet s azért kötelesnek érzem magamat a ministerium elfogadására;¹ ellenben nem érzek semmi vágyat utánna, sőt tisztán személyes szempontból jobban szeretném, ha a megtiszteltetés elmaradhatna, mert a jelen pillanatban minden esetre csak másodrendű szerepet játszhatnak s ily dicsőség nem éri fel azt, mit személyes kényelmemből áldoznom kell s azon kívül kevés bizodalmam van társaim képességéhez, Horváthot saját szakjában kivéve. De éppen ezért jobban ítélek helyzetünkről, mint társaim.

Fő bajunk a hamis kiindulási pont, melyet Deák választott, midőn a jog-continuitás elvét állítá fel s az emberekkel elhitette, hogy minden további lépésnek előfeltétele a *restitutio in integrum*,^{a)} az az egy lehetetlenség. Miután 848-ban és 49-ben köztünk s Austria között véres harc folyt, melyben legyőztünk, de melyet békekötés nem követett, az ország állapotja ugyan az, mely a Rákóczy-háboruk után a

a) Az eredetiben aláhúзва.

¹ A minisztériumot 1867. febr. 19-én nevezték ki. (*Ferencki Z.*: III. 244.)

szathmáry^{a)} békekötés előtt volt s a fő dolog, az egyetlen practicus, nézetem szerint az lett volna, hogy miután Austria a *jog-eljátszás*^{b)} elvével felhagyott s mint jogosult nemzeti egyénység elismertettünk, e béke szerződés által megkötessék. Miután sem azon állapot, mely a sanctio pragmatica megkötésénél, sem az, mely 1848-ban létezett, vissza nem állítható, s miután régiebb törvényeink minden további lépések kiindulási pontját, állam szerkezetünk tovább építésének alapját képezik ugyan, de a jelen pillanat szükségégeinek nem felelnek meg, — a feladás nem az, hogy azt, ami volt, tökéletesen restituáljuk s előbbi állapotjainkra vizsamenjünk, mi népeknek, mint egyeseknek egyiránt lehetetlen, hanem az, hogy a régi törvényes alapon oly valamit alkossunk, mi a jelen szükségégeinek éppen úgy megfelel, mint maga idejében a sanctio pragmatica s később a 791-iki törvények saját koruk szükségégeinek megfeleltek.

1848-ban mondtam ki a tribünön, hogy egy új sanctio pragmatica kötésére van szükségünk s míg ennek megfelelve nem lesz, provisoriumok között fogunk mindig élni. Igaz, hogy ha a 67es bizotmány¹ munkálata törvényesen elfogadtatik, tulajdonkép a szükségnek eleget teszünk. A határozati pártnak igaza van, hogy e munkálat által egész alkotmányos állásunk megváltozik s Magyarország egészen új helyzetbe lép. De valjon ki tarthatja e bizotmányi munkálatot kielégítőnek? Ki nem látja át,

a) Így. Az 1711-i szatmári békét érti.

b) Az eredetiben aláhúзва.

¹ A közös ügyek rendezése végett alakult bizottságra l. Csen-gery Antal hátrahagyott iratai c. kiadvány 54 s köv. ll.

hogy annak legfőbb érdeme abban fekszik, hogy az a fejlődés lehetőségét, sőt szükségét foglalja magában s valjon e munkálat minden hiányai nem onnan erednek-e, mert oly dolgoknak, melyek feltarthatatlanok, színét akartuk feltartani s midőn a jelennek tagadhatatlan szükségeit kielégíteni iparkodánk, egyszersmint azon jurisfictionhoz ragaszkodtunk, hogy minden, mi által új helyzetünk szükségének megfelelőünk, semmi egyéb, mint a réginek restauratioja.

Nem tudom, mennyire van tisztában Deák a helyzet iránt. Ha tudja, mit tesz, s a jogcontinuitás elvét azért állította fel, hogy a forradalmi irányokat, melyek 48-tól az országban elterjedtek, legyőzze, s ha mind azt, mit a 67-es bizotmány munkálatában felállit, csak azért vonja le a sanctio pragmaticából, hogy a nemzetet oly pontra vigye, honnan szükségkép oda kell lépnie, hol állnia legjobb, akkor Deák nem csak hazánkban, de általján véve a legnagyobb államférfiak egyike. Ha maga is osztja a csalódást, melyet terjesztett s elhiszi, mit a nemzettel elhitetett, hogy csak a régi állapot szükséges következéseit akarja létesíteni, a gondviselés eszközét láthatjuk benne, ki azt, minek történi kell, azon egy módon eszközölte, mely helyzetünkben lehetséges vala, mert teljes meggyőződése, hogy az, mi a 67-es munkálatban felállitott, soha más uton nem fogadtatott volna el. De az kétségtelen, hogy helyzetünk ez által tetemesen megnehezitetett. Jurisfictio, olyan, melyről bárki minden pillanatban győzelmesen bémagyonyithatja, hogy az fictionál nem egyéb, nem oly tér, melyen a kormány nehéz időben biztosan megállhatna.

A második nehézség, a) mely részben az elsőnek következése, czéljaink határozatlansága. Valamint kiindulási pontunk fictio, úgy az, mi után törekszünk, oly valami, mit tisztán nem tudunk, vagy nem merünk értelmezni, mert érezzük, hogy a világosság, melyet precis értelmezés adna, el fogná tüntetni a látszó egyetértést, mely közöttünk létre jött.

Önámitás nélkül tekintve helyzetünket, kétségtelen, hogy egy részről Magyarország teljes önállásából, állami függetlenségéből indulunk ki, s hogy más részről arra készülünk, hogy államunk, mint önálló állam egy más állammal, azaz az Osztrák birodalommal, nem mint eddig, csak personalis unioban maradjon, de valóságos szövetségi viszonyba lépjen, mely által Magyarország s a birodalom között oly közösség alapítatnék meg, minő eddig nem létezett. Magyarország ez által éppen állami életének legfontosabb ágaira oly befolyást nyer, minőt eddig soha sem gyakorolt. Biztosítja materialis jólétét és szellemi fejlődésének lehetőségét oly mértékben, mint azt eddig nem tehette. Ellenben kétségtelen, hogy ami, főkép a jog szempontjából, önállását illeti, áldozatokat hoz s mind azon ügyekre nézve, melyek Magyarországot s a birodalmat közösen érdeklik, körülbelül oly állapotba jön, minőben a forradalom előtt America egyes államai az Uniohoz álltak.

Austria Magyarország önállását elismerve, sokat nyer hatalomban s valószínűleg anyagi jólétben is, miután azon arányban, melyben a nemzet kielégített, öszves hatalma az öszbirodalom érdekében használható. Magyarország separatisticus tendenciái, me-

a) Az eredetiben aláhúзва.

lyek három század olta soha nem szüntek meg, csak így semmisíthetnek meg. Ellenben tagadhatatlan, hogy a birodalom e czél eléréséért áldozatot hozni kénytelen, midőn Magyarország önállását oly kiterjedésben ismeri el, mint ezt eddig soha nem tette.

Mind két részről a nyereség jóval felül mulja a veszteséget. Az, mit nyerünk, valóság, s az, mit érte áldozunk, eszme, ideális jog, mely a másik részről soha nem ismertetett el. De hogy áldozatot kell hoznunk mind két részről, az tagadhatatlan s igen kétféle, hogy a két fél között egyik is ez iránt tisztába legyen. Meg vagyok győződve, hogy ha a fejdelem részéről több engedékenységet tapasztalunk, mint elébb, ez csak azért van, mert az engedményeket, melyeket ad, tisztán formálisoknak tekinti, s a birodalom felett most, mint elébb, mint *egy egész*^{a)} felett akar uralkodni. S ugyan ezt mondhatjuk hontársainkról, kik ha a szükségnek engednek is, azt nem tagadják el s meghajolnak a létező kényszerűség előtt, de azon reményben, hogy kedvezőbb körülmények között elébbi állásukhoz visszatérhetnek.

Ez az ok, melyért senki azt, amit tesz, definiálni nem akarja, melyért azt, amit teszünk, magunk s mások előtt fátyolba takarunk. Meddig folytatható e titkolódzás, nem tudom; de az világos előttem, hogy oly állapotok, melyekben egy fictioból kiindulva, elvek helyett rejtélyeket tűzünk ki czélunkul, állandó nem lehet, s hogy később, vagy elébb tisztába kell jönnünk, s ha ily viszonyok között egy szerep elvállalására határoztam magamat, azt nem azért tettem, mert a jelen helyzetet feltarthatónak hiszem, hanem

a) Az eredetiben aláhúzva.

éppen azért, mert meg vagyok győződve, hogy az nem tarthat sokáig s mert helyzetemben talán siettetem a pillanatot, midőn végre tisztába jövünk.

A szeretetnek magas foka, melyben egyesek részesülnek, csak a szeretőnek nemes kedélyét, vagy gyengességét, nem a szeretettnek érdemeit bizonyítja s ez áll a nép szeretetéről szint úgy, mint egyesekéről. Vannak pillanatok, melyekben belső ösztöne a tömeget szeretni kényszeríti s ilyenkor azt kapja fel, kit épen legközelebb talál. S kit ha egyszer oltárra állított, bálványnak néz.

Nem az értesítésnek hiánya, ha nem inkább bősége az, mi a kormányt nehézé teszi. Minden kormánynak meg van politicziája s ha arra egy garast sem adna ki s tőle szabadkozik, egy sereg feladót talál, kik e nemes mesterséget csupa szenvedélyből űzik s a kormányt anyi hirrel látják el, hogy akár mily pillanatban veszélyeztetve gondolhatja magát. A nehéz a sok hírek között, melyeknek mindegyike sem nem egészen való, sem nem egészen hazug, a haszonvehetőt feltalálni. Kik azt nem tudják, s ilyenek a világ csaknem minden kormányai, úgy járnak, mint ki a fák miatt az erdőt nem látja.

A vas maga sem álhat ellen az időnek s ilyen az ember. Ha munkára használják, elkopik, ha a földön hever, a rozsda emészti meg. Miután már veszni kell, jobb százszor elkopni, mint elrozsdásodni. Ez válasszon azoknak, kik munkásságomat roszalják.

Nagy baj, hogy annak, ki magasabb polezra emelkedik, egyszersmint nőni nem lehet, mert így történik, hogy mentül inkább emelkedünk, annál kisebbeknek látszunk.

Kevés példa említetik többször, mint Esaué, ki

állítólag egy lencse tálért a) első szülöttségi jogát adta el; csak egy jut kevésnek eszébe s ez az, hogy vannak környülmények, ha t. i. éhen halás fenyeget, vagy az elsőszületségi jog igen keveset ér, midőn Esau eljárása a legjózanabb.

Ha ifjabbkori ismerőseimre gondolok vissza, azok közül, kiket akkor bornirozottaknak tartottunk, sokkal többen szereztek tisztességes állást a világon, mint azok közül, kiknek genialitása magasztaltatott. A siker az életben nem a tehetség abszolút mennyiségétől, hanem az aránytól függ, melyben az egyes tehetségei feladásával állnak s míg genialis emberek éltek czéljaikat is többnyire phantasiájokkal tüzik ki, korlátolt emberek többnyire korlátoltak vágyaikban is s nem könnyen tűznek ki lehetetlen czélokat. Ki csak szűk kört lát be, de azt tisztán látja, nem iparkodik azon túl, de a helyet, mely után iparkodik, többnyire el is éri. Némi tapasztalással szólhatok ez ügyről, mint ki életemben sokkal többet értem volna el, ha jóval kevesebbet láttam volna be. A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a practicus életben haszonvehetetleneknek itél, sokkal józanabb, mint közönségesen hiszük.

A panasz, melyet elleneim legtöbbször hoznak fel ellenem az, hogy gyűlölöm az aristocratiát. A vád igazságtalan. Azon emberek, kiket leginkább tiszteltem és szerettem életemben, anyám, nagymamám, egész családom aristocraták voltak s én a nemesség minden előítéleteivel nőtem fel s azokhoz ragaszkodtam volna valószínűleg napjaim végéig, miután a népember szerepéhez sem kedvem, sem képességem

a) Így.

nincs s az értelmetlen zajt, mely nagy gyülekezetek következése, utálom. De az aristocratia, melyet családom körében ismertem, oly emberekből állt, kik kiváltságos állásokban nem oly valamit láttak, mi nekik korlátlan szabadságot ad, vagy őket kötelesegektől felmenti, de oly valamit, mi a kört, melyben mozognak, szűkebbre szorítja s reájok nagyobb köteleességeket ró. A nemesnek e felfogás szerint az általános erkölcsi szabályokon kívül még különös, csak őt kötelező szabályai vannak s mutassatok ily nemességet nekem s talán ismét aristocrata leszek, mint gyermek koromban voltam. De míg azok, kiket magam körül látok s kik magokat aristocratáknak tartják, csak azért ragaszkodnak állásukhoz, mert az nekik többet enged s kevesebbet követel, inkább elfogadom még a demagog czimet is, sem hogy azok sorába álljak.

A legnagyobb dolgok hitel által eszközöltetnek s ez nem csak a pénzről áll, hanem egyáltalában mindenről. Orvosok csodákat tesznek sokszor, nem ügyességök, hanem a bizodalom által, melyet híreségek betegekben gerjeszt. Nagynevű írónak műve lelkesedéssel fogadtatik, melyet neve nélkül az egész világ közepszerűeknek tartana. S az államférfiak... Nem függ-e egész hatalmuk azon tekintélytől, melyben állnak s mely mindég nagyobb valóságos tehetségeiknél; mert én legalább azt hiszem, hogy még a legkitünőbb államférfi sem képes azon munkának csak egy felét is telyesíteni, melyre az emberek még ócsárlott minisztereiket is képeseknek hiszik.

Parva sapientia regitur mundus, mondá Oxenstierna fiának s ez még azon értelemben is igaz, hogy

a világ nem volna kormányozható, ha az embereknek valamivel több sapientíájuk lenne.

Valamint a viznek folyását addig, míg a víz-irány elérve nincs, megakadályoztatni nem lehet, de ha ez egyszer eléretett, csak mesterségesen lehet mozgásba hozni, mert az utóbbi esetben az, hogy veszteg álljon, ép úgy természetében fekszik, mint az elsőben az, hogy mozogjon. Így van az politikai kérdésekkel. Mindenik csak addig szolgálhat mozgalomra, míg abban az egyenlőség el nem éretett.

Miután megelégedésünk azon aránytól függ, melyben vágyaink helyzetünkhöz állnak, meg vagyok győződve, hogy az emberi gyarlóságnak érzete senkinek nem okoz több kinokat, mint azoknak, kiknek hatalmát irigyeljük. Valamint a tudós az emberi elme, úgy e föld hatalmasai, ha gondolkozni képesek, leginkább érzik hatalmuk korlátoltságát s tulajdonképen nincs tragicusabb alak, mint a fejdelem, kit a világ mindenhatónak csufol, s ki egy fejfájástól nem bír szabadulni.

Allamok fentartására csak rend s egy bizonyos kormányzási ügyesség kívántatik, de államot alkotni csak eszmével lehet s nem szomorú helyzet-e az, midőn birodalmunk jövőjének biztosítására éppen az kellene, mire legkevésbé számolhatunk?

Mint, ha nyugottan hagyatík, roskadozó épület is fenállhat századokig, úgy vannak földrengések, melyeknek semmi épület nem állhat ellent.

Megengedem, hogy a párt, mely a politika terén velünk szemben áll, a legtisztább szándékból indul ki s csak azért nyilatkozik ellenünk, hogy Austriával elhitesse, miként sokat engedtünk s így állásunkat erősítse. Csak egyről feledkeznek meg barátaink:

hogy mind annak, amit alkotánk, jövője csak úgy lehet, ha a nemzet azt áldozatokkal védeni kész s hogy erre nem számolhatunk, ha azt a nemzet előtt, mint ősi szabadságának feláldozását tüntetik fel s hogy azon nemzettel van dolguk, mely a német iránti gyűlöletében a törökkel szövetkezik, s ha szenvedé-lyeit ez irányban felgerjesztettük, könnyen így járna el az orosz irányában is.

Sokszor tapasztaltam, hogy a gyűlölet általján véve erősebb s tartósabb szenvedély a szeretetnél, főkép nálunk magyaroknál, kiknél a honszeretet akkor legnagyobb, ha küzdelemmel jár s elleneink gyű-löletével párosulhat.

Soha senkinek nem jut eszébe gyermekét oly mozdulatokban gyakorlani, melyek tagjainak termé-zetes szerkezetével ellentétben állnak. Mindenki bé-látja, hogy tagjaink sokra képesek, de csak ha azo-kat a természet által kijelelt módon használjuk. Az észnél erről többnyire megfélekedeznek és sok oskolá-ban úgy járnak el a tanítványokkal, mint ha a test-gyakorló nevendékeiket arra akarná tanítani, hogy térdét s könyökét viszásra hajtsa meg.

Csak addig vagyunk szigorúak mások iránt, míg magunkat nem ismerjük.

1867. június 7.

Holnap koronázunk, tegnap másodszor próbáltuk az egész szertartást,¹ mint ha szini előadáshoz ké-szülénk. Meg fogja-e próbálni a nép, hogy fejdel-mét szeretni tudja s pedig sokkal szükségesebb, hogy a nép ezt megtanulja, mint minden szertartásaink.

¹ Az 1867. június 8-i koronázás próbái.

Közönséges ok, melyet a reactio barátai az absolutismus mellett felhoznak, hogy ezen kormány forma, mely egész népek minden erejének concentratio-ját eszközli, sokkal nagyobb dolgokat alkot, mint a szabadság s ennek békabizonyítására Aegypt pyamisai, Babilon csuda művei és a római császárság hozatnak fel, melynek emlékei sokkal nagyobbak, mint azok, melyeket a respublica reánk hagyott. És én nem tagadom ezt. Az absolutismus pyamisokat építhet s megengedem, napjaink haladása után felépíthetné talán a babiloni tornyot, de egy egész országot virágzóvá tenni, mint például a Sveitzot látjuk, ez az absolutismusnak nem áll hatalmában.

K. I. öreg barátom ¹ pezsgő eszű, csak hogy pezsgése nem a champagnera, hanem egy pohár soda-vizre emlékeztet.

Közös ügyek. a)

A kérdés, mily részt vegyünk a birodalom közös terheiben, mily mértékben járuljunk azon áldozatokhoz, melyeket a birodalom fenállása tőlünk jelenleg megkíván s minden valószínűség szerint kívánni fog még ezentul nagyobb mértékben? Nem jogi kérdés, nem is az érzelmek kérdése, hanem a szó szoros értelmében politikai kérdés.

A jogi szempontból könnyű volna megmutatni, hogy a birodalom terhei minket jogilag nem illetnek, miután e terhek nem csak befolyásunk nélkül vállaltattak el, miután azokban nem csak halgatva sem egyeztünk belé, sőt miután az ország, midőn arra felszólíttatott 1811-ben, részvétét határozottan megta-

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ Közelebbről nem állapítható meg, kiről van szó.

gadta, mondhatjuk, hogy e terhek minket nem illetnek.

Az érzelmek, mint a tapasztalás mutatja, népek életében ritkán birnak elhatározó befolyással. Népek egoisticusabbak az egyeseknél s el kell ismernünk, hogy a viszony, mely köztünk s a birodalom Lajtán túli népei között létezett, oly okokból, melyek, mint reménylem, ezentúl..., a) fájdalom, soha nem volt oly szívélyes, mint azt kívánhatnók. S azért midőn tőlünk áldozatok kívántatnak, feleslegesnek tartom érzelmekre hivatkozni, melyek még most talán kevés viszhangra találhatnának.

A kérdés, mint mondtam, tisztán politikai s leg-egyszerűebb formájában azon más kérdéshez vezethető visza: Fekszik-e érdekünkben, hogy azon birodalom, melyel fejdelmünk egysége által válhatlan kapcsolatban állunk, a lehetőségig erős legyen s hogy ezen birodalom Lajtán tuli részei, melyel anyagi érdekeink s pénzviszonyainkra nézve a legszorossabb öszveköttetésben állunk, e tekén... b) Mert ha azon meggyőződéshez jutunk, hogy azon birodalom hatalmának fentartása, melynek ügyeire mi a paritás elvénél fogva, mely minden közös viszonyokra nézve irányadónak fogadtatott el, oly nagy befolyást gyakorolunk, melynek körén kívül befolyásunkat nem érvényesíthetjük, hogy — mondom — a birodalom hatalmának fentartása érdekünkben fekszik; ha belátjuk, hogy a birodalom anyagi érdekei nem szenvedhetnek oly csapást, finansziális viszonyai nem mehetnek át oly megrázkodáson, mely egyszersmint ha-

a) Olvashatatlan szó.

b) A naplóban a mondat befejezése megszakad.

zánk anyagi érdekei s finansziális helyzetünkre, mely az anyagi érdekekkel a legszorosabb kapcsolatban áll, a legkárosabb hatást nem gyakorolná: akkor előttünk csak egy kérdés áll s ez az:

Mi szükséges, hogy a birodalomnak állása feltartassék s hogy az anyagi érdekeinek nagyobb károsodásától és finansziális bukástól megmentessék, s menyiben áll hatalmunkban, hogy ezt tegyük. Mert ha a birodalom hatalmának fentartása most, midőn arra befolyást gyakorolhatunk s fenállásában nem önállásunk veszélyét, hanem annak garantiáját látjuk, érdekünkben fekszik s érdekünkben fekszik, a) hogy finansziális hitele fentartassék s így anyagi érdekei a legnagyobb catastrofától megoltalmaztásának, kétségtelen, hogy e czélok elérésére tennünk kell mindent, mi hatalmunkban áll. Nem mert a birodalom, hanem mert saját hazánk iránti kötelességünk kívánja ezt s bár jól tudjuk s kimondjuk nyíltan, hogy a multban nem vállaltunk semmi oly kötelezettséget magunkra, mely arra kényszeritene, hogy a birodalomnak megegyezésünk nélkül elvált terheiben részt vegyünk, az minket nem menthet fel attól, hogy hazánk, saját nemzetünk érdekében tegyünk mindent, hozzunk minden áldozatot, melyet annak biztosítása tőlünk kíván.

Legjobb, ha testünk irányában úgy járunk el, mint oly lakással, melyet kényelmetlennek találunk, de melyből elköltözködni még sem akarunk. El kell tűrni, s ha lehet, meg szokni a kisebb s nagyobb kellemetlenségeket s legfeljebb abban keresni vigasztalásunkat, hogy apró s nagy bajainkat időről-időre barátainknak elpanaszoljuk.

a) Így, kétszer egymásután.

A tudományban mesze szét kell terjeszteni gyökereinket, de csak hogy mindezekből egy sudarat hajtsunk; mi már a föld színén elágazik, kissebb, vagy nagyobb lehet, de fa helyett mindég csak bokor fog maradni.

A monarchia s a respublica végre is csak forma, a lényeg a szabadság s azért a feladás, melyet minden államszervezetnél kitűznünk kell, nem az, hogy a monarchia vagy respublica institutioihoz közeledjünk, hanem hogy az állam polgárainak a szabadság lehetőleg legnagyobb mértékét biztosítsuk.

Nagy befolyást gyakorol az állam hatalmára, ha minden az államban létező erők concentráltatnak, de van valami, mi ennél még fontosabb s ez a nemzet akarátának concentratioja; s ha az előbbi csak az állam kormányhatalmának nevelése, csak centralisatio által érethetik el, a második csak a szabadság eredménye lehet, mert csak hol az létezik, ott támadhat, ott nyilatkozhatik egy egész nemzet közös akaratá. a)

1868. b)

Mint a víz esetében, úgy népek éppen midőn rögön erőssen süllyednek, néha bámulatos erőt fejthetnek ki.

Schol[a]. c)

Félig sem oly fontos az: mit tanítunk gyerme-

a) Itt végződik be az 1865. szept. 5-én kezdődő jegyzetkötet.

b) Az eredetiben közelebbi időjelzés nélkül, de tévesen 1869. áll. (M. Nemzeti Múzeum kéziratára. 767. oct. Hung. 5.), 1867. második feléről nincsenek feljegyzései, illetőleg nem voltak a Br. Eötvös-család birtokában.

c) Így. Az eredetiben aláhúzva.

keinknek, mint az: hogy tanítjuk. Amit az iskolában tanultunk, annak legnagyobb részét elfelejtjük, de a hatás, melyet egy jó oktatási rendszer szellemi tehetőségeinkre gyakorol, megmarad. Lépésről-lépésre emelkedni, nem fáradság nélkül, de azon tudattal, hogy ismét valamivel magassabban állunk. Észrevenni, hogy látkörünk tágul s azon akadályokon, melyek belátásunknak útjában álltak, túl emelkedtünk, míg végre oly pontra értünk, melynél magasabbra jutni nem lehet s a mire körünkben nem nézhetünk is le, az legalább nem imponál legalább magassága által: van-e nagyobb élvezet, mint az s ez az, melyet magasabb tetők megmászásánál találunk. Csak ne fáradnánk el annyira, hogy az által e magasztos érzések élvezetére képtelené válunk; én legalább az ily sétálások költői benyomásait mindig vagy akkor élveztem, mielőtt még felmentem, vagy később, mint emléket.

Mindennel, amit elérünk, egy reménnyel szegényebbé válunk s ki vágyainak tetőpontjára jutott, végre is csak azt érte el, hogy tovább nem mehet. Ez boldogságunk!

Csak tegnap estve érkezvén meg, a) Felséged megtisztelő levelét e hó 4-ről csak ma reggel vettem, ez okozta válaszom késedelmét; egyébiránt maga e válasz nem kis zavarba ejt. Felséged soraiban anyi van, miért köszönnöm kell s oly kevés, mit javíthatok, hogy Felséged ez izben legalább levelemmel nem fog megelégedni s még sem hagyhatom el, hogy Felségednek a kegyért hálámat ne fejezzem ki, melyel

a) Az utána következő szó kibetűzhetetlen.

nyelvünk tanulmányozásánál engem választott tanácsosának s még sem bírok néhánynál több hibát találni, bár tudom, hogy a hálának kifejezése, ha még oly mélyen érzett is, soha nem mulatságos, s hogy Felséged tulajdonkép azt kívánná, hogy javításaim mennél számosabbak legyenek. Ez utobbira nézve engedje meg, hogy azon szigorúsággal, melyet Felséged tőlem követel, kimondjam: a hiba egészen Felségedé. Anyira bírja nyelvünket, hogy ha több javítást kíván, hosszabb levélre kell magát elhatároznia. a) Négy kis lap nem elég, hogy rajta javítói ügyességemet bém bizonyíthassam, mely azonban, mint gondolom, nem igen nagy.

Szükséges, hogy Felséged nyelvmesterének fogatkozásait is ismerje s ezért legjobb, ha mindjárt ma vallom be, hogy magamat kitünő gramaticusnak nem tarthatom. Barátjaím állítják, hogy némi befolyást gyakoroltam nyelvünkre s magam is hiszem, hogy sok szóllási forma, mely most közönségesé vált, munkáim által hozatott be irányunkba. Mindég csak azt keresve, hogy gondolatomat tisztán fejezzem ki, midőn annak nyelvünkben kész formát nem találtam, magam alkottam ilyet, néha az elfogadott grammatikai szabályok daczára is; innen van, hogy ámbár nyelvünk haladásában talán némi érdmem van, noha tulajdonkép correct író nem lett belöllem. Elég nehezen esik e vallomás írónak, főkép helyzetemben, midőn Felséged éppen azért fordult hozzám, hogy irányának legkissebb hibáit is kijavítsam; legalább Felséged ebből mérheti őszinteségemet s meg lehet

a) Az utána következő sorok áthúzva: *négy kis lapon. Vanak asszonyaink, kiknél egy még rövidebb levél is elég lenne, hogy belölle nyelvtanunk minden szabályait...*

nyugtatta az iránt, hogy ha egy oly régi író s hozzá még akademikus, saját fogyatkozásai iránt igazságos, az bizonyosan nem mulasztja el, hogy mást irányának hibáira, ha azokat észre veszi, figyelmetessé tegyen, tudva lévén, hogy mi írók mindég szigorúbb kritikát üzünk mások, mint saját iratjaink felett.

Ezen állítás bém bizonyítására azonnal hozzá fogok Felséged leveléhez s kitelhető szigorral vizsgálom át annak minden sorát. Számmal megjegyezve és álvonva a nézetem szerint hibás helyeket, a Felséged leveléhez zárt fehér lapra írom ugyan e szám alatt javításaimat, melyeket Felséged maga tehet levelében. Legjobb akaratom mellett nem találok több hibát Felséged levelében, s így mára nyelvmesteri hivatásomban arra kell szorítkoznom, hogy Felségedtől ezentúl hosszabb leveleket kérjek,^{a)} mi a nyelvgyakorlatoknak elkerülhetetlen feltétele. Felséged soha nem írhat annyit, hogy annak kijavítását legkellemesebb foglalatosságomnak ne tartsam.

Kevés ember lakik országunkban, kinek szívében a rokonszenv, mely Felséged minden szavából hazánkhoz nyilatkozik, boldogsággal nem töltene el. Maga az, hogy Felséged nyelvünkkel él, egy nem remélt öröm mindenikünknek s azon meggyőződés, hogy Felséged által megértetünk, megnyugtat a jövő iránt, melynek biztosítására nézetünk szerint a fejedlem s nemzet közötti egyetértésnél más nem kívántatik. Szomorúan kell elismernem, hogy enyi öröm helyet, melyet Felséged, midőn kegyességében nyelvmesterének választott, leveleimmel nekem sze-

a) Az utána következő: *mert ismétlem, csak úgy lehet alkalmam több javításra s Felséged nem írhat annyit, mit én a legnagyobb örömmel kijavítani nem fogok az eredetiben áthúzva.*

rezni fog, igénytelen válaszaikkal mit sem nyújthatok, de ha Felséged akár irodalmunkról, akár más viszonyokról tőlem felvilágosítást kívánna, szerencsésnek fogom érzni magamat mindég, ha kevés ismereteimmel Felségednek szolgálatára lehetek s ha leveleim, mi érdekességeket illeti, a várakozásnak nem felelnek is meg, egyről biztosíthatom, arról, miként tehetségem szerént törekedni fogok, hogy azon nagy kitüntetésre, melyre méltatott, ne egészen érdemetlennek találjon s legalább törekvésem komolyságáról ép úgy meg legyen győződve, mint azon legmélyebb hódolatról, melyel vagyok Felségednek¹

Nevelés. a)

Oktatásunk egyik főhibája, hogy a tanító tanítványai tevékenységét nem tárja fel. Főképp egyetemeinken. A tanár előadja tantárgyát s azt reményli, hogy hallgatói, kik a halgatás passiv szerepére kényszerítetnek, azt teljesíteni fogják, holott éppen fiatal korunkban a tevékenység valóságos szükség s a legmegfeszítettebb munka kevésbé fáraszt, mint a halgató figyelem.

Bűnül róják fel az úgy nevezett nagy világnak,

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ A levélfogalmazvány kétségkívül Erzsébet királynénak szól, aki a megegyezés körüli években magyarul tanult. *Falk Miksa* Emlékezéseiből ismeretes, hogy ő volt a királyné magyar nyelvtanítója, még pedig a közhit szerint egyenesen br. Eötvös József ajánlatára. Tény, hogy a királyné érdeklődött Eötvös könyvei, különösen költeményei iránt és olvasgatta is azokat. (*Falk Miksa: Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések. Budapest, 1898. 7. és 14—17. ll.*) A fenti fogalmazvány arról tesz bizonyosságot, hogy a királyné magyar nyelvtani gyakorlatképen magyar nyelvű leveleket írogatott és azoknak áttekintésére, illetőleg megbírálására Eötvöst kérte fel.

hogy abban a legkitünőbb emberek többnyire alárendelt szerepet játszanak. Ez ép oly igazságtalan, mint ha valakinek azt vennék rossz néven, hogy midőn mulatni akar, Plato vagy Göthe munkái helyett egy közepszerű regényben gyönyörködik. Azonkívül a kényelmetlen állás, melyet ily emberek a társaságban elfoglálnak, igen sokszor saját hibájok következtése, mert elfelejtik, hogy a társas élet fő kelme az egyenlőség s kitűnni akarnak. Többször találkoztam celebritásokkal termekben, de többnyire oly benyomást tettek rám, mint ha valamely híres tragóda^{a)} társalgási vígjátékban lép fel.

Politika. b)

Nem hiszem, hogy a ministeriumok collectiv responsabilitása, melyet csaknem minden alkotmányos országban találunk, akár a közügyek jó kezelését, akár a szabadságot biztosítaná. A helyzet, melybe az alkotmányos nemzet az által jut, körülbelül olyan, mint midőn valamely házban vagy gazdaságban minden szolga, vagy tiszt egyetért s egymást támogatja s nem valószínű, hogy az ily ház, vagy gazdaság legjobban megy.

Axiomaként fogadtatik el, *hogy az emberek természet állapotja az egyenlőség*, ^{c)} holott éppen ellenkezőleg, a civilisationnak feladása, hogy őket legalább egy bizonyos mértékben egyenlőké tegye.

Józanul^{d)} senki nem vonhatja kétségbe, hogy nemzetünk helyzete sok tekintetben jobbra változott

a) Így.

b) Az eredetiben aláhúzva.

c) Az eredetiben aláhúzva.

d) Ez a fejezet az eredetiben át van húzva.

és mégis több türelmetlenséget, több panaszt hallunk, mint a lefolyt 18 év alatt bármikor s úgy látszik, mint ha a nemzet soha elégtelenebb nem lett volna kormányával, mint velünk. De valjon bámulhatjuk-e ezt? feltűnőnek találhatjuk-e, hogy a beteg, midőn kétségbeejtő állapotából csak most lábadozik, magát jól nem érezi, s van-e jogunk, hogy reá nehezteljünk, mert türelmetlenségében az orvost szidja, ki néki rögtön teljes egészségét vissza nem adhatá. Én részemről szívesen eltűröm az igazságtalan panaszt, sőt örömmel látom a zsémbeskedést, mely végre is csak azt bizonyítja, hogy a kedves beteg ismét érezni kezdi magát.

Főfeladata minden alkotmánynak egyesíteni a rendet a szabadsággal, de kétségtelen, miként ez nagy nehézségekkel jár. Miután a szabadság abban áll, hogy mindenki saját hajlamait s meggyőződéseit kövesse, s a menyiben a mások jogait nem sérti, tevékenységében ne akadályoztassék, természetes, hogy a nézetek különfélesége és azon tevékenységi vágy következtében a szabadság mindég ha nem is ellentéteket, legalább zavart idéz elő.

E zavart elkerülni a szabadság megsemmisítése nélkül csak úgy lehet, ha a tevékenység külön minden egyes irányait szinte organizáljuk s a társadalmi viszonyokat úgy rendezzük el, hogy az egyesek tevékenysége minden irányban, nem ugyan az állam, de azon kisebb társassági viszonyok által, melyekben az egyes áll, szabályozva legyen. Ugy vagyok meggyőződve, hogy alkotmányos szerkezetünkben az eddig követett éppen ellenkező irányt kell követnünk s a helyet, hogy az állam eddig minden önálló szervezet társasságot maga mellett elnyomott, mert ha-

talmát félti, inkább azon kell dolgoznunk, hogy az állam mellett mennél több ily organismusok létezzenek, melyek, mint a szabad egyház, nagyobb egyletek, az államnak hatalmát ugyan korlátozzák, de a rend fentartásában az államot segítik.

Senki nem tagadja, hogy a politikai agitatio hazánkban nagy eredményeket vitt ki, de ebből nem következik, hogy azt újra megkezdjük. A forrás a mustot borrá változtatja, de ha a bort újra forrásba hozzuk, csak eczet lesz belőle.

Minden tudománynak célja: az előrelátás. Kétségtelenül ez célja a politikának is. De minden előrelátás csak úgy lehetséges, ha azon tárgynak, melyel foglalkozunk, jelen helyzetét ismerjük s ismerjük az utat, melyen az e helyzetbe jutott; s ez áll a politikáról is, melynek egyedüli biztos alapját a jelen állapotok elfogulatlan észlelése s a mult helyes fel fogása nyujthatja egyedül.

Ha a nap kél, leghidegebb; s valjon mondja azért valaki, hogy a nap sugárai nem terjesztenek meleget? S ha látjuk, hogy a politikai szabadság, vagy egyes institutiok, melyek annak lényegéhez tartoznak, mint a sajtószabadság, eleinte nem felelnek meg várakozásainknak, sőt az ellenkező eredményeket idézik elő, van-e okunk, hogy azok felett pálczát törjünk?

Arra, hogy sikert arassunk, nem elég, hogy kitünő legyen, hanem hogy azon tulajdonokban tünjék ki, melyek körében közönségesek és minthogy valóban nagy észbeli tehetségek mindég a kivételek közé tartoznak, igen természetes, ha éppen a legkitünőbb elmék az életben kevés sikert aratnak.

A feladat^{a)} az autonomia elve szerént úgy szervezni az egyes egyházakat, hogy azoknak mindegyikében a világi elemnek tulnyomó befolyása legyen. Ez által két dolog éretik el. 1-o: hogy a világiak befolyása által a civilisatio általjános haladása s az eszmék átalakulása, mely ennek következése, szükségkép behat az egyházak körébe is s hogy a stagnatio e téren ép oly lehetetlené válik, mint minden más viszonyainkban. 2-o: hogy miután a civilisatio napjainkban közös, azon arányban, melyben a világi elem, mely e civilisationak hatása alatt áll, az egyházak körében befolyásra jut; evvel a merev ellentétek, melyben a vallás felekezetek eddig egymással áltak, megszűnik s az emberek vallási tekintetben is ép úgy közeledni fognak egymáshoz, mint ezt a közös civilisatio következésében az élet egyéb viszonyaira nézve tapasztaljuk.

Hazánkban az egyházak ily organisatiojának még egy 3-ik következését várhatjuk s ez abban áll, hogy az egyházak autonom organismusa, mely az állam mellett más nagyobb szervezeteket állít fel, melyeknek központja nem a nemzetiségi érzet, ez háttérbe fogja szorítani a nemzetiségi törekvéseket. E részben bátran hivatkozhatunk tapasztalásunkra, mely azt mutatja, hogy a protestans egyház, mely nagyobb részben slavokból és németekből áll, még is a magyarságnak erős támaszául szolgál, mi főkép annak tulajdonítható, mert ezen egyház az autonom egyházak között legjobban organisált.

A politica mezején ne az után kell törekednünk, hogy ügyeinket rövid idő alatt, hanem az után, hogy azokat hosszú időre végezzük be.

a) Eredetileg: feladás; az eredetiben aláhúzva.

Igen kár oly megvetéssel tekinteni azokra, kik egészen új socialis viszonyokról, az örök békéről, vagy a földbirtok közösségéről szólnak. Nem tudja senki, mind az, mi most Utopiának látszik, nem fog-e egykor létesíteni. Kik azt, mi most általjánosá vált, a királyi hatalomnak ily korlátozását, az osztályok jogegyenlőségét s a szabadságot, mely a nemzetközi viszonyokban létezik, egy század előtt, mint az emberi ész postulatumait hirdeté, nem tekintettek-e ábrándozóknak, kiket a hatalom néha üldözött, de kikre azon kor józan politikusai csak sajnálkozó mosollyal tekintettek, s nem látjuk-e ugyan ezt nemünk egész történetében, mely alatt az, miről egy nemzedék ábrándozott, utódainak vágyává válik és azok által, kik ezek után jönnek, telyesítetik, minden legkisebb részleteiben, sőt néha tökéletesebben, mint azok, kik az eszméért először lelkesültek, képzelték. Csak egyben nem: azon meglegedésben, melyet az emberek bizonyos állapotok, vagy institutiok létesítésétől vártak. Mert e meglegedés nem a viszonyoktól, hanem elménk s kedélyünk tulajdonaitól függ s ezeknek megváltoztatása nem áll hatalmunkban.

Minden tudomány csak oda vezet, hogy e világ roppant nagyságát s e nagy világ közepette saját parányiségünket tisztábban lássuk át. Vajjon az eredmény megéri-e, hogy érte anyit fáradjunk?

Korunk a democratia kora, minden nap egy-egy socialis felsőbbséget semmisít meg s valószínűnek tartom, hogy ezen irányban még tovább haladva, oly socialis egyenlőséget érünk el, minőről most még fogalmunk sincs. Mint a vizek, úgy az emberi társaság a tökéletes niveau után törekszik s meglehet, ha ezt elérte, meg fog nyugodni. De ha egy hab sem

emelkedik többé az általános színvonal felébe s az emberiség nagy tengere nyugott tükörré simult, vajon az égnek képe fog-e megjelenni e nagy tükörön? Kétlem.

Ha a bimbó tudná, hogy csak vesztének nyilik meg, mert mihelyt kelyhe egészen kifejlett, egymás után elveszti leveleit, vajjon nem nyilna-e meg?

Ez minden magassabb állás következése, hogy több kötelessége van, mint mit lehetőleg telyesíthet; többektől ítéltetik meg, mint kik őt ismerik s hogy tőle többet várnak, mint lehet. S ez után vágyódunk!

A meghíúsult remények számát akarod tudni. nézd az emberekét: közöttök nincs oly nyomorult, kit anya nem ringatott reménnyel karjaiban.

A politicus pályán két dolog szükséges: hogy tisztelni tudjuk azt, mi tiszteletet érdemel, s megvetni azt, mit nem tisztelhetünk. Fiatal politikusok többnyire az elsőben, vénebbek a másodikban túl mennek a mértéken.

Akadémia. a)

Minden nagyobb nemzetiség az irodalomnak köszöni létét. Példák. Nagy államok alakulhatnak az erőszak által is s jól rendezett közigazgatási szervezet nem csak öszvetarthatja, de egy bizonyos pontig kiegyenlítheti azon különbségeket, melyek egy nagy birodalom polgárai között léteztek, úgy hogy az külsőleg egyességesnek látszik, de azon belső egységet, mely arra szükséges, hogy egy erős nemzetiség alakuljon, a gondolatok s érzelmek egysége, mely nélkül

a) A Magy. Tud. Akadémia 1868. március 21-i nagygyűlésén tartott elnöki megnyitó fogalmazványa. A tényleg elmondott beszéd: Br. Eötvös József összes munkái. VIII. k. 289—94. ll.

erős nemzetiség nem létezhetik, csak nagy szellemek műve lehet, s mit Dante az olasz, Göthe a német nemzetiség alakulására tett, kétségen kívül sokkal fontosabb mindennél, mi Olasz- és Németországban ezen országok politikai egyesítésére régiebb s újabb időben történt.

Ha saját kifejlődésünk történetére fordítjuk figyelmünket, itt is igazolva találjuk ezen tapasztalást, s ha valami azon férfiúnak lángelméjét bém bizonyítá, ki ujászületésünk korszakában a nemzet élén állt, ez az, hogy ezt átlátá s midőn a nemzetet régi alkotmányának sáncaiból a haladás terére vezeté, oly térre, melyen sok, mi nemzetiségünket védelmezte, elveszett s a nemzet külső befolyásoknak s a nyugoteuropai magasabb cultura beolvasztó hatásának kitétetett, egyszersmint Akademiánkat alkotá, hogy nemzeti irodalmunknak véd fala legyen s azon befolyások ellenébe, melyek nemzetiségünket veszélyeztetik, s melyek magának a haladásnak s azon közösségnek szükségös törekvései, melyre alkotmányos formáink s érdekeinkre nézve más népekkel léptünk, egy kifejlett nemzeti irodalomnak erős véd falát állítva fel.

Széchenyi István, s kik őt nemes törekvéseiben követték, a tudományoknak magyar nyelven mivélését tűzték ki feladásául, de kik e nagy férfiú intentioit közelebbről ismerik, tudják, hogy a tudományok mivélése felfogásában inkább alárendelt távolabb fekvő czél vala, a fő, a közelebb feladás, melynek megoldását Akademiánktól várta, egy nemzeti irodalom megalapítása volt s ha Akademiánk tevékenységét első korszakában követjük, maga az Akadémia is így fogta fel hivatását.

Akademiánk első korszakában a tisztán irodalmi

irány a tudományost csaknem egészen háttérbe szorítá, s akár azon férfiak egyes tevékenységét tekintsük, kik tudós intézetünket akkor vezették s nevök s dicsőségük által arra fényt árasztottak, akár az Akadémia által kiadott munkák sorozatát s az általa kitűzött pálya kérdéseket, azt fogjuk találni, hogy ha működésének köréből a tudomány nem zárhatott ki akkor sem, az legalább alárendelt szerepet játszott. A fő nyelvünknek mívelése s ez által nemzeti irodalmunk megállapítása volt, melyre a külföld remek íróinak lefordítása s nagy jelességű szépirodalmi művek megjutalmazása által a legezélszerűbb eszközök választattak.

Az Akademia megfelelt nagy alapítója várakozásainak s miután azok, kiknek azt köszönjük, fájdalom, kevés kivétellel pályájokat bevégezték, elmondhatjuk kérdés nélkül, hogy azon gyors haladásnak, melyet nemzeti irodalmunka) s általa közvetve nemzetiségünk tett, nagy befolyást gyakorolt, melyet senki, ki kifejlődésünk történetét figyelemmel követi, kétségbe nem vonhat és éppen ezen szoros összeköttetésnek tudata, melyben a nemzetiség az irodalommal s ennek terjedése s megszilárdulása az Akademiával áll, ez az, minek Akademiánk azon állást köszöni, melyet nemzetünk életében elfoglal.

Nem ismerek, talán nem létezik példa, hogy tisztán tudományos intézet egy egész nemzet által felkarolva, legnemesebb törekvéseinek fő, sőt egyedüli gyűlpontjának tekintetett, mint ezt Akademiánkról mondhatjuk, de Akademiánk ezen állást, mint iro-

a) Az utána következő: 1830-tól tett, az Akadémia nagy befolyást gyakorolt, nagyobb, mint bármily hasonló áthúzza.

dalmunk, nem mint a tudomány képviselője foglalta el, mint képviselője annak, mi a féltett nemzetiség védbástyájának s éltető elemének tekintetett s ha Akademiánk, mit büszkén ismételek, ezen hivatásának megfelelt, tagadni nem lehet, hogy egészen csak éppen ennek felelt meg. Azon eredmények, melyeket az Akademiának mint szorossan tudományos intézetnek köszönünk, nem állnak azokkal arányban s ha ezt e helyen nyíltan kimondom, teszem azért, mert ezen intézetnek bizonyossan nem válik szégyenére, hogy fenállása első szakában arra központosítá egész tevékenységét, mire a nemzetnek akkori viszonyai alatt leginkább szüksége volt s mert ezen vallomással együtt azon meggyőződésemet fejeztem ki, hogy ami e részben eddig elmulasztatott, azt Akademiánk ezentul kifogja pótolni, éppen úgy megfelelő feladásának a jövőben, mint annak múltjában megfelelt s pedig azért, mert e feladás iránt, mely meggyőződésemmé szerént egészen megváltozott, ép oly tisztában van most, mint akkor volt, midőn működését megkezdé.

Az első, mi után minden nemzetnek törekedni kell, az, hogy egyéniségét biztosítsa s erre irodalomra van szüksége mindennek előtt, mely nemesebb kedélyi tulajdonainak tüköre legyen s méltó formában kifejezve azt, miért az egyes lelkesül, a nemzet hitének s reményeinek, érzelmeinek s nemesebb aspiratioinak gyűlpontja legyen. A nemzet, mely ezt elérte, biztosította felmaradását. Valamint a kő, melyből egy Phidias fenséges szobrait alkotá, nem falaztatik be, úgy a nyelv, melyen remek művek léteznek, nincs kitéve a veszélynek, hogy el fog enyészni s a nyelv egy szellemi köteléket von azok között, kik azt értik.

De ha az irodalom a nyelvnek, s általa a nemzetiségnek felmaradását biztosítja, ez nem biztosítja még azon helyzetet, melyet a nép más népek között elfoglal.

Az Akademia megfelelt nagy alapítója várakozásának s ha azon időszakra tekintünk vissza, melynek hosszú küzdelmeinek eredményét élvezzük, öntudattal mondhatjuk el, hogy az Akademia a neki jutott feladásnak megfelelt s azon tényezők között, kik e nemzet újjászületésére befolytak, az első helyek egyikét foglalja el. De ha ezen időre öntudattal tekintünk vissza s hálával emlékezünk azon férfiakra, kik a legnehezebb időben soha a nemzet jövőjén kétségbe nem estek s dolgoztak látszólag remény nélkül, de annál több buzgósággal, nem titkolhatjuk el magunk előtt, hogy hazánk megváltozott környülményeiben az Akademia azon helyzetet, mely neki minden tudományos intézetek között egészen sajátzerű állást adott, nem foglalhatja el többé, hogy általjában, ha feladásának megfelelni akar, ha azt akarjuk, hogy intézetünk e nemzet életében fontos tényező legyen, a haza ezután mást vár tőle.

Volt idő, midőn a nemzet élete, elnyomva mindenfelől, szabadon s tisztán csak nem egyedül itt nyilatkozott, midőn mindenből, mire a nemzet büszke volt, egyedül e tudományos intézet maradt, mit egészen sajátjának mondhatott, s midőn a nemzet nem is kívánt mást Akademiánktól, mint hogy nemzeti-ségünk zászlóját magassan lobogtassa s egy szebb múltnak romjai felett a legszomorúabb jelenben egy szebb jövőnek reményeit tartsa fel. Midőn minden szó, mely az Akadémia körében kimondatott, az egész hazában viszhangra talált; most, midőn a nemzet

a függetlenségét viszaszerezte, midőn új élet pezseg ereiben s a nagy átalakulásnak munkája minden erőt tette hi, Akademiánk ezen minden tudományos intézetek között kiváló állásra nem számolhat többé. Az, mi nemzeti létének jelképe vala, elveszté, mint ilyen, fontosságát. Az irodalom, a nemzetnek nem jel kép, de segéd kell, mely egykor csaknem egészen az Akadémia körébe szorult, nem szükségli, nem fogadja el többé gyámságát és szabadon jár ön útjain, s ha az Akadémia egykor már az által, hogy létezett s nemzeti létünkről tanuskodott, nemzeti kincsnek tekintetett, ezentul csak azon szolgálatok által, melyeket a nemzetnek tenni fog, biztosíthatja állását, az által, hogy a nagy feladásban, mely a nemzetre vár, helyét bétölti.^{a)} És valóban rosszul fogja fel helyzetünket, ki azt véli, hogy miután idáig jutotunk, ezentul megpihenhetünk.

A nemzetnek feladása három századon át az vala, hogy egyéniségét fentartsa; feladása most, hogy miután egyénisége elismertetett, magához méltó állást foglaljon el és valamint az egyesnél, úgy népeknél az egyesnek állása azon résztől függ, melyet tevékenysége által a közös czélok elérésében vesz. Feladatunk, hogy miután nemzeti önállásunk elismertetett együtt azon népekkel, kikkel háromszázados történetünk, a jog és közös szükségünk öszveköttöttek, azon feladatnak eleget tegyünk, mely nekünk kijeleltetett, hogy Europa ezen részében a szabadságnak őrjei, a civilisationak előharcosai legyünk és valóban nem

a) Az utána következő: *s e feladat abban áll, hogy miután anyi küzdelmek után végre önhatározási joga biztosítva van, most arra törekedjék áthúzza.*

fogja senki tagadni, hogy e nagy feladatnak megoldásánál Akademiánkra nagy hivattatás vár.

Nem szorossan nemzeti feladat ez, minő akkor volt, midőn Akademiánk tisztán nyeivünk mívelését tűzte ki céljául, hanem általános, de nem kevésbé fontos még nemzeti szempontból is, mert bár ebből szükségesnek ismerjük, hogy a nemzet sajátosságai fentartassanak és ezért irodalmunk mívelése szint-ugy fontos marad, nem kevésbé szükséges, hogy azon közös munkában részt vegyünk, melyben Europa népei a tudomány körében egymással versenyeznek s azon... a) mi is szaporítsuk, mely e mezőn felgyűjtetett. A tudomány természeténél fogva cosmopoliticus. Nem ismer hazát. Midőn e nemzet nemzeti létének elismeréséért küzdött, midőn fiainak egy részében kötelességeik öntudatát kelle ébreszteni s a hazafinak alig volt más feladata, mint hogy a nemzet egyénységét biztosítsa, Akademiánk tisztán irodalmi működésre szorítkozott. Nyelvünk szabályainak megalapításán dolgozott, hogy az későbbi haladásnak eszköze legyen, ápolá s ébreszté a hazafiságot s éppen ez által felelt meg hivatásának leginkább. De valamint a politikai téren egy b) századnál tovább minden törekvésünk arra vala szorítva, hogy az őstől öröklött alkotmánynak romjait feltartva, a nemzetben jogainak érzetét és az önállásnak legalább formáit megtartsuk, miután a nemzet egyénisége elismertetett és sorsa felett maga rendelkezik, c) nem

a) Olvashatatlan szó következik.

b) Föléje írva: 3.

c) Az utána következő: *egy új feladat áll, az, hogy karöltve a népekkel, melyekkel őt története, joga s érdekei összekötötték, egy közös célon dolgozzék áthúзва.*

felelne meg feladásának, ha mint egykor tevő, kizárólag régi jogállapotjainak fentartásán dolgozna, úgy Akadémiánk nem felelne meg hivatásának, ha kizárólag nemzeti irodalmunk kifejlesztésén dolgoznék. A nemzetnek részt kell venni a nagy küzdelemben, melynek czélja a polgári szabadságnak s a nyugati civilisationak megállapítása lesz s az Akademiának részt kell venni a nagy munkában, mely Európaszerte a tudományok körében folyik, sőt a nemzet csak úgy s csak anyiban oldhatja meg feladatát, a menyiben mi kötelességünknek eleget tesszünk.

Volt idő, midőn a tudomány az élettől elkülönözve állt s egyes osztályok, vagy egyéniségek kiváltságos tulajdona vala, mely legfeljebb fényt kölcsönzött a nemzetnek, de jólétére semmi befolyást nem gyakorolt, s midőn Baco büszkén elmondá, hogy a tudomány hatalom, a tapasztalás ellentmondott ez állításnak; de valjon van-e, lehet-e napjainkban valaki, ki ezen kételkedik, valjon van-e valaki, ki azon hatást, melyet a tudomány minden egyes nemzet jólétére s hatalmára gyakorol, kétségbe vonná s ha korunkat nagynak mondhatjuk, nem éppen azon befolyásban fekszik-e nagysága, melyet korunkban az emberi tevékenység minden körében a szellemi tényezők az anyagi erő felett gyakorolnak.

Azon uralom, melyet az ember az őt környező természet felett gyakorol s mely civilisatiojának egyedül biztos mérlegét képezi, csak a tudomány által szereztetik meg s ez az, mi azon állás felett határoz, melyet egyes nemzet a világ népei között elfoglal, mert akár anyagi jólétét, akár azon befolyást tekintsük, melyet egyes nép a többiekre gyakorol,

nem az emberek, de az intelligentiák száma az, mely felettéb határoz s mely e tekintetben a többiek előtt áll, ha nem a világ első népe, még bizonyosan azzá fog válni! S ez az, mi után törekedni, mire minden tehetségeit megfeszíteni az Akademiának ezen túl feladása lesz.

A nagy átalakulás után, melyen keresztül mentünk, nem csak a nemzetre, de Akademiánkra is új feladatok várnak. Valamint az nem felelne meg hivatásának, ha, mint eddig tévé, régi törvényeinek oltalmazására fordítaná minden befolyását... a) A nemzet, miolta e helyen utolszor találkozánk, nagy átalakuláson ment keresztül. A veszély, mely létét fenyegeté, elvonult, jogai elismertettek, s ha az, mit elértünk, egyesek vágyainak nem felel meg, kétségtelen, hogy a nemzet saját ügyeinek rendezésére, minden tehetségeinek maga által választott czélok elérésére oly befolyással bir, minő neki századok oltá nem jutott. A nemzet előtt új feladat áll: hogy azon erőt, melyet eddig megtámadott nemzeti egyénységének megoltalmazására fordítá, azon közös czélok elérésére használja fel, melyeket az isteni gondviselés Europa népeinek kijelelt, hogy a nagy feladatnak, mely a népeknek Europa e részében jutott, a polgári szabadság és polgárosodás feltartásán s emelésén dolgozzon, nem mint eddig, kényszerítve, de szabad elhatározástól, kezet fogva azon népekkel, melyekkel egyenjogú szabad taggá vált. S Akademiánk csak úgy felelhet meg hivatásának, ha hasonló irányban halad, s mint a nemzet a nagy munkában, melynek eredménye a polgári szabadságnak

a) A gondolat befejezetlen.

Europa ezen részében meg állapítása lesz, tevékeny részt vesz, úgy azon nagy munkában tevékeny részt vállal magára, mely az Europai emberiség szellemi emancipatioján dolgozik; mert valamint az egyesnél, úgy népeknél, valamint a politika mezején, úgy minden téren, melyre tevékenységünk terjed, minden egyéniségnek állása azon haszontól függ, melyet e tevékenység másoknak ígér.

Távol legyen tőlem, hogy azon fontosságot, melyel nemzeti irodalmunk művelése bir, ne ismerjem el. Ismétlem, ha azon tényezőkön végig tekintünk, melyeknek nemzeti öntudatunk ébredését s általa mind azon eredményeket köszönjük, melyek az utolsó évben elértettek, az első helyen nemzeti irodalmunkat fogjuk találni s a nemzet nem nélkülözheti e támaszt ezentúl sem. Ki közös czélokon működni akar, nem adhatja fel azért egyéniségét s a nemzet, mely más népekkel karöltve az emberiség nagy általános feladatán dolgozik, csak úgy s akkor felelhet meg hivatásának, ha saját egyéniségét tartotta fel. Mint eddig, úgy ezentúl művelni kell irodalmunkat, hogy az mindennek, mi a nemzet sajátjában legnemesebb, hogy legszentebb érzelmeinknek, hogy lelkesedésének kifejezése legyen.

Csak azt állítom, hogy azon ponton, melyhez jutottunk, az irodalom művelése többé nem elég, hogy a nemzetnek még más szükségei vannak s hogy éppen mert irodalmunk anyira fejlődött, mert annak az Akadémia gyámkodására többé szüksége nincs, eljött az idő, midőn az Akadémia az irodalom vezetését azon társulatnak engedve át, mely azt feladásául tűzte ki, tevékenységének nagyobb részét azon czél-
nak szentelje, melyet neve kifejez. Telyesítve először

azt, mit alapítói munkássága fő feladatául kijelelt:^{a)} a tudományoknak magyar nyelven terjesztését, arra törekedve, hogy kezet fogva más hason természetű intézetekkel, azon nagy feladaton dolgozzék, mely nem egy népé, vagy államé, hanem közös mindanyinak s azon kapcsolatot képezi, mely mindazon ellentétek és csalódások daczára, melyek újabb korunkban inkább feltűntek, Europa népeit közelebb hozta egymáshoz s egy szebb jövő legbiztosabb reményének látszik.

Mert ha azon nagy eszme, melyért a legkülönbözőbb századok legnagyobb elméi lelkesültek, melyet vallásnak ígér s mely után, bár mit mondjanak a világ úgy nevezett practicus bölcsei, minden neme-sebb kebel s nagyobb elmének aspiratioja fog maradni: ha valaha eljuthatunk azon állapothoz, midőn e föld különböző népei különböző éghajlat alatt különböző nyelveken szólva s élesen kinyomot egyéniségeket tartva meg, azon közösségnek öntudatához jutnak, mely őket egy nagy emberiségé egyesíti, mely minden eltérések mellett bizonyos s éppen a legfontosabb eszmék s érzések közössége által egy nagy egésznek érzi magát, ezt csak a tudomány által érhetjük el, mely midőn minden téren az igazság után törekszik, oly czélt tűz ki mind azoknak, kik pályáin előre törekszenek, melynél, bár mi távol egymástól indultak ki, végre találkozniok kell. Mert az igazság csak egy lehet, s mert ott, hol az eléretett, minden vitának szünni kell.

Hogy e czéltől még távol állunk s hogy annak elérése a jelen pillanatban alig más, mint egy szép

a) Így, kijelelték helyett.

ábránd, mely előtt törekvéseink s küzdelmeink között megpihenünk, ki tagadja ezt? Mit az emberiség a tudományból eddig bir, hogy^{a)} egyik legnagyobb férfiának hasonlatával éljek, — alig több, mint néhány kagyló és kövecs, melyet egy gyermek az ocean partján járva felszedett. Bár mi nagy azon haladás, melyre korunk büszkélkedik, ha azt, mit eddig tudományunk sajátjának mondhatunk, avval vetjük egybe, mire nézve még telyes homályban vagyunk, vagy mi csak bizonytalan körrajzokban tűnik fel előttünk, elszomorodunk látkörünk korlátoltsága felett. De ha minden lépés, melyet előbbre teszünk, új kincseket fedez fel, ha azon arányban, melyben ^{b)} a tudomány halad, haladni látjuk embertársaink jólétét is s tapasztaljuk, hogy azon előítélet, mely a tudomány ellen létezik, hogy az érzelmeinket elfagyasztja, csak ahoz hasonlítható, mintha valaki mondaná, hogy a nap hideget terjeszt, mert midőn emelkedett, a légkör hidegebbnek látszott.

Ki mondhatja, hogy a közvélemény nem tesz csudákat. Néhány rongy papirost kincse változtathatja át; abból, ki talán országának utolsó embere volna, az elsőt teheti, ki előtt mindenki meghajlik s kinek gyenge szava miliókat örömmel, vagy félelemmel tölthet. Csak egy lehetetlen a közvéleménynek, az, hogy bár minek akár anyagi, akár morális természetét megváltoztassa; s valamint a szelet papir, melyre az Angol bank nagy értéket írt, azért egy

a) Az utána következő szó olvashatatlan; de nem: „a tudomány“, mint a kiadott szövegben (Öm. VIII. 293.) olvassuk.

b) Az utána következő: *az ismeret napja magasabban emelkedik az emberiség felett, tapasztaljuk, hogy azon előítélet, mely egykor a tudomány ellen emeltetett, hogy az áthúzza.*

porszemmel sem válik sulyosabbá, úgy az, ki előtt miliók meghajlanak, ha az volt, nyomorult és szerencsétlen fog maradni.

Vannak aszonyok, kik mindent elbirnak, mindent eltűrnek, csak hidegséget nem. Mint a pálma, mely forró hazája legerősebb viharjainak ellent áll s a közmondás szerint szebben nő a teher alatt és elveszne egy fagyos nap alatt. S ilyen Ilonám! ¹ Meleg éghajlatban nőt fel ő.

Mily gyengének kell lenni oly embernek, kit már egy rendjel, melyet mellére akasztanak, kihoz sulyából. Ne legyetek túl szigorúak a nő gyengeségei iránt, legszeretetre méltóbb tulajdonainak egy része ebből fejlődik. Nem támaszul, hanem hogy mint a repkény a fa rideg törzsét átölelve, setét kérgét zöldjével s virágaival takarja el, úgy a férfiunak életét szebbé tegye, ezért adta őt a természet nekünk s ti nem bocsáthatjátok meg neki, hogy nem oly kemény, nem oly hajthatatlan, minőknek ti képzelitek magatokat, s minő ha lenne, nem simulna hozzátok. Nádszálnak mondjátok! igen, az: nádszál, melyet a gyenge szellő is ingadoztat, de mely azért nem mozdul helyéből, csak megtörik. Ő ne panaszkodjatok a nő gyengesége ellen, ne vádoljátok őt miatta, de ne feledkezzetek meg e tulajdonáról s óvjátok az élet viharjaitól.

Tudományaink hypothesisokból indulnak ki, államaink jog fictiokon alapulnak, hitünk, reményeink, szeretetünk oly alapokon nyugszanak, melyeknek helyességét bém bizonyítani nem lehet s egész boldogságunk csalódásokon alapszik, melyek létünk

¹ Ilona leányáról van szó.

nyomorúságát velünk elfelejtetik; s ti azt hiszitek, hogy a poesist az életből kiküszöbölhetitek s hogy hideg számolásotok az embereket valaha ki fogja elégíteni?

Ha az ember okos lény, ha szabad akarattal bír: az elsőből következik, hogy saját szükségait maga ismeri legjobban s legjobban ön maga gondoskodhatik azoknak kielégítéséről; a másodíkból, hogy minden, mi akaratának szabadságát korlátozza, mert természetes tulajdonaival ellentétben áll, megelégedését lehetetlené teszi. És éppen azért, az emberi jólétnek s megelégedésnek első feltétele a szabadság s mentül magasabbra emelkedik műveltségében, az az mentül inkább felel meg az okos lény fogalmának, annál inkább azzá válik. S az államnak feladása, legalább valóban művelt népnél nem más, mint az, hogy mindenkinek szabadságát biztosítsa. Minden korlátok, melyeket az állam az egyesek szabadságának felállít, csak anyiban igazolhatók, a menyiben azok mások szabadságának biztosítására szükségesek. Az állam egyéb czéljai. Magam is a biztonságot állítottam fel. Miveletlen népeknél az állam czélja a művelődés. Historiai fejlődés.

Kevés ember van tisztába az iránt, hogy főkép constitutionalis országban, a kormánynak feladata szorossan véve csak az, hogy kormányozzon. A kezdeményezés, az erő, mely mindent véghez visz, nem a kormánytól, hanem a néptől várható. Absolut országban a kormány a nagy világ, melynek sugárai mindenre terjednek, alkotmányos országban a kormány csak az üveg, mely a mindenünnen jövő sugárokat egy gyupontban egyesíti.

Mint midőn valaki kis mécsel egy nagy terembe

lép s majd ide, majd oda irányozva kis világát, a temérdek dolog között majd egyet, majd mást meglát, de annélkül, hogy az egészlől fogalma lenne, vagy azon temérdek tárgynak, melyet a terem magába foglal, csak sejditené is: ilyen tudományunk. Kár anyira büszkélkednünk.

Képzeltet-e valaki oly hatalmat, mely a tengert mesterségesen egy tüköré tudja simítani, s mégis a habok elsimulnak; s e csudára nem szükséges semmi más, mint hogy semmi a tenger nyugalma ne zavarja fel s a víz természetének törvényét követve magában arányba tegye magát. Ugy vagyok meggyőződve, hogy sok, mi az emberi társaságban hasonlókép kivihetetlennek látszik, ép oly könnyen történhetnék meg, de csak ugyan azon feltétel alatt. Mert minden valóban nagy dolog nem tétetik, hanem történik s a feladat tulajdonképen csak az, hogy ne akadályoztassék.

Nagy helyzet oly hatást gyakorol, mint a mikroszkop, mely alatt sok dolog látszik meg, melyről senkinek fogalma nem volt s minden, akár szép, akár rut legyen, nagyszerűnek tűnik fel. Telyesen meg vagyok győződve, hogy legnagyobb része azoknak, kiket a historiában bámulunk, ilyen közészerű ember volt.

Ha az emberi dolgok fejlődését tekintjük, semmi nem tűnik fel inkább, mint azon hasonlóság, mely történetünk különböző korszakai között létezik. Külömböző costumeben, de ugyan azon emberek lépnek fel, ugyan azon jó, rossz tulajdonokkal s még az események következésében is egy bizonyos rendet tapasztalunk. S ezért természetes, ha sokan az emberi történetben csak körfutást látnak, mely alatt nem

haladunk, hanem csak forgunk. De ezen nézet csak az állapotok felszínű felfogásán alapszik és csak félig való s ki a történetet mélyebben tanulmányozza, azon meggyőződéshez fog jutni, hogy ezen körfutáson kívül, melynél ugyanazon tünetmények újra s újra visszatérnek, az emberi történetben egy más mozgalmat észlelünk, mely szinte talán csak körfutás, de oly nagy körben, melyet bé nem láthatunk, úgy hogy történetünk talán legjobban a föld mozgásával hasonlítható egybe, mely midőn saját tengelye körül forog, egyszersmint mesze körben a napot kerüli meg s ezzel együtt valószínűleg még egy más központ körül mozog s így tovább; ki fogja fel a nagy egészt, melyet csak gyanítva is, leborulunk isten nagysága előtt.

Valószínű, hogy az emberek kedélyi tulajdonai, érzései és szenvedélyei is bizonyos változásokon mennek keresztül. A miveltség foka hatást gyakorol ezekre is, legalább az érzések és szenvedélyek tárgyára s azon fokozatra, melyben azok nyilatkoznak, de bizonyos, hogy e változások sokkal kisebbek, mint azok, melyek az emberek gondolkozás módjában történnek, melyek azon módban alakulnak át, mint ismereteink köre tágul és végre érzéseinkre is hatást gyakorol. Ha igaz, hogy arra kell törekednünk, hogy mindég jobbak legyünk; ha jóságunk, minden moralitás csak helyes gondolkozásunknak s azon hatásnak eredménye, melyet meggyőződésünk cselekvéseinkre gyakorol, kétségen kívül az, hogy ismeretünkben haladjunk, legfőbb feladása az embernek. Bár mit mondjunk, nincs más haladás.

Két dolog ellen panaszkodunk leginkább, az, hogy az emberek nem álhatatosak s hogy mindég

elégtelenek. De gondoljuk magunknak az embereket e két úgy nevezett rossz tulajdonok nélkül, gondoljuk, hogy népek s egyesek valamely állapothoz ragaszkodnak, hogy helyzetekkel megelégednének, s hol állnánk. Nem éppen a népek álhatatlansága, nem éppen az elégedetlenség, mely őket soha pihenni nem engedi, oka-e minden haladásnak. S nevezhető-e rossz tulajdonnak az, mi mind annak feltétele, mit az emberben bámulunk s mire büszkéek vagyunk. De e tulajdonok alapjai egyszersmint szenvedéseinknek is. Kétségtelenül. De ha az, mi haladásunknak feltétele, mi az oktan állattól megkülömböztet s mi nélkül emelkednünk nem lehet, okozza szenvedéseinket, nem bizonyítja-e ez, hogy e szenvedés természetünkben fekszik, mely arra kényszerít, hogy mindég előbbre törekedjünk, s így arra int, hogy földi létünk feladata sem a boldogság, hanem a haladás. Meddig? mely cél felé? Ki tudja ezt. De éppen ezen ellentét, melyben a megelégedés legnemesebb hajlamainkal s tulajdonainkkal áll, győz meg arról, hogy emberi létünket csak átmeneti állapotnak tekintsük, hogy e szenvedéseket, melyeken keresztül megyünk, úgy tekintsük, mint azon fájdalmakat, melyeket gyermekkorunkban a növés okoz, s melyeket ép azért fel sem veszünk. Mert ugyan ki bánja, ha néha rosszul érzi magát s tagjai fájnak, ha tudja, hogy ez csak azért van, mert nő s erősödik. S így venni földi bajainkat, végre a legjobb philosophia, legalább én ebben találok legjobb megnyugtatósomat.

A középkori királyságtól az absolut monarchiához az állandó hadseregek által eszközöltetett. a) Val-

a) Így; a gondolat nem világos, valami kimaradt.

jon azon uralkodók, kik Poroszország példáját követve most az általános fegyverkötelezettséget akarják behozni államaikban, meggondolták-e, hogy azon pillanatban, melyben minden polgár katona, hadsereg, mint külön rend, nem létezik; meggondolták-e, hogy midőn minden polgár katona egyszersmint, minden katona polgár, hogy ily viszonyok között alkotmányos országban a sereg abszolút uráról szó nem lehet. S mik lesznek mind ennek következhései a monarchiára nézve.

Nagy dolgok történnek századunkban s némelyek minden zaj nélkül. Ilyen a munkások általános associatioja. Hiszi-e valaki, hogy ha ez, mi valószínű, tarthatatlanul tovább megy, vasutjaink mellett, melyek a világ távol országait oly közel hozzák egymáshoz, a nemzetiségi különállás lehetséges lesz, ha még a különböző népek azon osztályai, melyeknek érdekei közösek, ezeknek védelmére egyesülnek?

A tapasztalás azt bizonyítja, hogy a miveltség ugyan azon fokán álló népek között az uralkodott a többiek felett, mely maga korlátlanabb uralkodás alatt állt, sőt így kormányzott népek néha sokkal magasabb miveltségüeket is meghódítottak. Ennek oka abban kereshető, mert valamint az egyénnél, úgy népeknél a hatás, melyet gyakorolnak, azon mértéktől függ, melyben minden erejeket akaratoknak alávetik. Ez titka az orosz nép nagyságának. A miveltetés magasabb fokán ez változik, de magas foka szükséges e miveltségnek arra, hogy a bélézés az abszolút uralomnak hatását pótolhassa.

Két dolog van, mire meglelégedéssel tekintek vissza s mit tölem még elleneim sem tagadhatnak meg. Az első, hogy bár menyiszer csalódtam, bár

menyiszer kétkedtem egyes nézeteim felett, nem ingadoztam soha érzelmeimben s egyes eszmékhez soha nem vesztettem el bizodalمامat. A második, hogy egész életem ezen eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségeimet mindég csak ezen eszmék eszközének tekintettem. Az írónak azon előnye, vagy hátránya van, hogy nem csak tettei, de gondolatjai is a világ előtt fekszenek. Nyelvünk halad, korunkban az eszmék sebesen változnak s hamar avulnak el s így öszves munkáim, melyek a nemzet fejlődésére korukban elég hatást gyakoroltak, talán nem fogják túl élni szerzőjüket, de míg azok fenmaradnak, ki azokon végig megy, el fogja ismerni, hogy azon democratiának, mely nem lármáz, de dolgozik, nem másokat levonni, de emelkedni akar, mely nem a pór uralma, de szabadság után vágyódik, e hazában én is egy kis bajnoka voltam s hogy ha életem sem azoknak, kik dicsőség vagy vagyon, sem azoknak, kik megelégedés után törekszenek, például nem szolgálhat, egy becse meg van, s ez az, hogy mint a mágnestű, mindig egy felé mutatam, s ennek is meg van haszna.

Egy vigasztal s ez azon meggyőződés, hogy valamint az anyagi természetben nincs világ oly parányi, mely a setétséget legalább szűk körben nem oszlatná el és nincsen setétség oly tömör és általános, mely a világosság hatását megsemmisitené: úgy a nagy küzdelemben is, mely napjainkban az emberiség legszentebb érdekeiért folyik, s melynek egyik harcosa vagyok, soha a setétség a világosság felett győzni nem fog.

Naponként süketebb leszek. Avval vigasztalom

magamat, sokkal több bardaságot,^{a)} mint okos dolgot hallani, ez még nem nagy szerencsétlenségnek látszik, a baj csak az, hogy az emberek éppen a legnagyobb badarságokat mondják el leghangosabban s hogy ezért süketségemmel e részben is keveset nyertem.

A napokban Rencz műlovardájában¹ voltam. Eszembe jutott, mennyire hasonlít életünk ily előadás-hoz. Közepében egy pár művész aranyos ruhában homloka izadságában producálja magát. Fejdelmeknek tarthatnád, ha nem tudná mindenki, hogy comediasok s hogy még a mosolygásért is, melyel magokat a taps után meghajtják, fizetve vannak. A közönségnek joga izadni, bámulni az előadók nagy ügyességét, tapsolni s fütyülni s végre fizetni mindennek előtt. Shey zsidó, ki minap nálam volt, mondá: die menschliche Natur braucht Geld; ha ez nem lenne, bizonyossan nem látnánk műlovardát, de valószínűleg sokkal kevesebb kormányzási vágyat is. Ha a kormányzás nem volna oly jövedelmező s a kormányoztatás oly drága, talán soha forradalom nem történne a világon.

Mondják, az ember szabadságra született s még is semmi nem esik nehezebben, mint elhatározni magunkat. Ez is egyike azon ellenmondásoknak, melyeket természetünkben találunk.

Nem hiszem, hogy egy irodalmi mű legyen a világon, mely többször magasztaltatott, mint Fénelon

a) Így, tollhibából. Az utána következő: *hallottam életemben áthúзва.*

¹ A Rencz-cirkusz az ötvenes-hatvanas években Bécs legnépszerűbb szórakozóhelyei közé tartozott.

Telemachja¹ s még is kevés van, mely kitüzött czélját kevesebbet érte volna el. Én legalább azt hiszem, hogy e könyv sokkal több hasznára volt azoknak, kik francziául, mint azoknak, kik kormányozni tanultak.

Bizonyos, hogy az élet legnagyobb élvezeteit csak nemes érzelmek s nagy eszmékben találjuk s mégis hány szülőt találunk, ki egész életét annak áldozza fel, hogy gyermekeinek szerezzen vagyont, mi végre is csak arra való, hogy anyagi nélkülözésektől mentse fel s mily keveset, ki arra gondot fordítana, hogy gyermekeit az élet legfőbb, sőt egyedül valódi örömeinek élvezetére képesé tegye.

Rosz szolgálót tesz, ki a nép hitének, vagy bizodalmanak tárgyait lerontja, midőn még más nincs, mi azoknak helyét pótolhatná. Mint ki a hegyoldalon erdőt kívág s nem gondoskodik, hogy helyében egy új növényzetnek magvait hintse el, melyet első időben a kivágot rengeteg cserjéi őrizenek meg, az egykor zöld helyet örökre pusztítá el, úgy cselekszik az, ki a népet hitének s tiszteletének tárgyaitól megfosztja. Mert mint a kopáron hagyott hegyoldalról a zápor a termő földet lehordja, ímíg az terméketlené válik, ekként hatnak az idő viszontagságai a népre, melyet semmi magasabb eszme nem óv meg annak hatásától.

Ugy látszik, az emberi természet nem bírja el a hatalmat. Legalább a történelem azt bizonyítja, hogy nemzetek azon arányban, melyben az uralkodás az ő kezeikbe megy át, az abszolút fejdelmek minden hi-

¹ Fénelon cambrai-i érsek (1651—1715) műve magyar fordításban is el volt terjedve; a 18. században ketten is lefordították magyar nyelvre.

báit veszik fel. Megvetve a jó tanácsokat, csak hizelgőket tűrve magok körül s elkapatva saját mindenhatóságuk érzete által, míg hatalmuk végre, mint minden hatalom, a vele elkövetett visszaélések következtetésében megtörik.

Ha jelen államainkat tekintjük, a bajoknak nagyobb része két kútfőből ered. Az egyik az, hogy a civilisatioval azon tárgyaknak száma s kiterjedése, melyekről az államnak gondoskodni kellene, oly arányban nevedett, hogy az minden kormánynak erejét felülmulja. Én részemről meg vagyok győződve, hogy Europa alkotmányos országaiban nem találkozik egy minister sem, ki azt, mit hivatala szerint kormányozni kellene, s miért csak ő felelős, tetteleg kormányozni képes volna. A második, mi szinte magasabb műveltségünk eredménye, az, hogy korunk jog fogalmaival s a felvilágosodás terjedése következtetésében az emberek nem oly könnyen kormányozhatók, mint hajdan, midőn minden magasabb parancs vak engedelmességre számolhatott. Az állam e szerint rendszere következtetésében oly feladatot tűzött ki magának, mely megoldhatatlan s ezért bajainkon segíteni mind addig nem is lehet, míg e feladat nem változott s az állam hatáskörének sokkal szűkebb korlátok nem tűzettek ki, vagy (mert ez csak akkor történhetik, ha azt, mi eddig az állam feladatának tekintetett, mások veszik át), ha sikerülni fog az állam körében kissebb organismusokat (társulatoikat) alkotni, melyek mind annak kormányzatát átveszik, mi nem egyenytessen az egész államot illeti.

Sokan, ugy látszik, azon csalódásban élnek, hogy mihent a nemességi kiváltságok megszűntek s a nép azon institutiokban részt vesz, melyekből elébb ki

volt zárva, már a democratia meg van állapítva. Ily törvényes intézkedések elégségesek lehetnek arra, hogy az aristocratiát megrontsák (és mint a tapasztalás mutatja, még erre sem), de a democratiát nem alapítják meg. Vannak institutiok, melyek már természetöknél fogva aristocraticusok (mint például megyei rendszerünk), s hol ilyenek fentartatnak, ott a születési aristocratia előjogainak megszüntetése csak a pénz-aristocratia uralmát alapítja meg. Ezt látjuk Rómában, hol a patriciusok előjogainak megszüntetése csak az equitesek hatalmát alapította meg; ezt Hollandiában, hol a régi nemesség helyét a Brinherek foglalták el; ezt a középkor alatt Olasz- és Németország mind azon városaiban, melyekben a democraticus czéhek az aristocraticus családokat (Geschlechter) legyőzték.

Bizonyos institutiok mellett a nép nagy száma mindég csak eszköz lehet s míg ezek fenállnak, a jog-egyenlőség, mely neki adatott, reá nézve csak azon practicus eredményt idézi elé, hogy magát egyes hatalmasoknak eladhatja. Arra, hogy a democratiát megalapítsuk (és én osztom Tocqueville¹ nézetét, hogy ez korunk fő feladata), institutioink megváltoztatása szükséges s pedig nem csak anyiban, hogy azon jó a népre mennek át, hanem az institutiok lényegében, a végre mennek át, hanem az institutiok lényegében, hatáskörében.

Arra, hogy a democratia ne csak név szerént, hanem tetteleg befolyást gyakoroljon s hogy ezen befolyását biztosítottan tekinthessük, 1°: Oly institu-

¹ Tocqueville Charles (1805—1859) francia politikus és író. Az amerikai demokráciáról szóló művét Fábíán Gábor magyarra fordította.

tiokról kell gondoskodnunk, melyek által a nép alsóbb rétegei is s pedig azon körben, hol ez leginkább érdekekben fekszik, korlátolt helyzetök s miveltségek mellett is befolyást gyakorolhassanak. 2.º: Oly institutiokat kell megállapítanunk, melyek által a nép felsőbb osztályai is az őket természetesen megillető befolyást gyakorolhassák az államra annélkül, hogy erre a nép alsó osztályait jogkörökben megszorítanók, vagy velek, mint eszközökkel visszaélniök kellene. Jelen helyzetünkben a democratia ezen kélekei hiányzanak.

Általján véve a nagy átalakulás, melyen keresztül megyünk, nem állhat meg annál, hogy csak az egyes osztályok változtatják meg a helyzetet, melyet az államban elfoglaltak, hanem magának az államnak, formáinak, egész szerkezetének változni kell. Mi jelenleg az emberi társadalomban történik, hasonlít azon nagy alakuláshoz, melyel jelen vilárendszerünk kezdődött (Laplace theoriája). Az anyag egyes részeinek tömörülése egy pont körül. Új központok s külön rotatio kezdete, a planeták rendje.

Ez csak kép, de olyan, mely a tényt világosan fejezi ki.

A viszony a szülők s gyermekek között hasonló ahoz, melyben a törzs ágaihoz áll. Bár menyire fügnek egymástól, még is, mihent az ág törzsétől elvált s külön irányt követ, minden évvel távolabb állnak egymástól, s a felnőtt ág találkozik más, egészen idegen fák ágaival, de saját törzsével soha többé. S még is ez hordja ágainak terhét s minden csapásnál, mely azokat éri, megrendül legmélyebb gyökeréig. S ez a legnagyobb boldogság, melyet e földön találhatunk.

Tulzás nélkül mondhatom, hogy a mesterembert,

vagy napszámost nem tisztelem kevésbé, mint bár mily herceget: de ez még nem nagyon sok.

Végzetünk, hogy a reflexiora csak akkor érünk rá, miután cselekvésünk korán régen túl vagyunk, miután e szerént csak nem minden ember a felett, a mit tesz, csak később gondolkozik, valóban senki nem bámulhatja számos botlásainkat.

Soha nem értettem, miként vehetjük oly rossz néven a népnek, hogy kormányával, bár mily kitünő s hazafias emberekből álljon, soha nem elégszik meg. Valjon megelégszik-e avval, mit az isten akarátának tart, kinek véghetlen jóságán s bölcsességén nem kétkedik. S valjon a kormány megelégszik-e valaha a néppel, s mindezen elégedetlenség mit bizonyít egyebet, mint hogy igen tökéletlen lények vagyunk valamenyien s hogy valamenyien a tökély után törekszünk.

Egy tagadhatatlan, s ez az, hogy míg hajdan nagyobb befolyás, magasabb állás s kitüntetések, sőt még a vagyon is csak az állam ügyeiben szerzett befolyás, vagy az államnak tett szolgálatok által volt egyedül, vagy legalább legkönnyebben szerezhető, most mind ennek megszerzésére több s az államnál biztosabb utak léteznek, minek szükséges következése, hogy a nagyobb tehetségek nem tolonganak kizárólag az állam szolgálat terére, sőt hogy éppen a jelesebbek, mint ezt Éjszakamerikában már jelenleg is tapasztaljuk, más életpályát keresnek magoknak. Egy második nem kevésbé fontos következés az, hogy az állam, legalább egy bizonyos állam fentartása nem tekintetik többé annyira fontosnak, mint egykor. Azon arányban, melyben az individualismus erősebben kifejlődik, vele együtt fejlődik a cosmopo-

litismus is, éppen azért, mert ez egyestől kevesebb áldozatokat vesz igénybe, mint a patriotismus.

Soha a materialis jólét nem haladott nagyobb mérvben és még is soha talán több elégedetlenség nem mutatkozott, ez tagadhatatlan; de nem osztom azoknak nézetét, kik ezt meglepőnek tartják, mint Horn,¹ annak jelét vélik látni, hogy nemzet gazdaszatunk hibás irányt követ. Én e köz elégedetlenségben democratiai irányunk szükséges következését látom. Miután a megelégedés csak vagy annak eredménye lehet, mert minden kívánságjainkat elértük (mi csak igen ritka), vagy annak, hogy elértük azt, mi helyzetünkben) elérhető, igen természetes, hogy a megelégedésnek ez utobbi neme sokkal több esetben éretik el oly korszakokban, midőn mindenik osztályának helyzete szerint bizonyos korlátok közé szorítatott, mint most, midőn democraticus elveink következésében minden egyes reményeinek csaknem határtalan tér nyílik s azért azt tapasztaljuk, hogy még jelenleg is az elégedetlenség éppen a demokratiai elvek uralmával egy arányban nő s Éjszakamerikában talán a legnagyobb, ámbár a jólét sehol magasabb fokra nem emelkedett. És valjon nem fekszik-e már magában a haladásban az elégedetlenségnek magyarázata, mert hisz haladás s megelégedés a jelennel ellentétes fogalmak.

A hatalom elébb csak nagy tettek által szereztetett meg; napjainkban a hatalom a munkának díja. De mi más a munka (die Arbeit), mint tettek folyta-

¹ Valószínűleg Horn Ede (1825—1875), aki a hatvanas évektől fogva számos tanulmányban foglalkozott Magyarország politikai és gazdasági helyzetével.

tása, melyek egyenként véve kisebbek, de folytonosok s azért nagyobb eredményeket idéznek elé.

Ne bámuljuk, ha az aprók, midőn érzik, hogy a babért, mely nagy férfiak homlokát környezi, nem ránthatják le, mert magasabban áll, mint hová felnyulhatnak, azt legalább sárral dobálják.

Kinek elég esze van, hogy az emberismeretet szerzhethet, az ha bizonyos korig él, legalább aránylag magasabb állásban találja magát, amennyiben azok, kiket ismer, mindég inkább s inkább lealacsonyodnak szemei előtt.

Ugy^{a)} vagyok meggyőződve, hogy a democratia forma leginkább felel meg természetünknek és tény, hogy minden lépéssel, melyet az egyes nép a műveltségben előbbre tesz, a törekvés demokratiai institutiok után erősebbé válik. De ennek oka nem abban kereshető, mert egy bizonyos színvonalat állít fel, melyen túl senkinek emelkedni nem lehet, hanem éppen az ellenkezőben, mert ott, hol democratia létezik, a lehetőség a közönséges színvonalon túlemelkedni nincs elzárva senki előtt s mert éppen azért e kormány forma felel meg leginkább természetünknek, mely szerint megelégedve csak addig lehetünk, míg haladnunk, vagy legalább reménylenünk lehet.

Hazánk jelen helyzetének legnagyobb nehézsége, sőt veszélye, hogy alkotmányunk nem felel meg cultura viszonyainknak. Százszor elmondattott, hogy octroyált, vagy bizonyos elvek szerint néhány nap alatt, mint egy mondva készült alkotmányok, mit sem érnek s hogy az alkotmány csak akkor felelhet meg céljának, ha az a néppel együtt fejlődik és

a) Az egész bekezdés az eredetiben áthúzva.

szükségeket pótol, nem pedig új szükségeket teremt. mi minden improvisált alkotmány következése. De mit mondjunk hát mi, kinek 48-ban szinte egy új alkotmány adatott s pedig olyan, mely nem is a mi számunkra készült, hanem csak kikölesönöztetett. Ugy járunk, mint a gyermek, kinek egy felnőtt ember kabátját adták fel.

Bámulhatjuk-e, ha minden lépésnél egyet botlunk, s nincs-e okunk aggódni, hogy felbukunk, mi előtt időnk volt, hogy e ruhába belé nőjünk.

A parlamentaris kormány, melynek czélja, hogy az államban a nép akarata legyen határozó, egyik fő, sőt nélkülözhetetlen feltétele a szabadságnak, de még nem szabadság, sőt tapasztalásból tudjuk, miként oly országokban, hol a parlamentaris kormány minden formái léteznek, az egyéni szabadságnak sokszor igen csekély mértéke található. Bámulható-e, ha miután napjainkban a szabadság neve alatt kezdett mozgalmak mind csak a parlamentaris kormány megszerzése után törekcszenek, e mozgalomnak eredménye soha megalégedést nem idézhet elé. A népre kevés praktikus előnyel jár, ha azok, kik felette korlátlanul uralkodnak, ezt az ő nevében parlamentaris majoritások nevében teszik, a forradalom, vagy a reactio győzelme reá nézve csak uralkodóinak czimét változtatja meg s ez így fog maradni, mind addig, míg az eszmezavar, mely az uralom és szabadság, a nép souverainitása és az önkormányzat között létezik, nem szűnik meg s végre, nem látjuk át, hogy a szabadságot nem az által alapíthatjuk meg, hogy a nép souverainitást mindenre kiterjesztjük, hanem az által, ha annak, az az az államnak hatás körét a lehetőségig szűkebbre szabjuk.

Az emberek, midőn törekvéseik célját magoknak kijelelik, számba vesznek minden nehézséget s akadályt, mely utjokban áll, csak egyet többnyire nem vesznek tekintetbe: saját tehetségeiket. Innen van, hogy azok között, kiknek látszólag minden sikerült s kik törekvéseik célját elérték, talán még kevesebb megelégedett embert találunk, mint azok között, kik reményeikkel hajótörést szenvedtek. Azok csalódásaikat^{a)} a sors igazságtalanságának, vagy az emberek aljasságának tulajdoníthatják s ebben találják vigasztalásukat, de van-e valami szomorúabb, mint ha azon meggyőződéshez jutunk, miként minden bajainknak oka, egyedüli oka az, mert magunkat nem ismertük elébb.

Nagy hiba, hogy midőn magunknak pályát választunk, mindég tehetségeink maximumát veszük számításba. Nem csak azt, mire általában véve nincs képességünk, de azt is, mit csak nehezen, csak nagy megerőltetéssel tehetünk, nem tesszük soha jól.

Mint ha a papírsárkánynak, melyel gyermekek játszanak, zsinege megszakad, körülbelöl ily hatást gyakorol a szabadság hírlapirodalmunk nagy részére. Mihent a fék megszakadt, a magasból, hol őket láttuk, a sárba hulnak.

A politikában is vannak hypochonderek. Gyengeségek abban áll, hogy minden jelenséget symptomának tekintenek, hogy azon meggyőződésből indulva ki, miként minden baj, melynek csiráit észreveszik, szükségkép s pedig azonnal ki fog törni s hogy egy tökéletesen ép organismus eszményképét tartva szemök előtt, mert a tökéletes egészséget nem

a) Az eredetiben tollhibából: csalódásainkat.

látnak, az államot gyógyíthatatlanul betegnek tartják. Nem árt, ha azok között, kik az államot kormányozzák, ilyenek is találkoznak, túlvitt óvatosságuk néha megőrzi az államot egyes veszélyektől, de jaj az országnak, melynek kormányában e felfogás uralkodóvá válik.

Mint a Madreja^{a)} szigetek, melyek számtalan milio apró lények maradványaiból állnak, ilyen az emberi társasság. Az egyes nyom nélkül tűnik el, a hely, melyet bétöltött, parányi, mint ő maga, s még is nem vész el egy sem annélkül, hogy, habár észrevétlenül, az egésznek emelkedésén nem dolgozott volna. Ez a legvigasztalóbb tanúság, melyet a történetből merithetünk.

Nevelés. b)

Semmi ellen nincs több panasz, mint az ellen, hogy a gyermekeket az iskolában oly tanulmányokkal halmozzuk el, melyek feleslegesek. Mért nem szorítjuk az oktatást azokra, miknek a nevendék az életben hasznát veheti, minden tudománynak quint-essenciáját tanítva s mellőzve azt, mi egy is csak arra való, hogy később elfelejtsük. E kívánság körülbelül épen oly józan, mint ha valaki azt követelné, hogy élelmére tiszta tápanyagot kapjon a legtökéletesebb extractumban, minden oly anyagok vegyülete nélkül, melyből gyomrunk tápot nem von ki. Senki nem fogja kétségbe vonni, hogy aki az utóbbit megkísértené, nem sokáig tartaná meg egészségét, sőt életét s ugyan ez áll szellemi szükségéinkre nézve, melyeknek kielégítésére szinte nem csak tápanyag, de egy

a) Így! Madeira-szigetek.

b) Az eredetiben aláhúzva.

bizonyos volumen kell, melyből elménk a tápanyagot kivonhassa.

Arad. a)

Magyarország jövőjének kérdése cultura kérdés. Népek, mint egyeseknek állása azon befolyástól függ, melyet másokon gyakorolunk. Így volt ez mindég. Hazánk példája. Fenmaradásunk anyi veszély között, sülyedésünk a 18-ik század alatt, állásunk 48-ban. Európának helyzete. A jövő. Nem tarthatjuk meg állásunkat a mult hadidicsősége s a jelen vitézsége által. Részt kell vennünk a cultura nagy munkájában. S ki tagadhatja, hogy erre előkészítve nem vagyunk. A mult mulasztásai; nekünk készülnünk kell a nagy küzdelemhez, sietve, mert a küzdelem már elkezdett. Sőt vannak, kik a nevelésben a közbeke veszélyét látják. A politikai jogok. A népnek politikai jogát csak az terjeszti ki, ki azt jogainak élvezésére képessé teszi.

Valamint^{b)} az organicus világban a fejlődésre tér és világosság kívántatik, úgy az állam fejlődése is csak ott lehetséges, hol annak két feltétele nem hiányzik: a szabadság és a felvilágosodás. A szabadságot megadta a törvény s alkotmányunk magába foglalja annak minden biztosítékait, arra kell törekednünk, hogy államunk fejlődésének másik tényezője hasonló mértékben meglegyen s ha valaki tőlem kérdené, mi kell, hogy jövőnket biztosítsuk, mondanám: *világosság*^{c)} és azután: *ismét világosság*^{d)} és végre: *még több világosság.*^{e)}

a) Az eredetiben aláhúzva; az egész bekezdés áthúzva.

b) Az eredetiben ez a bekezdés is áthúzva.

c-d-e) Az eredetiben aláhúzva.

Sok embernek helyzete s éppen azoké, kik letlegetőbben irigyenek, olyan, mint az utazóé, ki az Alpok valamely csucsára mászik. Köröskörül felséges kilátás, határtalan tér, míg ő maga utját kopár sziklák és sikamlós jegesek között folytatja s néha alig talál helyet, hová lábát tegye.

Senki nem csalódik többször, mint a kormány saját pártjának ereje iránt. Miután minden országban nagy azoknak száma, kik minden más iránt közönöseken lévén, csak a béke fentartását óhajtják s ezért mindég a fenálló kormánnyal szavaznak, ez többségét mindég sokkal nagyobbnak tartja, mint az valóban s így történik, hogy a kormány változásának, az mely az előbbinek helyébe lép, miután évekig mindég kisebbségben volt, egyszerre hasonló, vagy még több szavazat felett rendelkezik. A kormány valóságos többsége nem azok szerint számítható, kik reá szavaznak, hanem azok szerint, kik semmi más kormányra nem szavaznának s így számítva, egészen más pártállásokat találunk.

Ki az, ki magát kormányképesnek nem tartaná. E gyengeségtől még Plato sem volt szabad, midőn a legszerencésebb államnak azt nevezé, melyet philosophok kormányoznak. Így vélekednek monarchák, oligarchok, junkerek, a nyárspolgárság s a felséges demos, kik közül mindenik úgy van meggyőződve, miként e világ boldogítására nem szükséges egyéb, mint az, hogy minden kormányhatalom kizárólag hasonló által gyakoroltassék. A tévedés hasonló mind azokban, mert minden államnak jóléte nem a kormányzóknak bölcsességétől, hanem a kormányzottaknak józanságától függ.

Kormányozni tulajdonkép csak azt lehet, minek

nincs akarata, természeti erőket, állatokat. Azon arányban, melyben az emberek szabad akaratuk öntudatához jutnak, s benne önhatározati joguk öntudata támad, kormányozhatatlanoká válnak s innen van, hogy az alkotmányos szabadság azon arányban veszélyesebb, melyben a civilisatio által a szabad akaratnak öntudata általjánosabbá válik. Olyanok között, kik magokat egyenlőknek^{a)} érzik és jogosultaknak, hogy határozataikban szabad akaratjukon kívül mást ne kövessenek, az egyetértést csak azon meggyőződés tarthatja fel, hogy az, mi tőlök az állam nevében követeltetik, saját érdekekben fekszik, s miután az érdekeknek ily béléltása s ugyanazonossága jelen cultura viszonyainkban s roppant államaink mellett nem gondolható, meg vagyok győződve, hogy a forradalmak korszaka, melybe léptünk, addig fog tartani, míg a civilisationnak sokkal magasabb fokát nem érzük el, az az, míg a miveltség nem válik sokkal általjánosabbá s egyszersmint nagy álamaink kis, csak a foederalismus kötelékei által öszvetartott autonóm területeké nem oszlanak fel, vagy míg forradalmak következésében civilisationuk nem süllyed.

A kisebb számnak uralkodása (az aristocratia) csak ott lehetséges (de egyszersmint kikerülhetetlen is), hol bizonyos osztályok vagy anyagi erőben, vagy szellemi kifejlődésben a nép többségénél magasabban állnak. Az előítélet, melynél fogva az emberek egykor tényleg felsőbbiséggel bíró emberek utódaiban ugyan azon tulajdonokat teszik fel, egy időre pótolhatja a valót s innen magyarázható, hogy a nemes-

a) Eredetileg: *egyenjogúaknak*.

ség, főképp hol az vagyonos maradt s a felsőbb miveltség mázát viseli, megtartja egy időre befolyásának nagyobb részét még akkor is, mikor annak alapja nem létezik többé. De állandó az aristocratia hatalma csak ott lehet, hol az tényleges felsőbbbségen alapszik és ezért csak azok tekinthetők a democratia bajnokainak, kik ezen tényleges felsőbbbségek megszüntetésén akár az anyagi, akár a szellemi téren dolgoznak. Csak mi a nép anyagi jólétének, vagy szellemi miveltségének emeléséhez vezet, ez történik tulajdonkép a democratia érdekében.

Ha az emberi nem történetén végig nézünk, két korszakot találunk, melyben a miveltség magas fokra emelkedett: az úgy nevezett ó kort s újabb korszakunkat.

Az ókorban a civilisatio emelkedésének eszköze azon önállóságban található, melyel anyi kis állam, csaknem minden egyes város, fejlődhetett. Újabb civilisationk egyik főtényezője éppen államaink nagyságában kereshető s azoknak oly szervezésében kereshető, mely által egész országok s nagy nemzetek anyagi és szellemi tehetségei egyes közös czélok elérésére használható fel. Bizonyos, hogy mind az autonomia, mind a centralisatio azon fokig fejtvé, melyen amazt az ó korban, ezt újabb időkben találjuk, nagy eredményekhez vezetett; de bizonyos az is, hogy valamint az ó korban ezen eredmények nem voltak állandóak, mert az autonomia nélkülözve ellensúlyát, maga tartotta meg azt, amit alkotott, úgy korunkban a centralisationnak hasonló veszélyeit már is érezni kezdjük, melyeket csak úgy kerülhetünk el, ha a centralisationnak ellensúlyairól gondoskodunk.

Egész jövőnknek kérdése itt fekszik.

Az amphyktiok¹ intézvényének czélszerű kifejtése megmenthette volna Görögországot s az ó kor civilizatioját és az autonomia czélszerű kifejtése megmentheti polgárosodásunkat veszélyeitől. De e nélkül nincs kilátás. Mert valamint az egyes sem teljes elkülönözésben, sem oly viszonyok között, melyek önálló fejlődését lehetetlené teszik, nem fejlődhetik ki egészségesen, úgy van az államokkal is. Sem az elszigeteltség korlátlan szabadsága, sem az elnyomás, hanem a társasság azon állapot, mely természetünknek megfelel.

Mindég azt harapják meg a kutyák, ki őket leginkább szereti s legtöbbet kedvez nekik.

A *divide et vinctes*^{a)} helyes maxima nem csak a despoticus hatalom, de a szabadság feltartására és biztosítására is, sőt a nagy tömegek felosztása a szabadság feltartására még szükségesebb, mint a tyranismusnak érdekében s pedig azért, mert igen ritka, hogy nagy massáknak közös érdekei legyenek s még ritkább, hogy érdekeiknek ezen közösségét által lásák s így éppen ott, hol a democratia érdekében az osztályok között minden válaszfal lerontatott, hol minden különálló kissebb organismus a nagy egészben felolvasztatott és azon különféleségek helyett, melyek az államban fejlődnek, az alkotmány által egy egységes, egészen egyenjogú egyénekből álló nép alakult, éppen ott nem létezhetik egyetértés. Az lehetetlen, hogy millióknak csak egy érdeke legyen.

a) Az eredetiben aláhúzva.

¹ Amfiktionoknak hívták a régi görögök azokat a szomszédos községeket, melyek a törzsrokonságra való tekintet nélkül valamely templom védelmére, közös ünnepek tartására, vagy a nemzetközi jog ápolására szövetségbe (amfiktionia) tömörültek.

Mihent tehát lehetetlené teszük azt, hogy azok, kiknek az egésztől különváló, de egymással rokon érdekeik vannak, ezeknek védelmére csoportosuljanak (s ez alapja minden osztálynak, a társadalmi csoportoknak), minden egyes saját személyes érdekeire reducáltatik s így éppen midőn az egésznek érdekében az osztályok önzése ellen küzdünk, azon arányban, melyben ez sikerül, szükségkép csak az egyének önzését fejlesztjük ki, mely napjaink legszomorúbb tüneménye. Ha az egyenlőséget az emberi ész postulatumának tekintjük, a monarchia, mely evvel ellentétben áll, nem mondható ész[sz]erű institutionnak s kétségtelen, hogy az állandóan csak mesterségesen tartathatik fel. Éppen az által, hogy az egyenlőségnek elve sehol nem alkalmaztatik s különböző osztályok alkotása által az államban ellentétek idéztetnek elé, melyek az egész népnek a monarchia elleni egyesülését akadályozzák. Osztályozás nélkül sem rendezett monarchia, sem alkotmányos élet nem lehetséges. Absolut elv csak absolut formában létesíthető. S ily absolut forma csak a despotismus, akár a nép, akár egyes által gyakoroltassék.

Az ember mindent könnyebben elbir, mint a teljes szabadságot s innen van, hogy bizonyossan éppen azok között találunk legkevesebb megelégedett embert, kik látszólag a legkedvezőbb viszonyok között élnek. Ki életét munkájával keresi, annak a szükség jeleli ki életrendjét; de kinek ily korlátai nincsenek, az csak úgy érezheti megelégedve magát, ha ön maga mesterséges kötelességeket jelel ki magának s ezért az etiquet számtalan szabályai s mind azon apró tekintetek, melyek oly kellemetleneknek látszanak olyanoknak, kiknek más dolguk nincsen, szük-

ségesek és felsőbb osztályaink sokat vesztek, miolta magokat ezek alól felmentették. Mint a mag csak úgy fejlődhetik ki, ha a földben megkötetik, úgy az ember[il] gyenge természetünknek korlátok s pedig szűk korlátok kellenek.

Ki a szellemi körben egy bizonyos magaslatra emelkedett, mint ki magas tetőre jutott, ne várjon örömeket. Körülötte kopár minden s elhagyott, egy örök tél, melyet semmi nem enyhít és mind ez még türhető, csak az ne volna, hogy a mely irányban a látkörünk tágasabbá válik, minden, amit látunk, sokkal kisebbnek tűnik.

A legnagyobb vagyon is csak az élvezetnek eszközeit szerezheti meg s mégis hány ember szenteli ennek egész életét? Gyűjtve s szaporítva pihenés nélkül, míg végre oda jutott, hogy nincsen élvezet, melyet magának vagyonával nem szerezhetne meg, csak hogy ő maga minden élvezetre képtelené vált s mint Tantalus, kiről az ó rege beszél, ott álljon minden élvezetek közepette, környezve mindentől, mi után szíve vágyódik, de annélkül, [hogy] elérhetné.

Miután minden conservatív párt nagy részben azokból áll, kik mindenek előtt béke után vágyódnak, s az ellenzék azokból, kik a létező viszonyokban megnyugodni nem tudnak, ne bámulja senki, ha az ellenzék mindég több tevékenységet fejt ki, mint bár mily számos conservatív párt.

Mint a gyémánt, csak miután köszörülés által becses anyagjának egy részét elvesztette, nyeri egész becsét, így az emberek többnyire csak akkor becsültetnek leginkább, miután nagyságokból, melyet bennük becsülnek, egy részét már elvesztették.

Valamint hajdan az aristocraticus elvek uralma

alatt a hizelgők nem elégedtek meg avval, ha hatalmas pártfogóikat a legnagyobb családokból származtatták, hanem egyenesen istenekkel hozták őket öszveköttetésbe, úgy napjainkban a democratiának kürtölői, úgy látszik, szinte nem érik be avval, ha az egyenlőséget csak az emberek között hirdetik, egy lépéssel tovább kell menniek s tovább fejtve Darwin teoriáját, hirdetni az egyenlőséget az emberek s majmok között. Az aristocratia törekvései nem vezettek eredményhez; azok, kiket istenektől származtattak, nem váltak azért isteneké. Talán democratiánk fáradozásai több sikert aratnak s a majommal rokonság, melyet tudományosan bébizonyítanak, idővel még nagyobbá válik.

Azon elv, hogy midőn különböző nemzetiségek találkoznak, az absorbeálja a másikat, mely a mivéledésnek aránylag magasabb fokán áll, csak ott valósul, hol azon nemzetiségek mindegyike a culturának egy bizonyos fokát már elérte. Egészen miveletlen nemzetiségeknél épen az ellenkezőt tapasztaljuk, minek oka abban fekszik, mert ily esetben a mivelettebb nép az érintkezésnek szükségét inkább érzi s az idegen nyelvet könnyebben elsajátítja, mint a miveletlen. Példát mutat erre hazánk is, hol a román a magyart és szászt, s a magyar a németet sokkal többször assimilálta, mint ellenkezőleg. A jelenben az ellenkezőt kezdjük tapasztalni s ha az egy részben örvendetes, mert civilisationk emelkedését bizonyítja, egyszersmint azon veszélyre figyelmeztet, mely a magyar nemzetiséget napjainkban inkább veszélyezteti, mint valaha, ha csak e veszélyek ellen, melyeknek gyakori érintkezéseink más népekkel s maga civilisationk kitesznek, az által nem oltalmazzuk ma-

gunkat, hogy mivelődésünkben mennél gyorsabban előre törekszünk.^{a)}

Kitünő emberek biographiája közönségesen azon benyomást teszi, hogy az, kiről szólnak, nem volt szerencsés. Csaknem minden ily férfiú életében van egy időszak, mely alatt reményeiben csalódva, mélyen sértve érzelmeiben, megbánta a tevékenységet, melynek életét szentelé. Ennek két oka van. Az első az, mert ki nagy körben működik, szükségkép sok emberrel jön érintkezésbe s mert az emberiség csakugyan nem tartozik azon tárgyak közé, melyek jobban ismerve, nyernek. A második: mert csak az válik kitünővé, ki magas czélokat tűz ki és igen sokat követel magától s mert az, ki ezt teszi, önmagával soha megelégedve nem érezheti magát s így azt nem érheti el, mi középszerű emberek boldogságának fő forrását képezi: az önmegelégedést.

Különös dolog! Mindenki átment a fiatalságon s mégis ezerek közül alig találkozik egy, ki élete későbbi szakában a fiatalság vágyait, felfogását, örömeit értené. Olyanok vagyunk, mint az utas, kinek szemei előtt az, ami egykor láthatára volt, egészen eltűnik.

Minden szónoklatnál, főkép a parlamentarisknál, a legnehezebb mesterség nem abban fekszik, hogy nagy és szép dolgokat szépen mondjunk, hanem abban, hogy sokat éppen ne mondjunk el. A valóságos mestert nem az, amit beszél, de amit elhalgat, bizonyítja.

Megváltoztatni egy napról a másikra nézetét,

a) Az eredetiben e szövegrész után egy költemény fogalmazványa következik.

soha nem követni egy elvet következetesen s a lehetőségig lassan határozni el magát, többnyire csak akkor választva a különböző lehetőségek között, midőn arra kénytelenek vagyunk: nem hiszem, hogy valaki jó barátjának ezen életszabályokat ajánlana s még is, nem ezeket követjük-e a parlamentaris életben?

A civilisatio, mint a világosság, mindég csak a föld egyik felén terjed el. Egykor a nyugotot, most a keletet takarja sűrű homály, mint ha itt is a fáradtság után, melyel a civilisatio jár, hosszú pihenésre lenne szükségök, mely alatt ereje megújul.

Egész mult éjjel foglalkoztam e gondolattal. Egy poeticus...^{a)} a civilisatoról lenne használható.

Vallás.

Korunk határozottan vallástalan s miután vallástalansága a felvilágosodással együtt terjed, nem hiányzanak, kik ebből azt következtetik, hogy a hívés a tudással s így a műveltségnek egy bizonyos foka a vallásossággal ellentétben áll. A vallás oly szoros öszveköttetésben áll kedélyi és szellemi életünkkel, hatása anyira attól függ, hogy az szellemi és kedélyi szükségjeinknek megfeleljen, hogy midőn ezek változnak, módosulnia kell a vallásnak is, s így kétségtelen, hogy mind az, ami vallásunkban nem az emberi természet általános szükségjeinek, hanem csak bizonyos műveltségi állapotoknak felel meg, így például a szertartások, vagy a mód, mely szerint bizonyos igazságok kimondatnak, műveltségi fokunk mellett nem tarthatja fel magát. Ebből azonban nem

a) Olvashatatlan szó.

minden vallásosságnak megszűnése, hanem csak formáinak módosulása következik.

Legjobb képe jelen állapotjainknak a nap kezdete. Azon pillanat, midőn teljes világosság terjed el a földön, de a nap nem jött fel még láthatárunkon; a csillagok, melyek éjjel ragyogtak, eltűnnek s az égnek világos boltozatja egy kék pusztaság, melyen semmi magasabb égi test nem látszik: De ez csak átmenet, néhány percz után feljön a ragyogó csillagzat, nagyobb, fényesebb, hatalmasabb mind azoknál, melyeknek ragyogásán elébb gyönyörködénk s a mint emelkedik, melegség és áldás terjed el sugaraival.

Nincs talán kérdés, mely többször vitatott meg, mint az: melyik a legjobb kormányforma? A respublica és monarchia, az aristocratia és democratia. Mindeniknek akadnak híres védelmezői s mi mindenik mellett felhozatik, többnyire ép oly alapos, mint az ellenvetések. Nézetem szerint e tárgyról csak egyet állíthatunk biztossággal, s ez az, hogy minden kormányforma megfelel céljának, mely mellett senki abszolút hatalmat nem gyakorolhat, mert az emberi természet mindent elbir s mindenhez szokhatik, csak a korlátlan hatalomhoz nem, mely akár népnek, akár egyesnek adatik, azt, ki vele él, megrontja és zsarnoká teszi. S ezért a constitutionális monarchiának nem csak nem hibája, hanem előnye, hogy azt logicus következetességgel egy elvből magyarázni nem lehet.

Igen természetesnek találom, ha az infalibilitási praetensiok, melyekkel a római pápa fellép, egyházunk ellenei által felhasználtatnak, azonban nekem úgy látszik, hogy bár mennyire absurdok[nak] tartsuk

jesuitáink követeléseit, legalább nem állnak magányosan s hogy köztök s legszenvedélyesebb elleneik között paralellát vonva, tévedésök aránylag csekélynek látszik. Mert ha nevetségesnek tartjuk, hogy jesuitáink egy embert csalhatatlannak állítanak, nem százszorta nevetségesebb-e azoknak hite, kik „a nép szavát isten szavának mondva“, a csalhatatlanságot a többség számára veszik igénybe, mintha kevésbé abszurdus volna, ha azt, mit józan ember még egy ember kivételes tulajdonságának sem ismerhet el, az infallibilitást az emberek többségének tulajdonítják.

A német egységet a német irodalom teremtette. Valjon azon egység, mely az öszves mivelt világ szellemi munkálkodásaiban létezik, nem fog-e hasonló következtetéseket előidézni az emberi nem egységére nézve?

Nevelési rapport. a)

Tagadhatatlan, hogy bár mit teszünk, nem állíthatjuk elé kellő számban az iskola mestereket s hogy azoknak, kik rendelkezésünkre állnak, nagyobb része kellőleg mivelve nincs. b)

Kitünő emberek többnyire igen rossz néven veszik, ha kevesen osztják nézeteiket s a többség mások után indul, pedig ha jól meggondolnák, be kellene látniok, hogy ha mindenki osztaná nézetöket s nem állnának meggyőződéseikben máshol, mint az emberek többsége, nem lennének kitünő emberek.

Egy van, mi korunk jelenségeiben megnyugtató s ez éppen abban rejlik, hogy a nyugtalanság min-

a) Az eredetiben aláhúzva.

b) Az eredetiben az egész mondat áthúzva.

nitó által egyszerre nyeri oktatását. Ez egyike iskolai rendszereink ellen előhozott legfontosabb ellenvetéseknek. Szolgáljon megnyugtatóunkul a tapasztalás. Alkalmazva találjuk a két rendszert. Az egyéniesített oktatást felsőbb osztályainknál, kik gyermekeiknek külön nevelőt tarthatnak. Az iskolai rendszert általánosan. Honnan kerülnek ki legkitűnőbb férfiaink? Azok sorából-e, kik magány-nevelést nyertek, vagy azokéból, kik az iskolában tanitattak? Az ok abban fekszik, mert minden, az iskolában tanított gyermek azt vévén ki az oktatásból, mi egyéniségéhez illi[k], maga individualisálja tanítását, míg a nevelő csak igen ritka esetben ítélvén helyesen a gyermek tehetségeiről (miután minden hajlam s tulajdon megismerése gyermekeknél, hol azok még fejletlenek, a legnehezebb), a legjobb szándékkal többnyire elhibázza a helyes irányt.

Nevelés.^{a)}

Kétségtelenül nagy veszélyek fenyegetik társadalmunkat azon roppant különbség következtében, mely ugyan azon államok törvény szerént egyenjogú polgárai között, vagyonbeli viszonyaikra nézve létezik s midőn a szegényebb osztályokat addig, míg a rend fentartható, a gazdagoknak csaknem korlátlan uralma alá veti, éppen ezért a rend felbontására izgatja mind azokat, kik a vagyon nagy különbségének következtében szenvednek. Meggyőződésem szerént nem kevésbé károsak azon hasonló, sőt talán még nagyobb különbségnek következtében, melyek a különböző osztályok miveltégi állapotában léteznek,

a) Az eredetiben aláhúzva.

melynek, hogy mást ne említsek, szükséges eredménye, hogy miután azok, kik a sajtóban s a politikai élet terén működnek, a műveltségnek sokkal magasabb fokán állnak, a törvényhozás soha nem felel meg azon nép kulturai állapotjának, melynek számára törvényeit alkotja s midőn egy részről több jogokat ad, mint megnyit a nép követel, más részről (például a vallási törvényekben) néha a nép legszen-
tebb érzelmeit sérti.

E bajon könnyebb segíteni, mint birtokviszonyaink ferdeségein, hogy azonban e bajon segítenünk kell s pedig mentül előbb, az nem szenved kétséget; mert valamint tagadhatatlan az, hogy ámbár a középkor privilegiumai megszűntek s a jogegyenlőség elve elfogadtatott, a társadalom különböző osztályai jelenleg távolabb állnak egymástól, mint csak egy század előtt is, — úgy bizonyos, hogy ennek s azon ellenségeskedésnek, melyel a különböző osztályok egymást tekintik, fő oka nem socialis, sőt nem is vagyoni, hanem kulturai különbségekben fekszik. Bár mit mondjon a törvény, mivel emberek az egészen miveletlenek[et] soha hasonlóiknak tekinteni nem fogják s ezek mindig a félelem, vagy legalább bizodalmatlanság azon nemével fogják fogadni magasabban álló hontársaik szavait, melyel az amerikai még a missionariust is nézi.

Mikor még kicsi fiú voltam, mert 5 éves koromtól rendszeren elvittek a budai színházba, — azon fogalmam volt, hogy ha a darabnak csak 1 vagy 3 felvonása van, az vigjáték, s ha 5 felvonásos, szomorújáték. Emlékezem, mennyire nevettek ezen definition, de ha életünket szindarabnak tekintjük, erre legalább illik gyermeki értelmezésem, bizony szomorú

játéká válik életünk, ha az egy bizonyos hoszuságot meghalad. Itt egy észrevétel jut eszembe. A paedagogok nagy része a színházat a gyermekekre nézve károsnak tartja. Én másképp vagyok meggyőződve. A színházról ugyan az ál, mi a gyermekmeséről. Ha a phantáziának ébresztését s fejlesztését feleslegesnek, vagy éppen károsnak tartjuk, akkor csakugyan nem kell gyermekeinket a színházba vezetnünk, mert erre semmi nagyobb hatást nem gyakorolhat, de ennél többre a hatás soha nem terjed s az, mi egyes, például erkölcstelen irányú darabokban a gyermekekre nézve káros lehetne, hatás nélkül vonul el szemei előtt. A gyermek úgy jár a színházzal, mint valamenyien később az étellel. Először csak a színhelyet és a costumet veszi észre, később ismerni kezdi az embereket, még később érti, mit mondanak s végre gyanítja, mit akarnak, de az egész darabnak értelme és valóságos célja mindég titok marad előtte, s ha haza tér, legfeljebb egyes jelenetek emlékével s azon általános benyomással alszik el, hogy az egész darab még is igen szép volt.

Aki egy bizonyos koron túl író marad, ne felejtse el, hogy munkái csak úgy birhatnak érdekl, ha azok, mint a tükör, minden tárgyat a lehető legtisztábban reflectálnak.

Nevelés. a)

Azok, kik folyvást a politikai jogok kiterjesztése mellett izgatva, ez által azon intézkedéseket, melyeknek célja a miveltség kiterjesztése, körül belül úgy járnak el, mint ha valaki a nép iránti rokonszenvé-

a) Az eredetiben aláhúzva.

nek bébizonyítására hirdetné, hogy a falu lakóit mind részesíteni akarja a vadászat élvezetében s őket mint hajtókat alkalmazná, kik a vadat az ő és barátai multságára kergetik. Hisz azon szerep, melyet a nép azon részének, mely a jogainak használatára szükséges miveltséget nélkülözi, a politikai téren juttat, csaknem egészen hasonló ahhoz, melyet a lármázó hajtósereg uri vadászatoknál visz.

Pol[itika]. a) Erdély.

A nép türelmetlen s többnyire avval vádolja kormányát és a törvényhozást, hogy nem elég sebessen halad. Ne vegyük ezt rossz néven. Tudja mindenki, hogy a gyermek azon különböző tárgyak távolyságát, melyet egyszerre lát, csak tapasztalás által tanulja ismerni s így van e népnél is és ennek is hosszú tapasztalásra, melyet csak a politikai jogok hosszú gyakorlata adhat, van szüksége, míg meggyőződik, hogy bizonyos változások, egy vagy más javítás, melynek szüksége- és lehetőségéről mindenki meggyőződött, csak egy bizonyos idő után, csak miután egy bizonyos irányban bizonyos számú lépéseket tettünk, érethetik el. Maga e türelmetlenség sokszor eszköze, többnyire előmozdítója a haladásnak. De egyet követelhetünk, s ez az, hogy a türelmetlenség ne csak panaszokban s a kormány és törvényhozás mulasztásainak hangzatos roszalásában, hanem tettekben nyilatkozzék, az által, hogy mindenki, ki a haladás lassuságát roszalja, minden, hatalmában álló eszközt felhasználjon, hogy a cél, melyet elérni óhajt, mennél gyorsabban közelítessek meg és én csak azt kérem, azt követelem mindenkitől, ki a ha-

a) Az eredetiben aláhúзва.

ladást, mely a nevelés mezején történt, szerfelett lassunak tartja. Legyen türelmetlen mindenki és buzdítsa szavával a kormányt és törvényhozást nagyobb tevékenységre, de tegyen mindent, mi e szent ügy haladására hatalmában áll. Törvényeink elég tág tért nyitnak minden egyes polgár tevékenységére stb. stb.

A democratiának is vannak parvenuejei s elég nagy nevű, szívében büszke urat ismertem, ki népies modorában magát senki által felülmulni nem engedé. Többnyire ezen urak sorsa ugyanaz, mint a meggazdagodott üzereké, kik az aristocratia soraiba tolazkodnak. Tökéletesen utánozzák, sőt túlozzák a népnek hibáit, de éppen jobb tulajdonaikat nem sajátíthatják el és azok, kiknek körébe tolazkodtak, soha ez idegeneket magokhoz hasonlóknak nem fogadják el.

Ministeriumok nem az által tartják fel magukat, amit akarnak, vagy szólnak, hanem az által, amit tesznek. Itt is nem az a fő dolog, hogy üdvöst vagy nagyszerűt, hanem hogy sokat tegyenek. Alkotmányos országban a nép mindennek felett elfoglaltatást kíván s ha a kormány a többségnek ezt nem tudja adni, elveszti többségét.

Talán nem létezett soha alkotmányos ministerium, mely miután egy ideig kormányzott, ha nem is többségét, legalább népszerűségét nem vesztette volna el s ezen bámulni, vagy boszankodni nincs okunk, mert e jelenség részint a ministeriumok eljárásában, részint a nép természetében találja magyarázatát. Minden ministerium, mielőtt kormányra lép, mint programját, oly czélokat tűz ki, melyek, habár elveinek szükséges következései, de olyanok, melyek hivataloskodásoknak első éveiben el nem érhe-

tők s így minden ministerium többet ígér, mint teljesíteni képes. És a nép mindég még többet vár, mint neki ígértetett. A ministerium, mentül becsületesebb emberekből áll, annál nagyobb feltételekkel lép hivatalába. S a nép, menyivel népszerűbb embereket lát a kormány rudján, annál korlátlanabb reményeiben. Bámulhatjuk-e, ha az egyik azt, mit feltett, kivinni nem tudja s ha a másiknak reményei nem telyjesülnek, s így csalódva látják magokat. Talán nincs ember, ki ha valóban nagy feltételekkel lépett valamely pályára, azokat egészen kivihette s talán nem vezetett senki nőt az oltárhoz, melyben mind azt feltalálta volna, mit benne várt. Mért képezzenek e részben kivételt a ministerek s a nép, mely végre is csake egyesekből áll s így szeretetében ép azon csalódásoknak van kitéve, mint minden egyesek. A baj minden esetre kisebb, miután a viszony, mely a nép s minister között létezik, oly könnyen feloldható.

Többször fordult elő az eset, hogy fejedelmek bizodalmodkal oly férfiakat ajándékoztak meg s hogy ez által oly emberek jutottak egy időre kormányra, kik az állammal tudományosan foglalkoztak, s az iránt, mi teendő, magoknak meggyőződést szereztek. Így volt például Turgot¹ és még is mi keveset vihettek ki legjobb akaratokkal s azon hatalommal, mely egykor egy absolut király ministerének rendelkezésére állt.

Jó administratiohoz (s ez tulajdonkép jó kormánynak lényege) nem sok ész kell, de igen sok rend.

Hiszem, hogy az emberi nem oly haladásra ké-

¹ Turgot (1727—1781) francia államférfi, a fiziokrata rendszer egyik legjelentősebb képviselője.

pes, melyről még fogalmunk nincs és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmulja. Csak hogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lényé és hogy mielőtt társadalmi és politicus helyzetünkben a nagy haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilisatióban. Ennek emelése a fődolog. A többi játék.

Sokszor^{a)} haljuk a panaszt, hogy korunknak nincsenek nagy emberei. Ennek oka meggyőződésem szerént nem az egyénekből, hanem a közönségből fekszik. Nagya az egyénység csak azon hatás által válik, melyet gyakorol s e hatás csaknem egészen a közönségtől függ; és nem bámulatos, ha korunkban, midőn minden képzelet alááztatott, senki oly hatást többé nem gyakorolhat, mint előbbi időkben egyesek ész, vagy tudomány által gyakoroltak. Hogy ott, hol kivételképen a közönség tiszteletlensége nem hat, egyes emberek most is nagy emberek szerepét vihetik, azt bizonyítja az állás, melyet Napoleon Lajos¹ anyi ideig elfoglalt.

Az absolutismus legnagyobb támogatói sem vonják kétségbe, hogy éppen a nevelés terén az alkotmányosság nagyobb eredményeket mutathat fel, sőt hogy az eredmények nevekszenek a szabadság fokával, melyet az alkotmány nyújt és hogy azok például sehol nem nagyobbak, mint Schveicban, vagy Americában. De ezen eredmények nem a központi hatalom megszorítása, hanem a népnek részvéte által éretnek

b) Ettől kezdve a jegyzetek egy más jegyzéknyvből vannak lemásolva, melynek különféle jegyzetei mutatják, hogy 1869-ből valók. (Eredetije M. Nemzeti Múzeum. 767. oct. Hung. 1.)

¹ A későbbi III. Napoleon francia császár (1852—1870).

el és csak ott várhatók, hol a nép a jogot, melyet neki az alkotmány a nevelésre adott, kötelességének tekinti.

Abauj. a)

Feltűnő, hogy e megyében még egy községi iskola sem létezik. Mi ennek oka? Mi módon lehetne e bajon segíteni? Minthogy kívánatos, hogy minden egyes tanmegyében legalább egy minta iskola létezék, legalább egy ilyennek felállításáról kell gondoskodni, hozzávéve még egy felsőbb népiskolát is.

Egy törvéynovella, hogy mindazon intézetek, melyek kizárólag az állam által tartatnak fel, a tanfelügyelő vezetése alatt álljanak.

Feltűnő a megye tanállapotjainak statisztikai összeállításában a nagy különbség, mely a catholikusok és helvet hitvallásuak között létezik, miután ezeknél 60 tanköteles gyermekekre jön egy iskola, holott a catholikusoknál 121 tanköteles jön egy iskolára.

Arad. b)

Az aradi kerület népnevelési állapotjai minden tekintetben szomorúak. Akár azt tekintsük, hogy 51763 gyermekből tényleg csak 17458, az az körülbelül a kötelezetteknek $\frac{1}{3}$ jár iskolába; akár az iskolák számát, a megyében csak 227 iskola lévén s így 228 tankötelesre jutván egy iskola, ha pedig a tanítók számát vesszük (305), minden egyes tanítóra jön 170 tanköteles. Hasonlóan szomorú a kép, ha figyel-

a) Az eredetiben aláhúzva. Megyék szerint való vázolása a közoktatásügy állapotának; töredék.

b) Az eredetiben aláhúzva.

münket az iskolák jövedelmére, felszerelésére sat. fordítjuk. S mi e tekintetben feltűnő, ez az, hogy a hátramaradás minden nemzetiségekre kiterjed. Nem hasonló mértékben, mert míg a 33077 tanköteles románból csak 8621 és így az egész számnak csak $\frac{1}{4}$ jár tetteleg iskolába, a 11508 magyarból 4865 s így több $\frac{1}{2}$ -nál, a 6722 német közül pedig 3806 és így felénél több jár iskolába, mind a mellett kétségtelen, hogy ezen arány még a németeknél is sokkal kedvezőtlenebb, mint más megyékben.

Arad vmegye statistikai kimutatásában egy örvendetes és ez a felsőbbség, melyet a községi iskola minden tekintetben bir mind az iskolák felszerelését, mind jövedelmeit, mind az oktatás eredményeit illetőleg; így például a 10 közös iskolának van 13640 ft jövedelme, 22 tanterme, 24 tanítója. Mig a hozzájuk legközelebb álló catholicus iskoláknak: 35 iskolának 42 tanterme, 43 tanítója és csak 15500 ft. évi jövedelme van. És még a községi iskolának 2084 tanítványa közül a mult év végével 523 lépett ki, ki írni és olvasni jól tudott, addig a r. cath. iskolá[k]ba járt 4594 gyermek közül csak 560-nál éretett el ezen eredmény.

Arva. a)

E megye tiszta tót, a 15631 tanköteles gyermek közül csak 439 jegyeztetett fel magyarnak. Tényleg iskolába jár 6420, mi, ha csak a 12 évig feljegyzett 11.100 tanköteleseket vesszük is számba, alig valamivel több a tankötelesek felénél és még kedvezőtlenebbé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy az egész éven át

a) Az eredetiben aláhúzva.

csak 1254 gyermek járt az iskolába, míg a többieknél az oktatás a téli holnapokra szorítkozik. Iskola mind ősze van 87. Tanító 101, az az megközelítőleg 180 tankötelesre 1 iskola és 150 tankötelesre 1 tanító. Az iskolák pénzbeli jövedelme őszesen 13.500 [frt]., azonban a legegyszerűsebbül elosztva, mert míg például a 72 cath. iskolának 8085 ft. pénzbeli jövedelme van, addig a 12 ágostai iskolának pénzbeli jövedelmei 1333 ftal jegyeztetnek, a 2 israhelita iskolának jövedelme pedig 3780 ft. Községi iskola eddig Árvában sincs.

Bács. a)

Tanügyi állapotjai, főképp [ha] a megyének kiterjedését és termékenységet és a lakosságnak vagyონosságát veszük tekintetbe, szinte igen szomorítók. A megyében talált 121.002 tanköteles gyermek közül csak 58.805 s ezek közül is csak 32.323 jár iskolába az egész éven át. Csak 468, iskolára használt terem lévén a megyében, ha az ősves tankötelezetteket veszük, 258 gyermekre jut egy tanterem; ha csak a tetteleg iskolába járókat veszük számba, minden teremre jut 125 gyermek. Körülbelül hasonló arányokat találunk, a tankötelesek és iskolába járók számát az iskolamesterek számával ősvehasonlítván, őszesen 489 egyén foglalkozván Bács vmegyében az oktatással. Az ősves költség, mely évenként Bács vmegyében a nevelésre fordítatik, ide értve azt, mi nyers terményekben szolgáltat ki s az egyes iskolák fekvéseiből s tőkéből vett évi jövedelmeket: 174.804 ft, mi bár mily civilisált ország nevelési budgetjéhez

a) Az eredetiben aláhúzva.

mérve oly nevetséges öszveg, hogy azt határainkon túl bizonyossan mindenki hihetetlennek tartaná.

Ámbár a megye közoktatási állapotjai általjánosan véve ki nem elégítők, itt is a nemzetiségek szerint nagy különbségeket találunk. Első helyen itt is a németek álnak, kiknek 35.287 iskolaköteles gyermekei közül 22.117 jár tetteleg iskolába, míg az 50.764 iskolaköteles magyar közül szinte csak 22.488 s így nem egészen fele jár iskolába. A szerbeknél az arány még kedvezőtlenebb, miután a 18.602 tankötelesből csak 6628 s így alig több egyharmadánál jár iskolába. A megyében eddig csak 2 községi iskola létezik.

Baranya. a)

Habár ezen megyének állapotjai sem kielégítők, tagadhatatlan, hogy azok hasonlíthatatlanul jobbak, mint az ország nagy részében. Bizonyítja ezt maga azon arány, mely az iskolaköteles és tetteleg iskolába járók között létezik. $44.127 : 30.744$, mi a 6—12 évig való tankötelesek öszves számánál több. És midőn e kedvező arány a nemzetiségek között a németnél a legkedvezőbb (17.274 tanköteles közül 13.107 jár tetteleg iskolába) és midőn a protestansok e tekintetben a többi vallásfelekezeteket túlhaladják (az 5985 helyét hitvallású tanköteles gyermek közül 4264, az 1862 ágostai közül 1387 jár tetteleg iskolába), a többi nemzetiségek és felekezetek is részt vesznek e jobb állapotban; így az 1957 szerb tankötelesek közül is 1335 jár tetteleg iskolába, mi ezen nemzetiségnél szokatlanul kedvező arány. Legroszabbul az ugy nevezett horváthok (dalmaták) állnak, kiknek 5070 tan-

a) Az eredetiben aláhúзва.

kötelesei közül csak 2535 jár tényleg iskolába, mi alig több 50 plerczen]tnél.

Ha a megyékben létező 423 tantermet az öszves tankötelezettekhez hasonlítjuk, jön minden tanteremre 104 tanköteles; ha csak a tetteleg iskolába járókhöz, jut egy teremre 72. — 436 tanító lévén alkalmazva, az arány a tanítókra nézve valamivel kedvezőbb. Örvendetes tünemény, hogy e megyében 70 községi iskola 84 teremmel, 85 tanítóval létezik, mit alkalmasint Frank másod tanfelügyelő sokszor korholt túlbuzgóságának tulajdonithatunk. Bár nem bizva az egyes felekezetek contestatioiba, mindenütt nagyobb eréllyel fogtunk volna a községi iskola behozásához. Az iskolai jövedelmek közül egy forintal sem fordul elé az állami segély. *Ezentúl gondoskodni kell, hogy ezen eset egy tankerületben se fordulhason elő.*^{a)}

Bars b)

megyében 22.852 tanköteles között tetteleg 12.833, ezek közül is az egész évben csak 3961 gyermek jár iskolába. A nemzetiségre nézve az arány a tanköteles és iskolába járó gyermekek között csaknem ugyan az. A megyében öszvesen 210 tanterem használtatván, az öszves tankötelezettek közül jut 108 egy teremre; csak a tetteleg iskolába járókat véve fel, egy teremre jön 61. Az iskolának jövedelem forrásai között itt sem fordul elő az *Allamsegély*.^{c)} Ami a tanítók fizetését illeti, általján véve jutna egy-egy tanítóra 199 ft. Az elosztás azonban igen aránytalan; mert mig például a 18 tanítónál, ki községi iskolában tanít, mindenikre 330 ft. esik, a 9 israelita tanítónál pedig

a-c) Az eredetiben aláhúzva.

420 ft., addig az egyes catholicus tanítók jövedelme csak 170 ft.-ra számítható.

Békés. a)

Bár kivel szóljunk Békésben, arról csak egy vélemény van, hogy ha e megye talán nem áll is nevelés dolgában egészen egy soron Poroszországgal, Magyarországon az első helyen áll; s e csalódás oly általános, hogy midőn az adatokat láttam, talán ez esetben voltam leginkább meglepetve. Békés vmegye jó híre annak köszönhető, hogy a földbirtok és tőkevagyon, mely az iskoláé, e megyében nagyobb, minek következtése, hogy az iskola mesterek általján véve jobban fizetnek. Az öszves fizetést a 202 iskola mester között felosztva, jut fejenként 360 ft. Különösen: a catholicus iskolában minden tanítóra jut 342, a helvét hitvallásúaknál 379, az ágostaiaknál 410, a zsidóknál 381, a románoknál 237. Miből könnyen magyarázható, hogy ügyesebb emberek vállalkoznak a tanításra s hogy az egészben véve jobb. Mihez még az is járul, hogy a menyibe iskola épületek léteznek, ezek czélszerűebben építettek.

Még egy fényoldala van a békési tanállapotoknak s ez az, hogy azoknak aránya, kik az egész éven át járnak az iskolába, sokkal kedvezőbb; 19.060 gyermekből 14.600. Minden más tekintetben az állapotok nem kielégítők. 40.706 tanköteles közül csak 19.060 s így nem egészen 50 p[er]czen]t megy iskolába. Érdekes itt a nemzetiségek különös aránya. Magy[ar] 26.864, jár 11.447; rom[án] 2032, jár 471; ném[et] 2040, jár 893; tót 10.272, jár 6249. Épen ily elégtelen

a) Az eredetiben aláhúzva.

a tantermek száma, melyet a tankötelesekhez mérve, jön egy teremre 212 t[an]k[öteles] és 96 iskolába járó. Csaknem époly kedvezőtlen a tanítók száma, miután az egész megyében csak 202 tanító van. Községi iskola eddig 9 állítatott fel. Az államsegély itt sem fordul elé, az 5 p[erezen]t ad[ó] beszédéséről eddig nincs gondoskodva.

Bereg.

27.762 tanköteles közül 11.765, egész éven át pedig csak 7472 gyermek jár tetteleg iskolába.^{a)}

a) A feljegyzések itt megszakadnak. A jegyzőkönyv többi lapja üresen maradt.

NÉV- ÉS TARGYMUTATÓ

- Abauj* megye iskolai állapota 312.
- Abszolutizmus* 57, 58, 60, 61, 92,
97, 98, 110, 132, 196, 197,
201, 234, 260, 300, 311.
— kora 157.
— németesítő politikája 179.
- Adminisztráció* 310.
- Adórendszer* 55.
- Adóvégrehajtás* 70.
- Akadémia (M. Tud.)* 1, 61, 65, 74,
81, 116, 117, 145, 154, 223,
247.
— és a magyar nyelv és iroda-
lom 248, 249, 250, 251, 252,
253.
— és a tudományok művelése ma-
gyar nyelven 248, 249, 250,
253, 254, 257.
— nemzeti és tudományos fel-
adatai 255—58.
- Akarat* szabadsága (l. szabadaka-
rat a. is) 42.
- Albert* magyar király és német
császár (1437—1439) 7.
- Alföld* 104.
- Alföld-fiumei vasútvonal* 64, 74,
75, 82.
— várad-szegedi szakasza 64.
- Alföldi nép* erkölcsi állapota 41.
- Alkotmány* (1848-i) 273, 274.
- Alkotmányos* mozgalmak 1825-től
179.
— szabadság 56, 57, 109, 149,
196, 198, 279.
- Alkotmányosság* 63, 179, 180, 205.
— és birodalmi egység 180.
- Almássy Pál* 1848-ban a képvise-
lőház egyik alelnöke volt 61.
- Alpesek* 100, 220, 278.
- Amerika* 115, 161, 197, 219, 227,
300, 311.
— története 299.
- Amerikai* demokrácia 269.
— szabadság 303.
- Amfiktionia* és amfiktionok 281.
- Gr. Andrássy Gyula* 182, 184, 223.
— minisztériuma 88, 223.
- Anglia* 11, 197.
- Angol bank* 258.
- Anjou-királyok* 71.
- Anna*, II. Lajos magyar király
nővére 6,
- Antagonizmus* 94, 95.
- Anyagi* érdekek fontossága 197.
— kérdések hatása 89.
- Arad* 277.
— megye iskolai állapota 312—
313.
- Archimedes* 40.
- Aristides* 36.
- Arisztokrácia* 56, 269, 279, 280,
284.
— és a kötelességek 231.
- Asszimiláció* 284.

- Asszonyok* türelme 259.
Atlanti-óceán 298.
Autonómia 280, 281.
 — (magyar) kérdése 64.
Ausztria (Osztrák birodalom) 2,
 11, 12, 24, 25, 50, 52, 54,
 55, 58, 87, 94, 96, 97, 98,
 100, 113, 119, 124, 148, 149,
 156, 157, 158, 159, 160, 167,
 168, 169, 170, 176, 180, 181,
 183, 184, 185, 186, 188, 189,
 190, 191, 192, 193, 195, 196,
 199, 200, 217, 218, 224, 225,
 227, 232, 235.
 — fennmaradásának feltételei 196,
 197, 203.
 — fennmaradásának szükségessége 119, 195, 196, 199, 200.
 — kilépése a német szövetségből 169.
 — mint a német egység akadály 196.
 — német elemei 51, 116, 158, 159, 181, 190, 192, 193.
 — német elemeinek csatlakozása Németországhoz 169, 170, 186, 190.
 — olasz részei 116.
 — szláv elemei 159.
Ausztria veresége és népei (1866) 184, 186.
 — és Magyarország közjogi viszonya 78, 227, 228, 235.
 — i kormányrendszer 11, 12, 54, 57.
Aviticitás 55.
Allam 39.
 — alkotás 232.
 — és nemzetiség 173, 174.
 — fejlődése 277.
 — feladatok 268.
 — fenntartása 271.
 — formák 237.
 — rendszerek átalakulása 302.
 — segélyes elemi iskolák 316, 318.
 — tudomány 222.
 — i kötelesség az iskoláztatásban 147.
Allandó hadsereg 263.
Allapotaink jelenlegi képe 287.
Altalános szervezeti jog 292.
Arva megye iskolai állapota 313, 314.
Atalakulások 270, 289, 302, 303.
Ázsiai népek 108.
 — nyelvek 108.
Babiloni torony 234.
Baco (Verulami) 254.
Bacon 28, 144.
Br. Bach Sándor (1813—1893) osztrák politikus 152, 157, 184.
Baranya megye iskolai állapota 315—316.
Bars megye iskolai állapota 316—317.
Bartal György (1820—1875), a helytartótanács elnöke 126, 127, 128.
Bálványok 93.
Bánó József, orszgy. képviselő 73.
Bács megye 314—315.
Belcredi-kormány 152.
Belgium 60, 192.
Berzeviczy Albert, Az abszolutizmus kora Magyarországon c. műve 178, 179.
Beaussire Emil (1824—1889) tanár, politikus, filozófiai író Antécédents de l'hégélianisme dans la philosophie morale c. m. 126.
Bereg megye iskolai állapota 318.
Beszélgetés 76.
Bethlen Gábor 95.
Bécs 24, 55, 75, 76, 82, 89, 114

- 135, 168, 182, 184, 223, 266.
Bécsi béke (1864. X. 30.) 171.
 — kongresszus 199.
Békefeltételek (1866) 156.
Békepárt 61.
Békés megye iskolai állapota 317—318.
IV. Béla magyar király 95.
Biblia 51, 52.
Bírodalmi budget 122.
 — egység fenntartása 87, 202.
 — parlament 120.
Birtokjog 142, 143.
Birtokviszonyaink ferdeségei 306.
Bismarck Ottó herceg (1815—1898), a német egység megteremtője 166, 167, 201, 216.
Bocskay István 8, 95.
Bogovich Mirko (1816—1893) horvát költő és politikus 116.
Boldogság 28, 29, 34, 90, 91, 207, 208, 216, 259, 263, 270, 296, 299.
Bölcsesség 33, 90.
Brinherek Hollandiában 269.
Bucsanszky Bertalan szksfv. tanácsnok 90.
Bucsanszky József, papköltő 90.
Buda 179, 220.
Bülow János, Liszt Ferenc veje 134.
Bülow Jánosné (Liszt Ferenc leánya) 134.
Byron 133.
Caesarismus 201, 202.
Centralizáció 66, 147, 200, 205, 237, 280.
Cenzura 290.
Céhek 269.
Célok kitűzésében előrelátás 199.
Cicero 36, 93.
Civilizáció 32, 33, 34, 70, 71, 72, 136, 166, 214, 242, 245, 254, 268, 279, 280, 281, 286, 294.
Concha Győző, Eötvös és Montalembert barátsága c. műve 114.
Constitutionalis unitas 205.
Csabacsüd h. Békés megyében 38, 43, 69, 71, 74, 81, 86, 90, 91, 99, 104.
Csanád 214.
Csalódások 285, 295, 310.
Csehország (csehek) 7, 95, 217.
Csengery Antal 52, 61, 116.
 — hátrahagyott iratai 225.
Csepel-sziget 102.
Curialisok 70.
Danielik János c. püspök, politikus 86.
Dante 248, 295.
Darwin-elmélet 284.
Dánia 48, 171.
Deák Ferenc 12, 36, 37, 48, 49, 59, 81, 82, 85, 86, 87, 89, 100, 102, 126, 136, 137, 145, 146, 153, 163, 182, 184, 214, 223, 224, 226.
 — politikája 103, 104.
 — Programja 103, 111.
Debatte c. lap 103, 118.
Debrecen 61.
Demokrácia 56, 132, 133, 142, 167, 246, 269, 270, 272, 273, 280, 281, 284, 297, 309.
Demokratikus monarchia 97.
Deputációk a közös ügyek intézésére 109.
Deszpotizmus 2, 57, 151, 282.
Gr. Dessewffy Emil 154, 179.
 — „hódoló felirata“ 179.
Dél-Németország 186, 187.
Dél-Szlávia 161.
Dézsma 142.
Dicséret 69.
Dicsőség 130.

- Dinasztia* 119, 150, 157, 158, 176, 186, 202, 219.
Dom Deschamps 125, 126, 299.
Drágaság 1864-ben 104.
Duna 101, 191.
Duna-fejedelemségek 160.
Dunai kereskedelem 53.
Dunapentele h. 101.
Duna-völgy 51, 116.
Dualizmus 116, 117, 120, 149, 181, 205, 206.
Eckstein Anna (l. Rosty Albert-né)
Eckstein Ferenc (Ehrenbergi) budapesti egyetemi tanár 61.
Eckstein Frigyes egyetemi tanár († 1859) 81.
Egyenlőség 38, 39, 40, 132, 242, 282.
Egyesek jogai 142.
Egyesületi élet (tevékenység) 177.
Egyetemi oktatás hiányai 241.
Egyéniség 29, 154.
Egyéni szabadság 70, 99, 290, 298.
— tanítás 304, 305.
Egyházak autonómiája 245.
Egyház és állam 289.
Egyiptom 165, 234.
Egyisten eszméje 296.
Egység (emberi) kialakulása 214.
Elégedetlenség 80, 140, 243, 271, 272, 275, 303, 304.
Elszegényedésünk 56.
Ellenzék 232, 233, 283, 294.
Ember feladata 141.
Emberek ítélete 299.
— kormányzása 155.
Emberi feladat 262.
— hatalom végessége 164, 165.
— közösség tudata 257.
— társadalom összetétele 276.
Emberiség haladása 310, 311.
— eszménye 295.
— származása 109.
— története 43, 44.
Emberismeret 273.
Embertársaink megismerése 30.
Emelkedés az államnak tett szolgálatok által 271.
Emigráns (francia) 126.
Encyclopaedia Britannica 144.
II. Endre szabadságlevele (Aranybulla) 3.
Engedékenység a nevelésben 209.
Br. Eötvös József a budai válaszütemhez 145.
— a feleségéről 49, 50, 53.
— a gyermek 102.
— a kiegyezésről 117, 125, 228, 229.
— a magyar-osztrák közjogi viszonyról 24, 25.
— a megyei rendszerről 144.
— a naplóíráról 46.
— a nemzetiségi eszméről 172, 173.
— a nemzetiségi kérdésről szóló műve 33, 47, 51, 53, 84, 89, 92, 113.
— az emlékiratok írásáról 36.
— a zsidóságról 68, 69.
— Bécsben (1867) 223.
— Deák Ferencről 145, 146, 153.
— Die Sonderstellung Ungarns c. m. 181.
— édesanyjáról 163, 164.
— és a magyar nyelv 239, 240.
— és a következetlenség 178, 181.
— és a miniszteri tárca (1867. febr.) 224.
— és minisztertársai 224.
— és munkásságának ócsárlói 229.
— és állítólagos arisztokráciagyűlölete 230, 231.

- és Liszt Ferenc 128, 134, 135.
- Falu jegyzője c. m. 40, 75, 130.
- Ferenc Józsefről 152, 153, 184.
- Garantiái (Die Garantien der Macht...) c. m. 179, 180.
- gyermekeiről 37—38, 43, 45, 50, 65, 110, 129, 139, 208, 221.
- írói működéséről 265.
- lapja 112, 125, 136—37, 141.
- magáról 49, 50, 67, 79, 84, 125, 127, 128, 129, 130, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 146, 215, 216, 717, 264, 265, 306.
- Münchenben 1848—49-ben 79.
- naplójában hézagok 92.
- optimizmusa 90.
- reflexiói 146.
- szemüveget használ 84.
- válaszfogalmazványa Erzsébet királynéhez 238—241.
- visszaemlékezése 1836-i külföldi útjára 76.
- Br. Eötvös-család* 237.
- Br. Eötvös Ignác*, br. Eötvös József édesatyja 50.
- Br. Eötvös Ignácné* br. Lilien Anna 50, 81, 101, 163, 215.
- Br. Eötvös Ilona* Náray Lajosné, br. Eötvös József leánya 37, 45, 81, 110, 208, 215, 259.
- Br. Eötvös Jolán* Inkey Istvánné, br. Eötvös József leánya 37, 73, 77, 81, 134, 139, 208, 215, 221.
- Br. Eötvös Józsefné Rosty Agnes* 37, 40, 45, 49, 61, 65, 81 208, 220.
- Br. Eötvös Júlia* gr. Vieregg Károlyné, Eötvös néne 75, 77.
- Br. Eötvös Loránd*, Eötvös József fia (1848—1919) 37, 65, 75, 139, 187, 215, 220, 221.
- Br. Eötvös Mária Plener Ernőné*, br. Eötvös József leánya 37, 43, 45, 81, 208, 215.
- Ercsi* 101, 102.
- kápolna 101, 102.
- postamesterné Betty nevű leánya 102.
- sírbolt 102.
- Erdély* 160, 308.
- Erdélyt fenyegető veszedelem* 160.
- Eredmények megítélése* 165, 166.
- Erény* 299.
- Erzsébet*, Ausztria császárnéja és Magyarország királynéja 178, 238—241.
- királyné magyar nyelvtudása és nyelvtanulása 239, 241.
- Gr. Esterházy Mór* tárcanélküli miniszter a Schmerling-kormányban 152, 184.
- Esztergom* 221.
- Európa* 7, 22, 57, 66, 72, 100, 116, 119, 132, 142, 149, 157, 166, 168, 183, 185, 187, 188, 191, 195, 199, 200, 201, 204, 218, 252, 253, 255, 256, 257, 268, 290, 295.
- Európai egyensúly* 199.
- kongresszus 157.
- Evangelikus* elemi iskolák 314, 315, 317.
- Elet* 266.
- Elet élvezetei* 267.
- Elethez való ragaszkodás* 164.
- Erdekközösség* Ausztria és Magyarország közt 197—98.
- Érintkezés az emberekkel* 87.
- Erzelmek befolyása* 235.
- Észak-Amerika* 180, 271, 272.
- i gyarmatok 299, 300.
- Ezsau* lencséje 2, 17, 229, 230.

- Falk Miksa* 241.
 — Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések c. m. 241.
- Falke*, külügyminiszteri tisztviselő 79.
- Fantázia* 299.
- Fábián Gábor* 269.
- Februáriusi pápens* (1861. febr. 26.) 99.
- Fegyvelemhiány* 194.
- Fejedelmek bizalma* 310.
- Fejedelmi hatalom az örökös tartományokban* 8, 9, 25, 26, 27, 54, 56, 57, 202.
- Fekete-sárga színek* 113.
- Felekezeti ellentétek* 245.
 — nevelés és oktatás 147, 148.
- Felelősség a magyar nemzet háttamaradásáért* 15, 16, 17.
- Felesleges tantárgyak* 276.
- Felirati javaslat* (1861-i) 12.
- Felsőbb népiskola* 312.
 — társadalmi osztályok 34, 35.
- Felvilágosult abszolutizmus* 301.
- Fénelon* cambrai érsek (1651—1715) Telemach c. m. 267.
- I. Ferdinánd* magyar király (1526—1564) 4, 6, 8, 13, 19.
- I. Ferenc* francia király, V. Károly ellenfele (1515—1547) 7.
- I. Ferenc József* császár 113, 114, 152, 178, 179, 184, 228, 235.
- Ferenc József* 1857-i magyarországi útja 178, 179,
 — érkezése a fővárosba (1865) 113, 114.
 — és a kiegyezés 182, 184.
- Ferenczi Zoltán* 37, 75, 76, 77, 79, 100, 102, 103, 117, 145, 182.
 — Deák élete c. m. 100, 103, 182, 224.
- Feudális és úri jogok* 142.
- Féligazságok* 156, 185.
- Fiatalság* megértése 285.
- Figaro* nyitánya 134.
- Filológia* 107, 108, 209.
- Filozófia* 138.
- Fiziokrata rendszer* 310.
- Flegler Sándor* (1803—1892) német történetíró 52, 61, 65.
- Foederativ* elv 117.
 — rendszer 63.
- Forradalom* 157, 158.
- Forradalmak* (angol, francia) 302.
 — korszaka 279.
- Földbirtok* közössége 246.
- Földbirtokok* elszegényedése 104, 105.
- Földes Béla* 47.
- Főrendiház* 126.
- Fővárosunk* és környéke 45.
- Francia háborúk* 96.
- Franciaország* (franciák) 156, 166, 167, 168, 185, 195, 197, 219, 298.
 — befolyása 167.
- Frangepán* 95.
- Frank* másodtanfelügyelő 316.
- Friedjung*, Harc a német hegemoniáért c. műve 152; 185, 194.
- Frigyes* német császár 6.
- Fröhlich Frigyes* nagykereskedő 110, 111.
- Fröhlich János Sámuel* pesti nagykereskedő cég 110.
- Gabovics*, szenttornyai bérlő 73, 74.
- Galiciai* hadsereg 168.
- Gendarméria* ezredes 76.
- Goethe* 139, 242, 248.
- Gerjén*, tolnamegyei község 66.
- Gorove Anna* (l. Noszlopy Antalné)
- Gorove István* (1819—1881) politikus 88.
- Görögország* 281.

Götz von Berlichingen 302.

Gravitáció 38.

Guizot Fr. francia államférfi és író (1787—1874) 38, 63, 70.

— *Histoire de la civilisation*-ja 38.

Gyakorlati politika 155.

Gyermekmesék 307.

Gyermek-oktatás 293.

Gyermekek jellemének tanulmányozása 210.

— képzelőtehetsége 74.

Győry Vilmos 40, 73.

Gyűlölet a politikában 233.

Habsburg-ház 3, 4, 6, 7, 9, 10, 18, 19, 25, 57, 58, 96.

— *Habsburg-ház* fiörökösödése 3, 19.

— nőági örökösödése 3, 19.

Hadügy (közös) 121, 122.

Hajó c. szálloda Münchenben 76.

Haladás 29, 32, 166, 289, 304, 308.

Halál 77, 165.

Halhatatlanság 91.

Hasner Lipót, osztrák politikus 79.

Hatalom 154, 267, 272.

Hatalmak terjeszkedése 63.

Határozati párt 85, 104, 225.

Hatvanhetes bizottmány 225, 226.

Háborús veszedelmek csökkenése 213.

Hátramaradásunk a 18—19. században 10, 15, 16, 17, 18, 19.

Hegel 126.

Helyes tanítási módszer hatásai 238.

Helyhatósági önkormányzat 177.

Helytartótanács 64, 126, 127.

Helyzetünk (1867 febr.) 224.

— felismerése 207.

— nehézségei 273.

III. *Henrik* (1039—1056) 94.

IV. *Henrik* († 1106) 94.

Hibáink okai 193.

Historiai jog 202.

Hit 300.

Hitel 231, 300.

Hitelességek 106, 107.

Hit és tudás 286.

Hiúság 71.

Hitelintézetek 106, 107.

Hízelgők 284.

Br. Hock Károly Ferenc, osztrák politikus 79.

Hollandia 269.

Honvédelmi bizottság (1848—49-i) 85.

— miniszter 23.

— minisztertanács 223.

Horn Ede (1825—1875) gazdaságpolitikus 272.

Horvát Boldizsár miniszter 224.

Horvátország 61, 160.

Horvát nemzetiségi kérdés 160.

Hunfalvy Pál (1810—1891), a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka 61.

Husvéti cikke (Deák-) 100.

Hübérrendszer (magyar és európai) 71, 72, 73.

Idők tanuja c. lap 135.

Idő múlása 208.

Ifjúkor, öregkor 209.

Ifjúság 76.

Igazság 129.

Inastermészet 114.

Individualizmus 271.

Infelibilitás 287, 288.

Inkey István 37.

Inkey Istvánné Eötvös Jolán, (l. br. Eötvös Jolán)

Iparbank 81, 82, 113.

Iparegyesület 82, 154. (L. Orsz. Iparegyesület a. is.)

Iparvédelem 193.

Irodalom hatása 247, 295.

Irodalmi mű hatása 298.

Írói Segélyegylet 73.

Iskoláztatás 146, 147, 237.

— *i kényszer* 194.

Isten 92, 139.

— *i gondviselés* 112.

V. István magyar király 95.

Ítéleteink hiányossága 303.

János-hegy 111.

Jelen bajaink okai 268.

Jena 168.

Jellemnevelés 211, 221.

Jezsuiták 35.

Joannovics György, akadémiai tag 117.

Jogegyenlőség elve 22, 211, 212, 269.

— *eljárás* elve 225.

— *fogalmak* 157.

— *kontinuitás* elve 224, 226.

Johnson Sámuel (1709—1784) 144.

II. József 57, 188.

Jura-hegység 297.

Juristictio 226.

Katolicizmus (katolikusok) 115, 148.

Katolikus iskolakötelesek 312, 313, 314, 317.

— *népek* egysége 214.

Katonai kötelezettség 142, 264.

Kautz Gyula (1829—1909) egyetemi tanár, politikus 47.

Id. Kákay Aranyos, Újabb árny- és fényképek c. m. 126.

V. Károly német-római császár 6, 7.

Károly Róbert magyar király (1308—1342) 71.

Gr. Károlyi Sándor (1831—1906) 50.

Kedélyi tulajdonságok 262.

Keleti egyházhoz tartozó népek egysége 214.

— *kérdés* 195.

Br. Kemény Zsigmond, a Pesti Napló szerkesztője 100, 103, 137.

Kerepesi temető 80, 81.

Kereskedelmi (közös) ügyek intézése 121.

Kereszténység (keresztény egyház) 29, 35, 38, 39, 40, 151, 152.

Kern Jakab, pesti nagykereskedő 67, 68.

Kényelemszeretetből származó bajok 30, 31.

Kiegyezés kérdése Ausztriával 53, 54, 62, 114, 117, 135, 149, 151.

Kíméletlenség a politikában 156.

Kína 178.

Királyi hatalom 72, 73.

Kisbirtokosok megsegítése 107.

Klauzál Gábor, földművelés- és iparügyi miniszter 1848-ban 206.

Kommunizmus 141, 142.

Konzervatívok 118, 127, 283.

Kormányformák kérdése 287.

Kormányhoz mi szükséges 182.

Kormányképesség 248.

Kormányok és pártjaik 276.

— *feladata* 260.

— *zás művészete* 42, 43, 278.

— (osztrák-) jellemzése 188—189.

Korok nagysága 165.

Korona 72.

Koronázás (1867) 233.

Kortársak 93.

Kortársaink szeretete 100.

Korunk jellemzése 2.

— *nyugtalan* sága 289.

— *szenv*edései 301.

- Magyar-német* kapcsolatok 94, 95, 96.
- Magyar nyelv* hivatalos jellege 176.
- Magyar országgyűlés* összehívása 207.
- Magyar politika* jövő feladata 50.
- Magyarország* 7, 16, 60, 62, 63, 78, 121, 122, 123, 124, 149, 157, 174, 178, 180, 181, 188, 202, 225, 235, 245, 272, 277, 317.
- Magyarország* és Ausztria gazdasági kapcsolatai 55.
- közjogi viszonya 2, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 50, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 97, 98, 100, 120, 135, 136, 169.
 - függetlenségének kérdése 14, 15, 18, 19, 20, 21, 26, 97, 98, 99, 119, 120, 150, 159, 160, 227, 228.
 - helyzete (1865) 92.
 - (1867) 242, 243.
 - jövője 117, 150, 151.
 - nek kérdése kultúrákérdés 277.
 - magyar jellegének biztosítása 176, 177.
 - mint Ausztria gyermeke 197.
 - népei 119.
 - vezető szerepe 158, 159, 161, 162, 163, 169, 170, 171, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 217, 218, 227.
 - i németek 179.
- Magyarság* jövője 51.
- felsőbbsége 58.
- Maissel* rabbi 68.
- Majláth György* (1818—1883) tárnokmester 118.
- Matterhorn* 220.
- Mária* királynő (1382—1395) 71.
- Mária*, II. Lajos magyar király felesége 6.
- Mária Terézia* 96.
- Mátyás* király (1459—1490) 6.
- Megelégedés* 232.
- Meggyőződésünk* követése 155.
- Megszokás* hatalma 86.
- Megyei* rendszer 70, 269.
- Megyek* átalakítása nemzetiségek szerint 176.
- Membrum sacrae coronae* 72.
- Miksa* magyar király (1564—1576) 6, 8.
- Milton John* (1608—1674) angol költő 144.
- Miniszterek* felelőssége 20, 64, 110, 135, 242, 302.
- Miniszeri* programok 309, 310.
- Minisztériumok* sorsa 309.
- Mintaiskola* szükségessége 312.
- „*Mi várhatunk*“ szállóige 48, 49.
- Mohács* 4.
- i vész 5.
- Monarchia* (birodalom) 116, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 282, 287.
- alapja Magyarország 191.
 - erejének biztosítása 235, 236.
 - (osztrák-magyar) jelentősége 66.
 - és a nemzetiségek jövője 204, 205.
 - és a szabadság 205, 206.
- Gr. Montalembert* Károly francia publicista (1810—1870) 114, 115.
- Monte Rosa* 220.
- Morvamező* (Marchfeld) 168.
- Mozdulatlanság* hatása a politikában 153.
- Municipális* szervezet 70.
- Munka* 143, 144, 272, 273.

- Munkás-szolidaritás* 264.
Müller Miksa 107.
 — *La science du langage* 107.
München 75, 77, 78, 79.
Münzer Tamás 302.
Műveltség 300.
 — és nemzetiségek 284.
 — politikai jelentősége 161, 162.
 — terjedésének hatásai 297.
- Nagy államok jövője Európában* 200.
 — emberek 101, 127, 155, 301.
 — — életrajza 285.
 — — helyzete 208.
 — — hiánya 311.
- Nagyeszű és nagytudományú emberek a politikában* 153, 154.
Nagy Iván 61.
 — Magyarország családai c. m. 61.
Nagy Lajos magyar király (1342–1382) 7, 71.
 — birodalmának megújulása 217.
Nagy nemzetek 75.
Nagyság 144.
 — terhei 133.
- Nantesi ediktum* (1587) 298.
Nap 93.
I. Napoleon 154, 168, 188.
- III. Napoleon* (1852–1871) francia császár 96, 157, 166, 167, 171, 311.
Náray Lajos 37.
Náray Lajosné Eötvös Ilona (l. br. Eötvös Ilona)
Nemesi kiváltságok 131, 268.
Nemesség 231.
Nemzetgazdaság 155, 213, 272.
 — i szempontok fontossága 175.
Nemzeti egyéniség 250, 252, 253, 255, 256.
 — egység és irodalom 295.
 — erények 153.
 — irodalom fontossága 256.
 — jellem 295.
 — kultúra fontossága 51.
- Nemzetiségi eszme* 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 185, 189, 203, 204, 212, 213, 218.
Nemzetiségi kérdés 1, 2, 31, 32, 33, 57, 58, 99, 100, 113, 166, 297, 298.
 — mozgalmak 187, 213, 245.
 — politika (magyar) 192, 193, 201, 218, 298.
 — viszonyok 157, 160, 171, 172, 173, 174, 177.
- Nemzetünk jelen helyzete* 41.
Neptun bolygó 222.
Neue Freie Presse 135.
Nevelés kérdése 147, 193, 209, 210, 211, 241, 276, 293, 304, 305, 307, 309, 311, 312.
Nevelési szabadság 142, 148.
Newton (1642–1727) angol természettudós 38, 144.
Német birodalom 7, 11, 97.
 — és Ausztria német tartományai 51.
Német birodalmi egység eszméje 6, 51, 119, 136, 166, 167, 180, 181, 186, 188, 190, 196, 213, 218, 288.
Német civilizáció 78.
Német egység 218.
Német-magyar együttműködés 162, 163.
Németország 11, 60, 81, 94, 95, 96, 97, 118, 119, 156, 158, 159, 167, 180, 181, 183, 186, 190, 192, 193, 195, 196, 199, 201, 217, 219, 248, 269.
Német szövetség 156, 169, 187.
Német túlsúly veszedelme 162, 169.
Német vámszövetség 121.

- Németesítő* politika 58.
Nép 93.
 — akarata 274.
 — elégedetlensége 271.
 — és a kormányzat 310.
 — — politika 308.
 — halála 130.
 — hite 267.
 — lélek 46.
 — műveltség 308.
 — nevelés 211, 212.
 — oktatás 289, 293.
Néposztályok megismerése 82.
 — párt 53.
 — szeretete 101, 229.
Népszerűség (popularitás) 66, 67, 93, 100, 101, 223.
Nép-szuverénitás 142.
Népek állhatatlansága 273.
 — elégedetlensége 263.
 — sorsa a középkorban 4.
Norma-fa 111.
Noszlopy Antal 88.
 — *né Gattajai Gorove Anna* 88.
Noszlopy Gáspár 88.
Noszlopy Judit 88.
Noszlopy Konstancia 88.
 — „Eszme töredékei“ 88.
Nők gyengeségei 259.
Nürnberg 52.
Nyáry Pál 85.
Nyelvek 109.
Nyelvegység 245.
Nyelvészet fontossága 108, 109,
Okány (Bihar vm.) 88.
Ókonservatívok 54, 132.
Ókor jelentősége 280, 281, 290.
Oktatásban haladás 193.
Októberi diploma (1860. okt. 21.) 20, 21, 118.
Olasz egység 180, 213, 218, 219.
Olasz hadsereg 168.
Olaszország 119, 159, 167, 169, 181, 183, 186, 190, 197, 199, 201, 217, 219, 248, 269.
Olasz-osztrák-francia háború (1859) 167.
Oláh nemzetiségi kérdés 160, 161, 172.
Ollmützi hadsereg 168.
Orkusi kín 41.
Orosháza h. 40, 41.
Oroszország, oroszok 174, 175, 185, 195, 196, 197, 264.
Orosz-osztrák ellentétek 195.
Országgyűlés (1861-i) 12, 53, 85.
 — (1865-i) 85, 110, 117.
Országos egyesület 177.
Országos Iparegyesületek 61.
Osztrák alkotmány 99.
Osztrák hazafiság 148, 149.
Osztrák ház l. Habsburg-ház a.
Osztrák-magyar viszonyok 48.
Osztrák-olasz háború (1859) 180.
Osztrák parlament 23, 24, 207.
Osztrák-porosz háború (1866) 156 (l. Porosz a. is).
II. Ottokár cseh király 95.
Oxenstierna (1583—1654) svéd államférfiú 182, 231.
Önmegelégedés 285.
Önuralom 34.
Önzés 151, 282.
Öngyilkossági eset 111, 112.
Önkormányzat 99, 180.
 (l. Autonomia a. is.)
Öregek ragaszkodása az élethez 292.
Örök béke 246.
Örökös tartományai a Habsburgoknak 8, 9, 10, 11, 12, 13, 25, 27, 28.
Örökösödési szerződés (1463 és 1491) 6.
Összbirodalom 62, 150, 151, 157, 159, 162, 170, 172, 173, 175,

- 180, 227, 228.
 — erősítésének fontossága 170, 171, 174.
 — nemzetiségei 172, 173, 174.
- Quota* (arány) kérdés 122, 234.
- Pauler Tivadar* (1816—1886) egyetemi tanár 47.
- Panszlavizmus* 173.
- Parasztforradalom* (1524—25) 302.
- Parasztok* 74.
- Paritás* elve 235.
- Parlamentáris* kormány 274.
- Parlamentáris* szónoklat 285.
- Patriciusok* 269.
- Patriotizmus* 152, 272.
- Pályaválasztás* 275.
- Párkány-Nána* h. 221.
- Perikles* 36.
- Personalis unio* 7, 9, 12, 181, 219, 227.
- Pest* 43, 47, 49, 65, 74, 80, 84, 100, 134, 177, 181.
 — város kereskedelmi élete 67.
- Pesti Hirnök* c. lap 110, 111, 113, 114, 116, 118, 128, 134, 135.
- Pesti Napló* 1, 47, 53, 64, 67, 73, 81, 100.
- Pénzügy* (közös) 121, 122, 123.
- Pénzügyi* helyzet 1864-ben 80.
- Phidias* 250.
- Plágium* kérdése 126.
- Plato* 154, 242, 278.
- Plener Ernő* 37, 43.
- Plener Ernőné* br. Eötvös Mária, (l. br. Eötvös Mária).
- Platonikus* erők 297.
- Poitiers* franciaországi város 125, 126.
- Polgári* társadalom 142.
- Polgárság* 82, 83.
- Politika* 129, 130, 242, 244.
- Politikai* agitáció 244.
- Politikai* célokban határozatlanság (1867) 227.
- Politikai Hetilap* 91, 99, 125, 144.
- Politikai* kérdések hatása 232.
- Politikai* pártok 44, 45.
- Politikai* szabadság 98, 115. (l. Szabadság a. is).
- Politikusok* 247.
- Politikus* hipochonderek 275, 276.
- Pompejus Magnus* 93.
- Porosz felsőbbség* 196.
 — hadseregszervezet hatása 186.
 — hegemonia 186, 187, 188.
 — király 201.
 — osztrák háború 158, 159, 167, 168, 183, 184.
 — osztrák háború utáni fegyverszünet és béke 185, 194.
- Poroszország* 148, 156, 166, 167, 168, 183, 185, 186, 187, 188, 195, 264, 317.
- Posen* 61.
- Pozsony* 4, 134, 183.
- Pozsonyi* országgyűlés (1687) 3, 19.
 — — (1722—23) 3.
 — — (1845) 23.
 — — (1848) 22, 27.
- Pragmatica sanctio* 3, 19, 87, 99, 150, 225, 226.
- Protestantizmus* (protestánsok) 115, 245, 290.
- Pulszky* 220.
 — né 220.
 — Gábor 220.
 — Harriet 220.
- Pusztafelsővársány* (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) 88.
- Pyramisok* 234.
- Rágalom* 69.
- Rákóczi-háborúk* 224.
- Ráth Mór*, könyvkiadó 47, 113.
- Realis unio* 9, 12.

- Reflexiók kora* 271.
Reformáció 52, 95, 301, 302.
Református iskolakötelesek 312, 315, 317.
Reformok kérdése 15, 16.
Reguly Antal (1818—1853), nyelvész és utazó 81.
Reichsrath 49, 122, 125.
Rencz-cirkusz 266.
Rendi alkotmány 97.
Resignatio 93.
Restitutio in integrum 224.
Reviczky Szevér (1840—1864) hírlapíró 64.
Richelieu bíbornok (1585—1642) francia államférfiú 298.
Róma 269.
 — *i civilizáció* 71.
 — *i császárság építkezése* 234.
Románok 217.
Roscher Vilmos († 1894) 47, 48.
Rosty Albert, békésmegyei alispán 38, 40.
Rosty Albertné Eckstein Anna, br. Eötvös József feleségének édesanyja 61.
Rosty Agnes (l. br. Eötvös Józsefné)
Rosty Ilona Trefort Agostné 38.
Rögeszmék 156.
Rudolf magyar király (1576—1608) 8.

Sajtó 212.
Sajtószabadság 244, 275.
Salamisi ütközet 36.
Salzburg 1, 76.
Schiller 164.
Schlesvig-Holstein 171.
Schmerling Antal államminiszter (1860—1865) 49, 79, 118, 152, 157, 184.
Schwartzter-intézet (budapesti-) 88.
Schwarzenberg 184.
 — *kormány* 152.
Scipio 36.
Semita nyelvek 108.
Br. Sennyey Pál (1824—1888), v. b. t. t. 126.
Sérelmek (magyar országos-) 13.
Shey zsidó 266.
Sibillai könyvek 219.
Siker az életben 230.
Simon István 214.
Simonyi József (1777—1837) híres huszárezredes 149.
Br. Sina Simon (1810—1876) bankár 101, 133.
Solfierino 219.
Sommerset-Beaumont angol parlamenti tag 53.
Sötétség és világosság küzdelme 265.
Stájer tartományok 61.
Steuerobject 55.
Strassburg 126.
Scábhegy 43, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 61, 64, 65, 66, 67, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 125, 126, 128, 131, 145.
Svájc 60, 187, 234, 301, 304, 311.
 — *nemzetiségei* 192.
Szabad akarat 29, 260, 279, 291.
Szabad egyház 244.
Szabad kereskedelem 105, 106, 107, 175, 187, 198.
Szabad királyválasztás joga 3.
Szabadság l. alkotmányos szabadság alatt is (48, 56, 57, 59, 60, 132, 142, 143, 151, 161, 187, 203, 204, 205, 206, 208, 213, 217, 218, 219, 234, 237, 242, 243, 244, 255, 260, 266, 274, 277, 281, 282, 290, 311.
Szabadság és nemzetiségi eszme 203—204, 205.
Szabadságjogok 142.
Szalay Imre 79, 83.

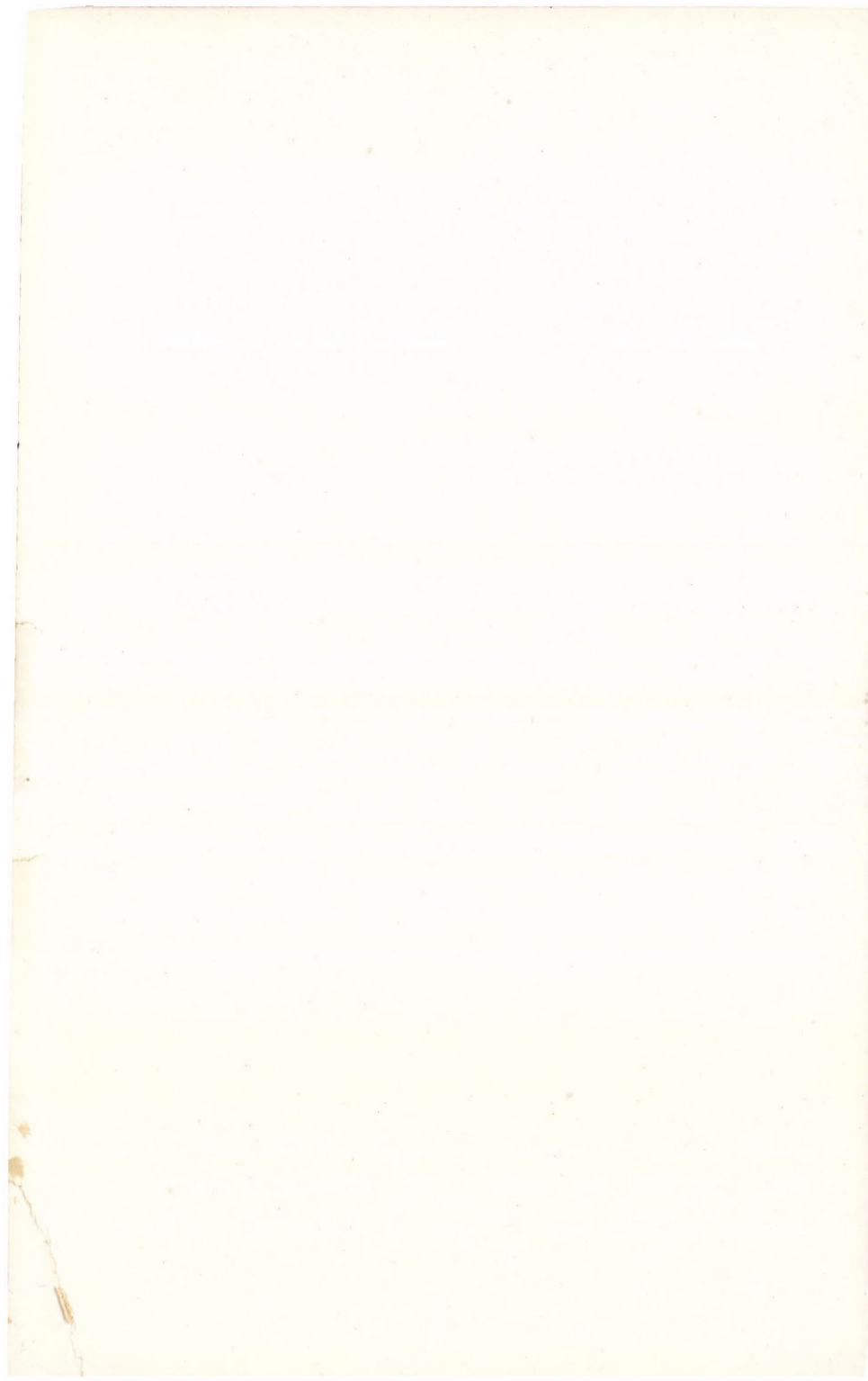
- Szalay László*, történetíró és politikus (1813—1864) 1, 76, 81, 145, 217.
Gr. Szapáry Júlia (l. br. Lilien Józsefné)
Szardiniaiak 219.
Szarvas 38.
Szatmári béke (1711) 10, 225.
Szárazság 1863-ban 104.
Századok c. folyóirat 52.
Szeged 206.
Személyes érdekek jelentősége 4, 5.
Szenvedély hatása 113.
Szenvedés 263.
Szentetornya, község Békés megyében 40, 41, 69, 70, 73, 91, 92, 104, 107, 144.
Szent István koronája 19, 58, 116, 181, 191.
Szent László-Társulat 86.
Szeretet 229.
Szeretet a gyermekek iránt 292.
Szerénység 91.
Szerződés (1815-i) 166, 190, 199, 200.
Gr. Széchenyi István 152.
 — Hitel-e 106.
 — jelentősége 248.
 — reformjai 106.
Székhács Pál, orosházi ügyvéd 74.
Szigorúság a nevelésben 209, 210.
Színészkedés 51.
Színház és a gyermekek 307.
Szinnyi József 61, 64, 73, 75, 81.
 — Magyar írók c. m. 61, 64, 214.
Szláv nemzetiségi kérdés 173.
 — ok 217.
 — ság 58.
Szociális egyenlőség 246.
Szocializmus 141.
Szolnok 104.
Szónoki hatás feltételei 185.
Szónoklat 296.
Szövetségi viszony Ausztria és Magyarország közt 227.
Szülők és gyermekek viszonya 83, 270.
Takarékpénztárak 107.
Talmud 117.
Tanfelügyelők 312.
Tanítás feladata 210, 211.
Tanítási rendszer 210.
Tanítási szabadság 290.
Tanítók hiánya 288.
Tantalus 41, 283.
Társadalmi különbségek 305, 306.
 — osztályok 282.
Tehervállalás a monarchiában 234, 235, 236.
Telekyné 90.
Tespedés 304.
Tévedéseink oka 212, 221.
Tiberius Gracchus 36.
Tisza—Ghyeczypárt 85.
Tisza Kálmán 104.
Tisza Lajos, politikus, Bihar megye főispánja 104.
Tocqueville Károly (1805—1859) francia politikus és író 269.
Toldy Ferenc (1805—1875) egyetemi tanár 117.
Toldy István 181.
Tóth Béla 49.
Többségi akarat 142, 143, 157.
Tőkehiány 105, 106, 107.
Tőkeletesség utáni törekvés 29, 141.
Tömegek 155.
Török János 135.
Törökország (Török birodalom) 96, 97, 160, 168, 196.
Történeti jog 116, 119.
Történeti korszakok hasonlósága 261.
Történetíró jelentősége 1.
Törvények (a természetben és a

- történelemben) 29.
 — (az 1848-i) 3, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 63, 87, 98.
 — (az 1791-i) 18, 20, 26, 225.
 — (régí magyar) 225.
- Törvényhozás összehívása* 207.
- Trefort Agoston* kultuszminiszter, Eötvös sógora 75, 79, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 112, 113, 125, 135.
- Trefort Agostné Rosty Ilona* 38.
- Tudomány* 296.
- Tudomány hatalma* 254, 255.
- Tudomány nemzetközisége* 253.
- Tudományok eredménye* 246.
- Tudományunk jellemzése* 260—261.
- Turáni* nyelvek 108.
- Turgot* (1727—1781) francia államférfi 310.
- Tyrannismus* 284.
- Udvári szokások* 152.
- Ujjalu* h. 102.
- I. Ulászló* magyar király (1440—1444) 7.
- II. Ulászló* magyar király (1490—1516) 5, 6, 7, 72.
- Unio* (Amerikai Egyesült Államok) 227.
- Utókor* 93.
- Utópia* 29, 32, 45, 110, 129, 246.
- Vagyon* 283.
- Vallás* 257, 286.
- Vallás hatása* 291.
- Vasipar* 105, 106.
- Válás* 221.
- Változások Európában* (1866) 185, 186, 188, 189.
- Vámkérdés* 55.
- Vámközösség* 97, 175.
- Vámszövetség* (német-) 11.
- Vámvédelem* 105, 106.
- Városaink* 72, 73.
- Velence* 159, 169, 181, 186, 190.
- Védvámok* 197.
- Véletlenség* 139.
- Vicinális* vasutak 75.
- Gr. Vieregg Károly* bajor kir. kamarás és lovassági ezredes, br. Eötvös József sógora 75, 77.
- fia 77.
- né br. Eötvös Júlia (l. br. Eötvös Júlia).
- Világ* 69.
- Világi* elemek az egyházakban 245.
- Világkormányzás és bölcsesség* 231, 232.
- Világosság* 277.
- Villafrancai béke* 190.
- Visszásságok a tanításban* 233.
- Voinovich Géza* 37, 40, 43, 49, 76, 79, 118, 144.
- Washington*, amerikai elnök 303.
- Gr. Wass Sámuel*, az Akadémia tagja 116.
- Waterloo* belga falu 168.
- Br. Wesselényi Miklós* 95.
- Wiener Lloyd* c. bécsi napilap 89.
- Zápolyai János* 4, 5, 7.
- Zermat* 220.
- Gr. Zichy Ferdinánd* (1829—1911) 53.
- Gr. Zichy Nepomuk János* cs. és kir. kamarás, főrendiházi tag 53.
- Zrinyi Miklós* 95.
- Zürich* 52.
- Zsidó* elemi iskolák 314, 316.
- emigráció 69.
- ság világtörténelmi feladata 296.
- I. Zsigmond*, lengyel király, II. Ulászló magyar király testvére (1506—1548) 7.

Zsigmond-korabeli huszita hábo-
rúk 95.

Zsigmond magyar király és né-
met császár (1395—1437) 7.

SYLVESTER